

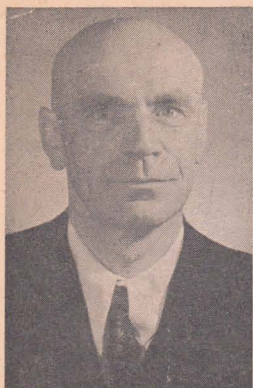
Юліан Радзикевиц

Лупцлові
Староду

Історичне Оповідання

Видавництво · Дніпрова Хвиля

Юліян Радзикович народився 4 липня 1900 року в селі Витенка Мала, повіт Рава Руська, недалеко Львова, у священничій родині о. Петра і Володимири з Пясецьких. Під час першої світової війни боровся за волю і державність України в рядах

УГА. Молодий старшина артилерії бився проти поляків, більшовиків та денікінців і в «Трикутнику смерті» попав у польський полон. Після звільнення з польського табору полонених студював в українському тайному університеті у Львові, а опісля продовжував студії у Карловому університеті в Празі і в 1927 році здобув диплом доктора медицини.

Свою лікарську приватну практику провадив у Копичинцях, а пізніше в Судовій Вишні, де був також лікарем УПА. У 1944 році виїхав з родиною на еміграцію до Німеччини, а в 1949 виїмігрував до ЗСА, оселився в стейті Меріланд і в одному великому шпиталі цього стейту був директором туберкульозного відділу. Працюючи як лікар, у вільні хвилини писав історичні повісті: «Полковник Данило Нечай», «Полум'я» і «Лупулові скарби». Помер 4 лютого 1968 року. Перед смертю закінчив ще повість про англійського подорожника Івана Сміта, який був також і на Україні, потім виїхав до Північної Америки і заложив там нову колонію. Ця праця чекає на свого видавця.

У 1930 році Юліян Радзикович одружився з Антоніною, дочкою д-ра мед. Омеляна Лебедовича і з цього подружжя мав трьох синів Юрія, Володимира і Богдана.

JULIAN RADZYKEVICH

Die Schätze des Moldauischen Fürsten W. Lupul

GESCHICHTSROMAN

Treasures of the Moldavian Duke V. Lupul

HISTORICAL NOVEL

Buchverlag „Dniprowa Chwyla“, 8 München 2

ЮЛІАН РАДЗИКЕВИЧ

ЛУПУЛОВІ СКАРБИ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

МЮНХЕН

1975

НІМЕЧЧИНА

Редакція Івана Кошелівця

Авторські права застережені

Druck: Druckgenossenschaft „Cicero“ eGmbH, 8 München 80

В С Т У П

Країна між Прутом, Дунаєм та Карпатами, що ми її сьогодні звемо Румунією, поділена була в сімнадцятому столітті на три частини або, як їх звали тоді, на три господарства. Одне із них було південне господарство — між Дунаєм і Карпатами, зване Волощиною; друге північно-західне, з мішаною людністю, що носило назву Семигороду, і третє, східне, на родючих землях уздовж Серета й Прута, яке називали Молдавією.

Ці назви часто плутали, в наслідок чого поставали непорозуміння. Всі три названі господарства були васаліями Високої Порти, платили гарач і податки султанові й діставали своїх господарів із Царгороду. Уряд чи престол тих господарів можна було завжди купити.

Одержували їх ті, що найбільше платили й найбільше вміли ходити коло власть імущих у Порті. З хвилиною, коли знайшовся хтось, хто був згоден і здібний заплатити більше, не тільки стілець переходив в інші руки, але й самому господареві загрожувала смертельна небезпека. Тому то й господарі змінювалися дуже часто, часом навіть що кілька місяців, а ціни на господарські стільці росли тим більше, що більше було охочих. Тих одначе ніколи не бракувало.

Так обставини склалися, що в той самий час на стільцях господарств опинилися люди, які зуміли вдержатися на них несподівано довго. На Волощині, в Букарешті, Матвій Басараб, людина проворна, хитра, але передовсім багата, панував уже двадцять літ, і хоч багато було ласих на те місце, він завжди вмів піддобритися Порті й не дав себе скинути з пре-

стола. Майже так само довго держався Василь Лупул у Ясах на Молдавії, витискаючи останні соки з плодючої землі та останній піт із її вбогих мешканців, що на те тільки ніби родилися і жили, щоб на нього працювати. Росли його скарби з року на рік та разом із ними росла в нього невгамовна жадоба нових багатств, нових скарбів, нових володінь, нової сили. Це бажання було таке велике, таке непереможне, що тільки треба було нагоди, щоб його здійснити.

Така нагода, здавалося, прийшла, як його молодша доня, Роксанда, стала дружиною Тимоша, старшого сина могутнього козацького гетьмана Богдана Хмельницького.

ЧАСТИНА ПЕРША

ЧОРНА СМЕРТЬ

— Слушайте, люди, й схаменіться, бо відкрилися оце брами ада! Слушайте й падайте на коліна, бо загибель приходить, бо проклін над цією землею тяжкий! Кайтеся, люди, доки ще час! То з челюстей пекла слуги Люципера загладу в світ несуть неминучу! Не буде вже ні добра, ні світла! Не буде вже ні радості, ні сміху! Не буде ні доброти, ні любови! Не буде ні помилування, ні ласки! Приходить розрахунок, приходить страшний суд! Буде терпіння і біль. Повітря і зарази, хвороба і смерть! Гріх і вогонь пекельний! Не бачите? Хто це виходить сюди з адових брам? Дивіться! Це ж демони! Злі духи! Діти Сатани! Слуги пекла! Один із них несе війни з собою. Ще тяжчі, ще страшніші, як ті, що ми їх мали! Другий несе голод. Ще гірший, як був досі. Будемо пухнути, люди, з голоду й будемо їсти не хліб, а каміння! Третій вогнем дище, наші міста палить, нашу землю, наш хліб, наші села. А четвертий, отой проклятий, наситив наші жили заразою-моровицею, так що наші міста опустіли, а собаки та вовки стали хазяїнами в наших хатах!.. Кажу вам, люди: небо закрилося для нас! Не буде вже порятунку, не буде пощади! Ні помилування! На коліна, люди, на коліна!

— Хто він такий?

Огрядний міщанин глянув сірими втомленими очима на молодого високого військового, що запитував його, і знизав плечима.

— Він? Розстрига якийсь чи чернець, що кинув Крехівський монастир. Ходить тепер та людей страшить.

Молодий глянув знову на ченця. Подерта рясa, розкудочена борода, волосся в неладі, худа шия, худі руки, довгі костяні пальці закарлючені, як ті кігті яструба, готового завжди нести смерть і знищення, очі блудні, несамовиті,

повні жаху й божевілля, неначе він справді бачив тих духів, що то юрбою вирвалися з пекла на світ Божий, щоб нести загладу людству, і горе, і страждання, і біль.

— Чого він хоче?

Міщанин, неначе здивований, поглянув на молодого воюка й мовчки перевів погляд із нього на згромаджену довкола ченця юрбу. За поглядом міщанина побігли молоді очі воюка, і нагло він весь здригнувся.

Він стояв серед юрби, що виглядом не різнилася від навіженого розстриги. Такі самі блудні очі, такий самий жаж в очах, такий самий вираз здичіння на обличчях, таке саме лахміття на тілах. Були там чоловіки: молоді і старі, зарослі, бородаті, дикі, брудні, вонючі; були такі ж брудні й дикі жінки, були й діти, обідрані, нужденні. Були це немов з'яви не з цього світу, немов справді мешканці мрячної пекельної тьми чи глибоких печер, з яких вони диких звірів вигнали, щоб самим у них оселитися.

— То й правда, — відізався знову міщанин, неначе вагаючись, чи говорити, чи ні. — То й правда, що він каже. Жовква колись гарне містечко було. А тепер? Як ті заповірені мряки спали на місто, почали люди мерти, як мухи. Чорна смерть! Як косою косить... Спершу гробокопателі ходили, могили копали й копали і щораз то нові домовини до них носили. Потім домовин не стало... — По хвилині мовчанки почав говорити знову:

— Домовин не стало. Возили возами трупи, де їх тільки знайшли. Потім і їх не стало.

— Кого? Гробокопателів?

— Гробокопателів. Їх собаки хіба похоронили. Ті маетки, що з домів позабирали, мерців забираючи, на добро їм не вийшли. Що їм з них тепер?.. Тоді ті, що ще залишилися в живих, почали втікати.

— Куди?

— Хто куди. Одні в ліси, одні на села, інші в церкви, бо там, казали, безпечно.

— В церкви? Як то в церкви?

— В церкви. Там жити. Жінки й чоловіки. Пиятику там і розпусту розвели. Один гріх і один жаж. Ніяк тепер у цер-

кву й зайти. Це вже не Божий храм. Тяжко назвати, що це. Гріх про це навіть думати.

— А на селах як?

Міщанин знову знизав плечима.

— Хто знає?.. Хто пішов на села, вже не вертається. Невідомо, чи живий ще. Із сіл теж ніхто сюди не приходить. Хто навіть і золото має, з голоду пухне, бо за гроші нічого купити не можна. Хто мав хліб, уже давно не має, бо голодні ватаги грабують, мордують, палять, не бояться нікого, що хочуть, те й роблять. Нікого нема, щоб завів лад. Ні війська, ні суду, ні влади. Не те що короля ніхто не визнає, ні воєводи, ні старости, але навіть війта нема! Але... як я бачу, ви з війська?

Міщанин кинув оком на молодого і вмовк.

— Так.

— О!

Холод був в очах міщанина. Якась ворожнеча неначе чи погорда.

Молодий військовий завагався. Ще раз глянув на міщанина і врешті заговорив:

— Я з цих сторін. Мої батьки живуть у Крехові. Я є Градич, Ярема Градич, може, чули?

— О! То Сидір Градич...?

— Мій батько.

Втомлені очі міщанина потеплішали.

— Тож коли побачите свого батька, поздоровіть його від старого Маркевича, що тут на ринку мав колись крамницю з сукном і одінням, поки його не розграбували зовсім. Хто знає, чи Господь Бог дозволить мені ще колись зустрітися з вашим батьком. То чесний чоловік, і всі його тут шанували. Коли ж ви хочете у Крехів, то будьте обережні, бо дороги повні голодних розбишак, що їм убити людину стільки значить, що вбити муху.

Близько них пролунав знечев'я голосний, визивний сміх. Градич глянув. Це дві жінки відірвалися від гурту, що обступав ченця, і, проходячи побіч, нахабним сміхом і знадними поглядами, повними вимовної зальотности, вабила його.

— Ось бачите, що діється, — почув він голос міщанина.

ПУСТКА

Дорога до Крехова була одначе спокійна. Нікого не зустрічав на ній. Ні живої душі. Тільки зграї ворон під низькими хмарами, тільки безлисті, обмоклі верби при дорозі, тільки далекий, повен смутку ліс, оповитий сірою мрякою, по лівому і по правому боці дороги, що потопає у сірій мряці. У грузьке болото поринали кінські копита. Тиша знерухоміла в густому тумані, неначе втопилася в ньому й умерла.

Моторошно йому стало. Роки проминули від часу, коли востаннє бачив своїх батьків і їхав цією дорогою. Коли?.. Пригадував собі. Було це на теплому Миколи. Тоді у Крехівському монастирі був празник. Дорога до монастиря була повна людей, возів, коней, бо навіть із далеких сторін мандрували туди прочани. Ожив у пам'яті образ, повен зелені, сонця, краси й радості... Ясний травневий день... Веселе соняшне проміння скрізь по полях та узгір'ях... Шумливі потоки по долині... Пташині голоси в галях і дібровах... Веселі дівочі голоси... Веселий сміх і жарти... Вузька польова доріжка до монастирських брам... Жива веселка на стрічках, по одіннях... Потоп барв... Червоні, зелені, жовті, сині, білі... Боже, Боже! Зелень, сонце, птахи, квіти, дівчата... Де вони? А тепер? Сірий світ, як оцей шлях, як його доля! Тиша, як у могилі. Коби хоч собака де відіззався або вовк. А то тільки те далеке крякання ворон та круків, одноманітне й жалібне, як плач похоронних голосільниць.

Із-за мряки виринули знечев'я Крехівські гори. Оглянувся. Ліворуч добачив обкутану мрякою церкву. Крехівський монастир... Повернув коня праворуч, бо там була садиба його батьків. Побачив у мряці дерева. Тополі. Вузька доріжка. Менше болота. Пліт. Воріт не було. В'їхав на подвір'я. Глянув. Хатні двері отвором. Зіскочив з коня. Закинув повіддя за опліток. Увійшов у хату. Чув, як йому серце товклося в грудях. У сінях тихо. Тихо й пусто. Ввійшов у світлицю. Якись речі порозкидані по кутах. Нікого. Порожньо. Тільки на глиняній долівці, на середині кімнати, дохлий щур... Здрігнувся. Скоро перейшов до малої кімнати за світлицею. Нікого. Глянув на піч. Холодна. Ні дров, ні залишків харчів, ні горшків. Нічого. Віхоть зігнилої со-

ломи. Ще якась ганчірка. Піт йому виступив на чолі. Горло засохло. Хотів кликати — не міг. Тиснулися слова до горла: мамо! мамо! тату! де ви? ... Тихо. Мертво. Повернувся до сіней. Нікого. Двері до комори висіли на одному тільки реміні. Комора порожня. Скинув шапку з голови й почав витирати нею чоло, бо піт спливав на очі. Втягнув глибоко повітря в груди. Ще раз увійшов до світлиці. Пустка... Тільки щур на середині кімнати... Тільки дохлий щур.

ДЕ МОГИЛИ БАТЬКІВ?

— Вони повмирили ще перед святим Михайлом. Ще з самого початку, як тільки те повітря прийшло сюди. Знайшли їх мертвих у хаті. Здається, що обоє разом умерли того самого дня.

— Де вони поховані?

— Тут на кладовищі. Зараз за церквою, як я зачував. І, мабуть, в одній могилі. Ще сам отець ігумен їх хоронив. Котра їхня могила, я не знаю.

— Міг би я говорити з отцем ігуменом?

Чернець заперечив головою.

— Його немає вже між нами. Пішов за іншими.

— Куди?

— Ідіже ність болізні, сину, ність печалі, но жизнь безконечная...

— Так... може, хто інший є, що був там тоді?

— Було нас двадцять шість ченців перед тим, заки та чорна смерть появилася тут. Двадцять шість, не враховуючи новаків. П'ять залишилося ще живими, але тут є тільки нас троє. Один пішов до Жовкви, бо не було там кому службу правити, а один...

Чернець спинився, погладив бороду й хотів підвестися з стільця.

— З розуму зійшов, — докінчив Градич.

— Так. Із розуму зійшов. Бідолаха. Тепер волочиться по світу. Ти зустрівав його, може?

— Так. У Жовкві.

— Кажуть: є такі, що витримали хворобу й не померли, але розумом постраждали і тепер, як окаянні, по світу блудять.

— А чи є такі, велебний отче, що видужують і розуму не траять?

Питання було повне неспокою й настирливости.

— Є. Але їх дуже мало. Ті, видно, мають особливу Божу ласку.

— Що були хворими й видужали? — вперто допитувався Градич.

— Є такі. Ті не тільки видужали, але їх уже вдруге хвороба не чіпляється. Вони безпечні. Видно, що тих людей Господь до чогось іншого призначив, їх від смерти рятуючи.

— Отче... — Градич зам'явся безрадно. — Я... В мене також були вже плями на тілі й болі голови й якісь гудзи під пахами і слабість велика. Всі думали, що я вже пропащий. А потім якось так сталося що все зникло, я почав їсти і повертатися до сил.

— Давно це було?

Десь зараз після Михайла. Я... — Градич хотів щось сказати, потім, видно, змінив свою думку, почервонів і сягнув рукою до чуприни.

Чернець, мабуть, і не зауважив цього. Думками також був десь далеко. Тільки після довшої хвилини підняв очі, глянув на молодого вояка й запитав:

— Ти у війську?

— Так, пан-отче.

— Польському?

Молодий вояк зніяковів. Порушився на стільці, зморщив чоло і тільки по хвилині відповів:

— Був.

— Як то: був?

— Кинув уже.

— Чому?

Градич схилив голову, немов шукаючи чогось на долівці. Лікті спер на коліна, долоні сплів разом.

— Як тільки закінчив я школу, дістався до райтарії князя електора пруського. Потім, як війна в Німеччині закінчилася, був я на службі у семигородського князя Ракоція й

дослужився до ступеня поручника в його райтарії. Але годі було там далі витримати.

— Чому?

— Все там підкупство, зрада, обман. Один під одним яму гребе, і ти ніколи, отче, не знаєш, хто приятель, а хто ворог. Був там посол литовського князя Януша Радзівіла. Він познайомився зо мною й намовляв перейти на службу до Радзівілів. Тоді саме в Польщі й у Литві досвідчених вояків потребували, бо все їхнє військо загинуло під Батогом від козацьких шабель. Я не знав, що мені робити. Литва далеко, й до того на дворі князя Ракоція не дуже то князя Радзівіла полюбляли. Мабуть тому, що був зятем Лупула. Але як почав вербувати новий польський гетьман Станислав Потоцький, я вирішив кинути Семигород.

— І пішов на службу до ляхів?

— І пішов на службу до ляхів. Так, отче. Я був далеко. Я не знав, що тут твориться, за що тут та війна йде. Там говорили різно. Годі було щонебудь збагнути. Одні були за козаків, інші проти них.

— Це правда, що твоя рідня десь із Молдавії?

— Так. З-під Сучави. Говорив мені мій батько, нехай з Богом спочиває, що наші предки прийшли туди ще тоді, коли наші галицькі князі правили тими землями. Тоді Сучава мала бути великим містом. Так ось, коли я говорив із своїм полковником, з ротмістрами з інших полків, із двораками, то всі вони, як один, були проти козаків і проти Хмельницького. Що інше знову говорили прості сеймени, райтари, слуги, міщани, біднота. Тільки ті перші говорили голосно, так що кожен міг чути, натомість сеймени, міщани, біднота крилися, щоб хтось із старшини не почув. Я те помітив давно, але не знав, що про те думати. Був би й не знав, коли б не приїхав сюди.

Чернець глянув на нього уважніше, порушив устами, не наче хотів щось сказати, але не потребував запитувати, бо Градич говорив далі:

— Приїхав я до Кам'янця Подільського. Пан Кондрацький був там комендантом. Вовком почали дивитися на мене інші офіцери. Спершу я цього не помітив. Потім, як помітив, не знав чому. Врешті дізнався.

— Чому?

— Бо я не лях. І православний.

— І що?

— Надивився я там доволі на все. Бачив, як вони з людьми поводяться, що роблять по селах.

Чернець махнув рукою.

— Ми тут знаємо те добре.

— Так нема про що й говорити. Тяжко було й ставало щораз тяжче. Потім прийшло те повітря. Люди мерли, як мухи. Почалися крадежі, розбої, грабунки. Були такі, що втекли з обозу тому, що боялися чорної смерти. Але було багато й таких, що вирвалися з обозу на те, щоб безкарно грабувати й мордувати. Тоді я й захворів. Думав, що це вже мій кінець, що не підведуся з постелі. Але підвівся. Підвівся й почав приходити до сил. Коли ж знову появився між офіцерами живий, вони ще більш вороже мене прийняли. Обминали мене, не дивилися в мій бік. Наприкінці один ротмістр гусарії пана Петра Потоцького, Станислав Баворовський, сказав... — Градич перервав мову й грізно затиснув уста.

— Що сказав? — спитав чернець.

— Що те все то руські чари. Що ми на них умисне хворобу наслали. Що ми тільки вдаємо, що хворіємо. Так просто сказав при людях. Я його викликав за це.

— У таборі? — здивувався чернець, що колись, мабуть, також шаблю носив, замість ряс, і поклав на собі знак хреста.

— У таборі. Хіба ж там є якийсь послух? Кожен там робить, що сам хоче. Двобоїв — що не міра. Але коли той Баворовський упав, такий знявся крик, що мені довелося рятуватися втечею.

— І що ти задумав робити?

— Я сам не знав. Хотів розглянутися, батьків побачити і потім... — знизав плечима, глянув на ченця, розвів сплетені долоні й докінчив:

— Або до князя Ракоція повернутись, або...

— Або?

— Бити чолом гетьманові Хмельницькому та його про протекцію та службу просити.

Погляд ченця впав на нього, як аркан на кінську шию. Хвилину мовчали обидва. Врешті перший відізався чернець.

— Ти знаєш, що за таке тут людей на палю саджають?

— Ляхи.

— Ти знаєш, що скрізь ось тут польська влада?

— Знаю.

— Що сюди козацька влада не сягає?

— Знаю.

— Що тут довкола ляхи?

— Не тут, — молодий чоловік вказав на кімнату.

— Не боїшся, що видам?

— Ви, отче, не видасте. І немає тут тепер нікого, кому ви могли б видати, бо все валиться. А втім, мені самому все одно. Нема чого лякатися за таке життя, яке тепер. Ні, я не лякаюся.

Чернець підвівся з лавки, все ще держачи на оці молодого вояка. Щось подумав і промовив:

— Ходи.

Градич підвівся також. Дужий був, високий. Схиляючи низько голову в дверях, вийшов за ченцем із кімнати.

Перейшли подвір'я вздовж паркану довкруги церкви, аж чернець затримався перед одними дверима.

Зажди тут, — сказав. Відкрив двері й сам вступив у кімнату.

Градич став серед монастирського подвір'я й розглянувся. Ліворуч нього стояв довгий низький будинок, що тісно прилягав до гостроколу. Було в ньому багато дверей і малі віконця, закриті дерев'яними віконницями.

— Це, певно, монаші келії? — подумав і перевів очі на гострокіл. Гострокіл був високий, міцний, із стрільницями й причілками. Близько себе побачив також кілька невеличких гармат, що прикриті були важкими плахтами. Що було за гостроколом, не міг гаразд побачити. Тільки по одному боці ген далеко темніла довга, лісом покрита гора, обкутана густою, сірою мрякою.

Здавалося йому: тихо тут, спокійно, затишно й безпечно. Від довшого часу він був, неначе той гонений звір, заєдно виставлений на небезпеки. Тут уперше відчув, що знайшов

захист, де може відпочити, набрати віддиху, сили й подумати, що йому далі робити.

Відійшов від дверей, перед якими залишив його чернець. За церковною огорожею чорніли свіжі могили. Багато їх: одна при одній. У котрій із них його батько й мати? Мабуть, ніколи вже не дізнається. Може, на те, щоб усі вони були йому рідні і близькі.

Почув руку на плечі.

— Ходи! — промовив чернець коротко і повів його в малу, темну келію.

АНТОНІВСЬКОЇ СОТНІ ОСАВУЛ

Як Градич вступив у келію, мав враження, що опинився десь у темному льоху, куди ніколи світло дня не доходить. Довго намагався розрізнити щонебудь у кімнаті, поки вкінці не побачив, що на вузькому тапчані, при холодній, вогкій, кам'яній стіні лежав чоловік. Тільки коли чернець відхилив дерев'яну віконницю і впустив у кімнату денне світло, побачив, що незнайомий, важко дихаючи, пильно до нього приглядався. Чоловік був, мабуть, високий на зріст, кремезний і колись міцний. Сивавий вус спливав йому на шию. Довга згоїна, що з роками мала вже час побіліти, бігла через чоло й губилася на обличчі. Очі великі, спостережливі, блискучі, мабуть, з гарячки, що в'ялила його, вдивлялися в нього хвилину, потім пошукали ченця і на ньому спинилися.

— Це він?

— Він.

— Ви знали його, отче?

— Ні. Його батьків знав.

— О! Вони тутешні?

— Жили тут довгі роки. Прийшли з Молдавії.

— Що з ними?

— Померли восени.

— А він сам?

— Повернувся з польського війська. Каже, що хоче до гетьмана Хмельницького.

Хворий знову перевів очі на Градича й довго не зводив їх із нього. Оглядини були докладні, від голови до ніг, і, видно, випали задовільно, бо хворий відізвався:

— Ти хочеш до нашого гетьмана?

— Так, — відповів Градич.

Як тебе звати? Градич?

— Так. — Градич. Ярема Градич.

— Ти був у семигородського князя?

— Так.

— Потім у ляхів?

— Так.

— І кинув їх?

— Кинув.

— Є за тобою погоня?

— Не знаю. — По хвилині додав, надумуючися: — Не думаю. Все розлітається. Хто хотів би гонити за мною?

Хворий кивнув головою на знак згоди. По хвилині мовчанки підніс руку до чола, немов намагаючися зупинити нестерпучий біль, що засліплював йому очі й розум, і заговорив:

— Пан гетьман має вже на своїй службі кілька найманих полків. Ти хотів би до них?

— Мені все одно. Наймані чи звичайні, козацькі.

— Коли хочеш їхати?

Молодий поручник звів здивовані очі на хворого, не попішаючи з відповіддю.

Хворий, не одержавши відповіді, заговорив знову:

— Знаю, знаю. Хочеш спитати, яке мені діло до тебе і чого я хочу? Так ось, мій голубе, отець оце сказав мені, що ти вже хворів на цю кляту недугу та вирвався смерті з рук. Тепер, як бачиш, прийшла черга на мене. Оці плями на тілі! Бачиш? Це вона. Чорна смерть! Три дні тому я поховав трьох добрих товаришів, що були зо мною й залишився сам. А оце й сам попав у її кігті. Не знаю, чи видужаю я, чи ні. Але в мене є лист до нашого гетьмана. На нього він жде. Розумієш?

Градич усе ще не відзивався. Але хворий, неначе не помічаючи цього, говорив далі:

— Ти розумієш, що я зважився на це тільки тому, що мені смерть заглядає в очі. Я ж тебе не знаю. Не знаю, хто ти такий... Але в мене нема вибору. Думав ченцеві листа віддати... Але бачиш, який він... Чи подбає про це? Чи його чорна смерть не знайде? Чи буде мати ким переслати? Ти вже чорної смерті не потребуєш лякатися та й сам хочеш у Чигирин. Ось тому й вибрав я тебе. Візьмеш листа?

— Візьму.

— І довезеш його до його милости нашого гетьмана?

Градич завагався.

— Обіцяй мені.

— Як я можу обіцяти? Листа можуть у дорозі відібрати. Мене можуть убити.

— Так обіцяй, що доки життя в тебе, не даси його нікому, тільки самому нашому гетьманові в руки. Обіцяєш?

— Обіцяю, — відповів Градич після хвилини вагання.

Блискучі під впливом гарячки очі хворого побігли, шукаючи по кімнаті. Рука сягнула по хрест, що висів на стіні. Дружачими пальцями зняв хрест із кілка, глянув на нього, вкінці підніс очі на Градича й заговорив:

— Хотів я, щоб ти присяг на цей хрест, що листа віддаси нашому гетьманові, коли мене смерть забере. Хотів я бути певний цього. Легше було б мені вмирати. Але й справді, яке тобі діло присягати? Адже ти бачиш мене перший раз. Ні брат мені, ні сват. Усе ж таки треба тобі знати, що як доставиш його до гетьманських рук, то й тебе нагорода не мине. Нехай буде. Я й присяги не візьму від тебе. А оце і той лист.

З трудом повернувся й непевними руками почав нищпорити в клунку, що був під головою.

Обізвався Градич:

— Мені здається, що ви можете зачекати ще з листом. Хворий підніс здивовані очі на молодого чоловіка.

— Як то? Чому?

— Мені здається, — спокійно відповів Градич, — що вам не треба буде когось шукати, щоб передав листа.

— Чому?

— Я думаю, що ви самі доставите його до гетьманських рук. От і все.

Хворий глянув уважно на Градича.

— Так думаєш?

— Так думаю... Мало, мало хто може так говорити на третій день недуги. А ті, що можуть, видужують.

— Бог говорив би твоїми устами, голубе, — промовив козак, важко дихаючи. — Правду сказати: не хочеться вмирати, ще й до того такою поганою смертю на купі соломи. Не того я сподівався й не такої смерті молив для себе в Господа. Чи тобі спішно дуже на Україну?

Градич заперечив рухом голови.

— Я волів би ще кілька днів зачекати. Тут могила мого батька й матері, тут і їх хутірець, тепер запущений, тут усе, що мені по них залишилося.

— Не думаєш, щоб за тобою тут шукали?

— Хто?

— Ляхи.

— Не думаю. Я дещо світу тепер звидів і бачив, чого ця пошесть скрізь наробила: брат брата тепер не знає, ні друг друга. Хто хотів би і хто відважився б шукати тепер за мною?

— Хотів би ти ще кілька днів зачекати? Коли вмру, так повезеш сам листа. Коли ж буде Господня воля, щоб я ще жив, поїдемо разом. Згода?

— Згода, — відповів Градич.

— Бог тебе винагородить за це. Тепер скажу тобі, хто я. Я є Семен Білецький, сотенний осавул Антонівської сотні Білоцерківського полку.

ТНІ!

Коли другого дня вранці Градич вступив у келію осавула, перше, що впало йому в очі, була зміна, що зайшла в хворого. Видно було, що їла його висока гарячка. На обличчі витиснули свій слід неспокій і острах. Ціле обличчя було набрякле. На ньому, по шиї, на відкритій частині грудей Градич помітив темні плями, такі самі, як колись були на його тілі, такі самі, як їх потім мав нагоду бачити не раз, зустрічаючи хворих по дорозі. Хворий був іще притомний, але тільки хвилинами, бо коли він спитав, чи йому чого не

подати, той дивно глянув на нього. Неспокій, що був у погляді, змінився на гнів, і тоді він почав кричати, щоб бити ляхів, турків і татар та всю таку погань. Далі говорив щось про попалені хати, здобуте місто, розбиті гармати, спутані коні, stolочене жито, людей, що їх татари погнали в ясир. Накінці втомився і втих. Так лежав тихо якийсь час, швидко віддихаючи, потім відкрив очі й промовив притомно:

— Води!

Градич подав йому горня з водою. Сам вийшов із келії, підійшов до свого коня, добув із торбини, що висіла при сидлі, глиняну плящину й повернувся назад у келію.

Зустріли його очі Білецького неспокійні, але притомні.

— Я думав, що ти мене вже покинув.

Замість відповіді, Градич простягнув йому плящину із словами:

— Пийте!

Хворий підніс непевною рукою плящину до уст, спробував і скривився гірко, як пекуча горілка дісталася до засохлого рота. Відняв плящину від уст, кілька разів втягнув глибоко повітря, потім приклав знову плящину до уст і почав пити поволі, доки не випорожнив її зовсім. Тоді відклав її на кожух, що ним був прикритий, глянув на Градича і пальцем показав на свою шию.

Градич нахилився і побачив, що на лівому боці шиї одно місце було сильно набрякле, червоне, а всередині пухлятини червона краска переходила в зелену. Він бачив уже такі болячки в людей, що змагалися з «чорною смертю», й завагався, бо не знав, чого хворий хоче. Допитливо поглянув на Білецького, а той показав тільки пальцем на кинджал, що його Градич мав за поясом і дав знак головою. Холодний піт виступив молодому райтарові на чолі. Він зрозумів хворого, бо чув уже, що люди протинали такі болячки. Добув отже кинджала з піхви, але оглянувся довкола з думкою, чи не покликати ченця.

Але козак не дав йому часу на гаєння, нетерпляче повернув голову на правий бік так, що доступ до пухлини був легший, і ще раз показав пальцем на болуче місце. Градич приклав гострий кінець кинджала до найбільш зеленого місця і здивувався, коли побачив, як легко вістря кинджала

вгрузло в живе тіло. Хвиля зеленого гною пирснула з рани. Хворий зімлів і заплющив очі. Коли б не прискорений його віддих, Градич не знав би, чи він ще живий, чи, може, розпроцався з цим світом.

ГЕТЬМАНСЬКИЙ СВОЯК

Просторий ринок у Копичинцях весь потопає у багні. Щосереді з'їздилися сюди люди з Котівки, Орішковець, Яблонова, Сухоставу, Коцюбінець, Васильковець та інших ближчих і дальших сіл на торг. Деколи приїздили купці з Чорткова, Гусятин, Пробіжної, Теревовлі, і тоді було тут людно й гамірно. В інші дні гонили тут тільки собаки, гомонили діти, а в жидівські свята проходили місцеві жидаї, вдягнені в чорні, довгі халати й шапки, прибрані білками.

Заїздів та шинків було тут багато, бо й подорожніх завжди було багато. Містечко лежало при шляху із заходу на схід, тут пролягали дороги зі Львова та Варшави до Кам'янця Подільського, де постійно стояла велика залога польського війська. В тих околицях розміщувалися також коронні війська, що мали завдання берегти східні кордони Польщі від козацької стихії, що все ще намагалася звільнити від польської кормиги весь край по Вислу та по Сян.

Два роки тому головний вождь польських військ, невдалий чернігівський воевода пан Калиновський утратив тут і ті рештки свого корпусу, що його раніше розгромили козаки під Вінницею, коли намагався пробитися на захід. Але з неясних причин містечко не дуже тоді потерпіло. Пішли тоді з димом і Чортків, і Гусятин, і Борщів, і Скала, і Бучач, але Копичинці дивним-дивом залишилися не порушені. Згоріло тільки в час битви кілька хуторів і кількоро молодих людей несподівано дісталася в татарські пута.

Довкола містечка були насипані вали, стояли дерев'яні вежі, редути, башти й було кілька перестарілих гармат. Вали охороняли вартові. Але те все було добре для оборони перед малими татарськими загонами, що скрізь забігали і значили свої сліди попелом та кров'ю. Натомість не можна

було навіть подумати, щоб із-за таких валів можна було дати якунебудь відсіч поважнішій військовій силі. Може, саме це було причиною, що життя тут досі пливло так само, як пливло раніше, з тією тільки різницею, що рух тепер був більший і більше золота спливало до бездонних кишень жидівських купців.

На розі ринку й дороги, що вела до Орішковець та Чорткова, стояла Мойсеєва корчма, найбільша в цілому містечку. Були там не тільки славні напої та добрий харч, але гості могли користати з окремих кімнат і окремих ліжок, чим не могли похвалитися інші заїзди в цілій широкій, війною знищеної столиці. З уваги на такі незвичайні вигоди й удогіднення кожний уважав за справедливе, що ця господа присвоїла собі назву «Під короною». Але місцеві мешканці все таки воліли звати її далі «Мойсеєвою корчмою», бо і власник її не тільки називався Мошко, але своєю поважною поставою і довгою до пояса бородою живо нагадував біблійного Мойсея.

Зима в тому 1653 році була дивна. Тяжкі мряки висіли над землею. Кисли в тій мряці хмари, ліси, поля. Шляхи зробилися непроходимі, а небо було так низько, що здавалося, можна було до нього досягти рукою. Говорили люди, що та незвичайна зима вигубила більше люду, як усі найгірші війни разом, що цілі села й міста стояли пусткою, що лише собаки хазяїнували по хатах, а домашня худоба ставала легкою наживою для цілих тічок диких, грізних, роззухвалених вовків. «Чорна смерть» котилася через край, ніби тяжкий, безмірний, жахливий вал, руйнуючи життя безпощадно, невблаганно, жорстоко.

Аж коли після Стрітєння потиснув якомсь мороз і холодний вітер розігнав хмари, закостеніло болото в тяжкі груди, а води опинилися під твердим льодом, «чорна смерть» перестала забирати своє багате жниво й пішла далі, на захід, у землі польські, чеські, німецькі, щоб там продовжувати далі діло знищення й заглади, залишаючи за собою могили, пустку й жах.

Як нарешті сніг присипав замерзлу землю, дороги стали ліпші, і «чорна смерть» перестала гуляти по краю, в господах і шинках життя почало оживати. Нові подорожні затри-

мувалися в Мойсеевій корчмі. Деякі з них зупинялися тільки на те, щоб ніч під дахом переночувати, інші залишалися на якийсь час, немов лякаючись вийти із захисного місця на шлях, на негоду, на холод.

Градич і Білецький добилися також до Мойсеевої корчми й постановили перечекати тут якийсь час та набрати сил до дальшої тяжкої дороги. Туд дійшли до них вістки про спустошення, що їх спричинила «чорна смерть» серед козацтва, тут почули вони, начебто й сам гетьман Хмельницький та його рідня теж упали жертвою страшної пошести.

Страх пішов по краю і цей страх закрався й у серце Білецького. З його здоров'ям ще не було гаразд, сили поверталися йому поволі, і дорога, що вони її пройшли, втомила його докраю. Тому, коли вдалося їм дістати окрему кімнату в Мойсеевій корчмі, постановили вони відпочити і тільки після того пуститися в дальшу дорогу.

Наполіг на цьому Градич, бо спершу Білецький не хотів про те й чути.

— Ти знаєш, — говорив він сердито, — що в мене є лист до гетьмана. Він жде на нього. Кожний день важливий. Ми...

— Якщо не доїдемо до Чигирина, то лист також не дійде. Нам треба туди доїхати. Вам треба мати сили.

— Ти чув, що говорять про гетьмана?

— Що гетьман помер?

— Так.

— Чув, але не вірю. Коли б так справді було, то вже всі про це знали б. Ні, я не вірю.

Білецький глянув на Градича, подумав, хитнув головою, погладив вуса й промовив:

— Ти, голубе, не в тім'я битий, як бачу.

— Мав час уже дечого навчитися в житті, — відповів Градич. — Ви й не подумали б, як тяжко було не раз на службі в Семигороді. Ви там на кожне слово мусіли вважати. Хитрощі, підступ не були там несподіванкою. Як не було хитрощів, підступу, зради, то це була несподіванка.

— Чому так?

— Здається, те все від турків ішло. Чи я врешті знаю? Обітниця там не значила нічого, присяга також — ні. Хто там вірив у присяги? Ніхто.

— Гм...

— Вам то, мабуть, добре буде знати. Ось тепер гетьманич одружився з донькою господаря Лупула. Виходить, що Лупул — то гетьманський свояк та що наш гетьман зробив би для нього все, що тільки міг би?

— Авжеж що так.

— Ось бачите. А я голову дав би за те, що той самий Лупул у той самий час, однією рукою беручи поміч від гетьмана, другою ладив би йому зраду.

— Як це так, Яремо? Адже він якийсь князь!

— І не тільки Лупул, — продовжував Градич. — Такий і Матвій Басараб із Волощини, такий самий і Ракоцій.

Білецький довго крутив головою. Накінець відізався:

— Тяжко повірити в те, що ти говориш. А як же ті князі між собою живуть?

Градич усміхнувся.

— Ще як мій батько був із матір'ю та зо мною в Молдавії, розказував мені різні дива про цих князів. Ото, як знаєте, і Лупул і Басараб держалися довгі роки на своїх престолох. Колись обидва приятелювали. Але турецька Порта цього не любить. Тоді з'явився у Лупула якийсь грек, чи не Целебій, і шепнув йому на вухо, щоб берігся Басараба, бо той на нього доносить. Налякався Лупул, обдарував Целебія щедро і послав тим же Целебієм дарунки султанові, бо втратити ласку в Стамбулі — то кінець усьому. А Целебій поїхав тоді у Волощину і шепнув Басарабові теж, щоб берігся Лупула, бо від нього повно доносів у Стамбулі. Від нього також дістав дарунки для Порти і для себе й побачив, що це зовсім не поганий шлях, щоб розбагатіти. Спершу їх тільки лякав. Але потім мусів щось наговорити в Стамбулі, бо господарі дізналися про це й вирішили спільно підлатити одного башу в Царгороді, щоб того грека повісив. Баша зажадав сорок тисяч таларів. Лупул, як мій батько казав мені, заплатив цілу суму з тим, що Басараб мав йому повернути половину.

— І повернув? — усміхаючись під вусом, спитав Білецький.

— Не тільки що не повернув, але ще почав прилюдно насміхатися з Лупула, що той за підвищення грека, якого сам уживав до своїх брудних справ, добровільно ще сорок тисяч талярів заплатив.

— А що Лупул?

— Від того часу Лупул став смертельним ворогом Басараба. Раз навіть підкупив турецького каймакана, і той віддав йому на додаток до Молдавії і Волощину.

— Давно це було?

— Давно. Зібрав тоді Лупул військо й пішов перебирати нове володіння. Але Басараб, що сам, кажуть, добрий вояк і ліпше військо має, бо з людьми краще поводить, побив його наголову зараз таки при границі, і Лупул мусів утікати.

Градич засміявся й говорив далі:

— Того турка каймакана, чи як там, задушили в Царгороді, Басараб прислав нові дарунки султанові й везірам, дістав назад Волощину, і все було добре. Лупул також притих на якийсь час. Але тепер, боюся, Лупул знову щось нове вступне.

— Чому?

— Бо він ще ніколи стільки значення не мав, як тепер. Ні стільки сили. Адже його донька за гетьманичем. Я пам'ятаю, що говорили після весілля гетьманича на дворі князя Ракоція в Семигороді. Всі сподівалися війни.

— Ми з Ракоцієм у ладу.

— Але Лупул — ні. Кажу вам: ліпше мати чесного воюга, як такого підступного союзника. Я їх знаю. Побачите!

МОЛДАВСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО

Відпочинок виявився справді спасенням для Білецького. Козакові почали скоро повертатися і здоров'я і сили. Рана на шії, що довго не хотіла гоїтися, замкнулася нарешті, і вони вирішили не зволікати довше з від'їздом. Їхні коні, що в дорозі охляли, відпочили також. Зате їх гаманці стали такі порожні, що навіть коли б не могли їхати, мусіли б залишити Мойсеєву корчму, де життя було куди дорожче, ніж по інших заїздах.

Перед від'їздом Градич розстарався свіжого пороху, вівса для коней і купив дві лисами підбиті свитки для свого товариша й для себе. Коли увечорі привів свіжо підкуті коні, застав Білецького, як цей приглядався до нових гостей, що заїздили саме до Мойсеевої корчми. Валка була велика. Було там багато тяжких возів, кілька карет, таких, що їх пошто-вими звали, багато людей, коней, збройної служби. На подвір'ї була метушня й гамір.

Білецький, побачивши Градича, підійшов до нього з словами:

— Хтось важливий, мабуть. Повно служби. І ось іще їдуть.

Очима показав на ринок, що нагло ожив і заріївся від возів і коней.

Градич глянув байдуже й хотів уже відходити, як раптом на звук голосів приїжджих зупинився на місці, як вкопаний.

Білецький поглянув на нього допитливо, не розуміючи, а коли той не відповів йому на його німе запитання, спитав:

— Що сталося?

Але заки ще Градич відповів, приступив до нього один із новоприбулих і почав щось скоро говорити.

— Що? — запитав Білецький, думаючи, що не дочув.

Той знову щось швидко заговорив, але Білецький тільки руками розвів і дав знак головою, що він не розуміє. Врешті, коли чужинець не перестав, досада взяла старого козака, і він перепинив чужинця:

— Якщо хочеш, пане, зі мною говорити, то говори похристиянськи, бо я в поганських землях не бував і поганських мов не знаю.

Чужинець перейшов на українську мову.

— А я думав, що ви говорите по-молдавськи. Шкода, велика шкода.

— Не тільки не говорю, — привітніше вже відповів Білецький, бо прихожий припав йому до вподоби, — але навіть ніколи не був у Молдавії. Говорять...

Але прихожий знову перепинив:

— А ваш товариш? Може, він говорить?

Градич, високий, стрункий, підійшов ближче до незнайомого, злегка кивнув у його бік головою й заговорив:

— По-молдавськи? Ні, на жаль, ні. Але на дворі князя електора пруського я чув, як один так говорив. Тільки я не міг ніколи ні одного слова підхопити й дуже жалую, бо пісні він співав такі, що хоч мови я не розумів, сльози на очі наверталися.

Незнайомий засміявся.

— Я б заложився, що вашмосьть служив у війську електора.

— Вашмості око бистре. Так, я був поручником у його райтарії. Але... з ким маємо честь говорити?

— Я так і знав, — усміхнувся прибулий, затираючи білими, товстими руками. — Військова постава у вашмості. Я є Константин Костин і належу до посольства, що до короля його милости з Яс від воеводи Василя відправлене.

— То ваша милість до короля Яна Казіміра послуге?

— Ні. Пан Кутнарський послуге. Я з своєю родиною приєднався до посольства, бо так нам безпечніше.

— Бачу, почет великий.

— Великий. Багато подорожніх прилучилося до пана Кутнарського, шукаючи охорони.

— І невісти є гідні з почтом — я бачив.

Костин засміявся.

— Що то значить бути молодим і бути поручником райтарії! Гей! Гей! Але тому то саме я й хотів говорити з вашмосьцями.

— З нами?

— Почет великий, дороги небезпечні, невісти, як сам бачиш, з нами, моя родина тут також, а охорона слаба.

— Як то? — здивування було в голосі Градича. — Адже ми бачили ваших людей. Озброєні до зубів.

Костин згідно махнув рукою:

— Вчора, як ми були в дорозі чи не коло Борщева, показалася зграя. Ми були певні, що це розбійники. Їх тут, кажуть, повно. Звуть їх левенцями. Так ото, як із-за горба показалися вони, знаєш, що наші люди зробили?

Градич не відповів на питання, але усміх мав на устах.

— Плечі їм показали! Плечі! Нас самих залишили! Ледве ми їх потім дігнули. І так трое пропало, неначе у воду впали. Із зброєю та кіньми!

Градич усе ще мав ту саму усмішку на устах. Але Білецький зареготав на ціле горло.

— Навіщо ж вони тоді поначіплювали того всього на себе стільки?

Костин знизав плечима.

— Так ось, коли я побачив вашмосців тут, я відразу зрозумів, з ким маю діло. Воєнних людей не тяжко пізнати. Я сам служив у господарському війську.

— Такі тепер часи настали, що ми всі стали воєнними людьми, — зауважив Білецький.

— Так от, коли я вашмосців побачив, — провадив Костин розмову послідовно до наміченої цілі, — я подумав собі, що такої okazji не можна пропустити.

— Що ваша милість має на думці? — спитав Градич, немов не догадуючися, до чого змагає молдавський пан.

— Я хіба скажу просто, — затиснув руки пан Костин. — Перед нами дорога далека, край небезпечний, ми з родинами, а охорона непевна. Так ось ви нам потрібні.

Градич неначе надумувався. По хвилині промовив:

— То значить?

— То значить, що як обидва панове дозволять, я поговорю з паном Кутнарським і подам вашмостям його відповідь.

Градич оперся плечима об стіну, глянув на Білецького і коли помітив, що той збирається відповісти, випередив його, заговоривши скоро.

— Найманець, ваша милосте, є завжди найманець. Ні пан Білецький, ні я не служимо тепер нікому. Думали ми, щоправда, йти в Кам'янець Подільський і там шукати роботи. Зачували ми, що пан Кондрацький потребує воєнних людей і добре платить досвідченим воякам. Але як умови будуть добрі, то я не бачу причини, чому ми не могли б вступити на службу його милости господаря молдавського.

Костин увійшов у корчму, даючи знак козакам, щоб ішли за ним, пошукав за службою й наказав:

— Вечера й напої для тих двох панів на наш рахунок.

А до Градича:

— Я зараз приходжу. — І відійшов.

Білецький нахилився до Градича.

— Ти що? З розуму зійшов?

— Ні, — відповів його товариш коротко. — Ще ні.

— Адже ми . . .

— Ви краще терпець майте. Я вам скоро розкажу все.

У ГОСПОДАРСЬКУ СЛУЖБУ

Але пан Кутнарський не був такий скорий зтягати Білецького й Градича в господарську службу, як то Костин говорив. Ішлося головне про гроші. Відомий із своєї скупости господар Лупул не хотів видавати грошей, де не мусів. Кутнарський це добре знав.

— Вашмосць розуміє, що я не маю вільної руки. Я мушу робити так, як мій пан, його господарська милість землі Молдавської, собі бажає.

— Його милість господар Лупул — то пан великий і можний, — відповів Градич. — Люди чудеса оповідають про ті великі скарби, що зробили князя славним на весь християнський світ.

Кутнарський погладив густого вуса і, не бажаючи довго розводитися над скарбами господаря, спитав:

— Так як же, вашмосць, панове думають?

— Поручник райтарії, — почав, неначе пробуючи Градич, — діставав у князя електора пруського половину тієї платні, що полковник кінного регіменту.

— Вашмосць хотів сказати, що полковник з-під легкого знаку? — підхопив Кутнарський.

— Ні, ваша милосте, — заперечив Градич, — що полковник райтарії.

— Скільки ж він діставав там тоді?

— Там іще зберігся звичай, що його запровадив шведський король Густав Адольф. Полковник райтарії одержував шістсот талярів золотом річно.

— Скільки? Скільки? — спитав з острахом Кутнарський, — Таж це . . .

— То є, — не дав йому докінчити молодий поручник, — як перелічити на золоті фльорини, поручник діставав сто п'ятдесят золотих фльоринів на квартиру.

— Шістсот фльоринів річно! Триста талярів! — Кутнарський ухопився руками за голову. — Адже це цілий маєток!

— Тому у його військо щось варте було, — всміхнувся Градич. — Знаю, що в цісарському війську платять так само. Навіть у князя Ракоція є така сама платня.

— Де? Де? — живо спитав Кутнарський.

— У князя Ракоція, — повторив Градич. — Ми не жадаємо такої суми відразу. Нехай спершу буде так, щоб щомісяця ми діставали половину того, що нам належить, а як кварта минеться і ми все ще будемо на службі його господарської милости, то ваша милість зволить другу половину вирівняти.

Кутнарський похитав головою.

— Не думаєш, вашмосць, що ваші кондиції затяжкі? Васць знає, що нам перш за все тепер треба певної охорони в дорозі.

— Так тоді для вашої милости краще було б затягнути на службу звичайних ляндскнехтів чи райтарів, а нам ліпше їхати в Кам'янець, де за досвідченими офіцерами шукають. Ваша милість дозволить нам відійти й приготуватися в дорогу?

З тим підвівся з лавки, щоб відійти. За ним підвівся й Білецький. Але заки встиг узяти свою шапку, почув голос за собою. Оглянувся здивований.

За ним стояла жінка, пишно вдягнена, чорнява, не молада вже. Голос у неї був дзвінкий, привітний.

— Як то, пане Кутнарський? Ваша милість не хоче користати з нагоди? Авжеж, за малі гроші ваша милість людей дістане, але яких? Ваша милість знає, що за дороги тепер і скільки небезпек чигає на подорожніх.

Кутнарський безрадно розвів руками, підводячись із стільця.

— Ваша милосте, що я, бідний, маю зробити? Ці панове — то досвідчені офіцери й такої служби шукають. Де ж то я, в дорозі до того будучи, могу погодитися на такі умови?

— Як то? Господар, його милість, набирає тепер до війська. Я сама чула, як казав, що за людей не так тяжко, як за досвідчених офіцерів.

— Але ми їдемо в Берестя тепер, не в Молдаву.

— Так що з того? . . . Куди, куди? — перебила сама собі. — В Берестя? А це де?

— На Литві.

— Чого туди? Таж ваша милість їде до польського короля.

— Король тепер у Берестю. Сойм відбуває. Тому й ми туди мусимо.

Пані кивнула рішуче головою, як людина, що звикла, щоб її слухати.

— Тим більше, тим більше, — повторила з притиском, — Дороги до Варшави все таки напевне куди більше бережені, ніж до якогось там Берестя. Але як ваша милість не дасть нам доброї охорони, то нам ліпше вертатися до Яс. Я чула, що там, на Литві, тільки пустки, болота і повно розбійників по лісах.

— До того всього ці панове не говорять по-молдавськи.

— Так що з того? Хіба ж у затяжних полках не служать самі чужинці? Я чула, що до гетьмана Хмельницького прийшов тепер цілий шотландський регімент. Хіба вони навчилися вже козацької мови? А німці?

— Ваша милість не хоче розуміти мого становища. Я ж мушу виконувати волю господаря.

— А я мушу дбати про нашу безпеку. Ваша милість нехай не забуває, що з нами і наша єдина дитина і, не тільки ми, але й ваша милість має обов'язок подбати про нас усіх.

Те кажучи, підбрала сукню зручно, як це водилося серед вищих кіл, і повернулася до дверей.

У ту саму хвилину двері відчинилися, і в них стало молоде дівча, свіже й гарне, а Градичеві здалося, що все багатство сонця й весни скупчилося на тому дівчаті.

— Теodoro? Ти тут? Що сталося?

Дівча відповіло щось мамі, з чого Білецький не міг зрозуміти ані слова. Глянув на Градича, але з його обличчя не вичитав також нічого. Побачив тільки, що той стоїть, як

укопаний, не зводячи очей з дівчини. Зауважив також, що голос у дівчати був глибокий, м'який, милозвучний.

Нараз досада та гнів підійшли до очей старого козака.

— Ей, Яремо, на що ж ти ще чекаєш? Нам уже пора!

Стрепенувся Градич, неначе опритомнів. Сягнув шапкою до землі і пустився до відходу.

Але Кутнарський не дав їм відійти.

— Це ті панове, про яких ваша милість говорила. — заговорив. — Це пан Білецький, а це пан Градич.

Тоді звернувся до них:

— За інстанцією їх милостей пана і пані Костин я зважився прийняти вашмосць панів умови, хоч які вони тяжкі. Сподіваюся, що вашмосць панове не будуть мати причини нарікати на нову службу.

КРУТИМИ ДОРОГАМИ

День був ясний. Сонце було на небі й на снігу, аж очі від нього боліли. Мороз був невеликий, але зате вітер зі сходу дув такий прикрий, що, здавалося, продував не тільки кожухи, але й добирався до костей та до крові.

— Мені здається, що вже пора, щоб ти мені це все вияснив. Ти знаєш, Яремо, мені самому дивно, що я тобі так вірю. За другим я так сліпо не пішов би. Тепер ми самі. Ніхто не чує.

Градич повів поглядом по засніжених полях. Зрідка видніли в долинах обліплені снігом кущі, крислаті дуби та біле засніжене поле. За ними, гонів двоє, як не більше, тяглася ціла валка: вози, коні, вершники.

— Кажі! — натискав Білецький.

— Ви знаєте, що я розумію по-молдавськи?

— Я так завжди й думав. Тому мені дивно було, коли я почув, що ти не розумієш.

— Я розумію, — всміхнувся його товариш. — Я розумію добре.

— Так... Чому?... Ти ж казав, що не розумієш?

Градич почав говорити помалу, стягаючи брови.

— Я не тільки розумію мову. Я знаю й розумію також багато дечого, що тяжко зрозуміти тим, хто не знає тих країн і тих людей. Багато речей я почув тут таких, що в них ви й не повірили б.

— Ти про що?

— Що Лупул є годен зрадити гетьмана навіть тоді, коли користатиме з його допомоги. Ось тиждень тому чи більше він вислав до польського короля посла, якогось ксьондза Щитніцького. Той мав донести королеві, що тепер найліпша пора напасти на Україну, бо «чорна смерть» багато люду вигубила й гетьман сил не має.*

— Бог би його скарав! — скрикнув заскочений антонівський осавул. — От собака! І ти згодився найнятися на службу до такого поганця!

— Чекайте! Це ще не все.

— Ще не все?

— Так ось тепер знову Кутнарський їде в Польщу.

— Хто це той Кутнарський? Лях хіба?

— Лях. Польський шляхтич. Він є секретарем господаря Лупула, сказати б, його права рука.

— Знову їде, щоб намовляти до походу на нас?

— Ні. Тепер із чимось іншим. Я ще не зовсім збагнув. Але те, що почув уже, то... — Молодий поручник помовчав хвилину, похитав головою, але бачачи, що Білецький чекає, говорив далі:

— Його рукодашний, Мартин, любить вино і язик має довгий. Ви знаєте, що я вчора просидів із ним до ночі? Ви певне думали, що мені його компанія припала так до вподоби? Ні. Бажав я про децю довідатися. Але що більше чоловік про те довідується, то тяжче йому це все зрозуміти. Боюсь я за молодого Хмельницького. Ось що! То старий сатана!

— Ти говори так, щоб і я щось із того зрозумів.

— Як я можу, коли й сам не розумію?

— Хто той сатана? Кутнарський?

— Що там Кутнарський, — згідно махнув рукою Градич, — Лупул.

— Лупул?

* Так дійсно інформував Польщу Лупул.

— Виходить, що Лупул таки задумує скористати з того, що є тестем гетьманича. Чортяка в ньому сидить та й годі!

— Чого ж він хоче?

— Чого хоче?.. Хоче козацькими руками вигнати Ракоція з Семигороду і взяти Семигород собі. Басараба хоче вигнати з Волощини і дати своєму братові. Ось чого він хоче!

Білецький жваво заперечив головою.

— На такі речі наш гетьман не піде. Лупул може собі хотіти, гетьман допомоги не дасть.

— Він це знає. Але він хитрий. Він знає, що на зачіпну війну гетьман не погодиться, але напевно дасть допомогу, щоб боронити саму Молдавію.

— Щоправда, Яremo, цього всього забагато на мою голову. — Білецький глянув довкола, а коли не побачив нічого підозрілого, спитав: — Чого ж ми держимося їх? Я ось зараз тут повернув би праворуч, нехай би вони задавилися своїми брехнями! Та й гетьманові треба ж про те все дати знати.

— Гетьман схоче мати вістки певні та правдиві.

— Що ти ще хочеш знати? На що ще чекаєш?

— Басараб дізнався про те, що Лупул хоче напасти на них, і повідомив Ракоція.

— Чекай, чекай, Яremo. Я вже розгубився. Хто це той Басараб?

Градиш усміхнувся.

— Адже я говорив уже. Басараб це господар, або князь Волощини. Ракоцій — Семигороду.

— Так Басараб уже знає про це?

— Так. Уже й повідомив Ракоція, а двораки Ракоція донесли про це Лупулові. Лупул побачив, що вони вже знають, і постановив просити допомоги в німецького цесаря Фердінанда.

— О!

— Лупулові треба було, щоб йому хтось у цесаря поміг. У Буді намісником турецької Угорщини є його давній знайомий і приятель Сіявуш-баша. Він то був, що порадив Лупулові колись домагатися Молдавського господарства, він то й був, що поміг йому його дістати.

— Молдавію?

— Так . . . До того то Сіявуш-баші чи, як його звать, будинського баші звернувся Лупул і тепер.

— Чого?

— Хотів, щоб він намовив Франца Веселого, що є знову намісником цісарської Угорщини, щоб разом із цісарем прислали йому допомогу проти його ворогів. Але . . .

— Але що?

— Але треба вам знати, що той будимський баша, намісник турецької Угорщини, ще більше від Лупула любить гроші, а листи від Лупула мають добру ціну.

Білецький вирячив очі на Градича.

— Яку ціну?

— Він їх продавав. Замість того, щоб посилати їх цісареві, він продавав їх Ракоцієві й Басарабові, а ці не тільки платили за них добрі гроші, але й просили, щоб і далі всі такі листи до них відсилав. Він те й робив. Від себе повідомляв обох, що Лупул ладиться до війни. Ракоцій і Басараб почали також озброюватися, а до баші знову послали багаті дарунки з проханням, щоб він постарався припізнити наступ Лупула.

— І що?

— Він гроші взяв, приобіцяв, а листи відіслав . . . Угадайте, кому?

— Як я можу?

— Лупулові! . . . Так, Лупулові!

Білецький аж подався в сідлі.

— А то песій син! Ізроду про таке не чував!

— Те все помішало Лупулові задуми. Старий хитрун розгубився й не знав, що йому робити. Кажуть, що в першій хвилині злости послав він листи Басараба й Ракоція, закуплені в Сіявуш-баші до Ракоція й закинув йому зраду. На те Ракоцій відіслав йому його власного листа, що він, Лупул, писав до будимського баші, щоб той просив у німецького цісаря війська проти Ракоція.

— От і трапила коса на камінь, — зареготав голосно Білецький.

— Але Лупулові не було тоді до сміху. Кажуть: налякався не на жарт. Побачив, якого то пива наварив. Чи дістане допомогу від Хмельницького — він не був певний, а по

краю вже пішло, що і Ракоцій і Басараб готують війська проти нього. Треба вам до того знати, що він не такий то певний у своїй Молдавії, як могло б здаватися. Його власні люди ненавидять його гірше, ніж якогонебудь попереднього господаря, за його хитрощі, лукавства, віроломство, за те, що обдирає їх немилосердно, використовує. Також бояри його не люблять, бо він хоче всього тільки для себе, нічого їм не залишаючи. Оточився греками та турками, стару церковно-руську мову з двору та з церков хоче усунути, нові звичаї заводить; словом, ніхто Василя Лупула не любить і ніхто йому не йме віри.

— Що ж Лупул?

— Лупул це прекрасно знає, тому ще більше боїться і тому ж тепер вислав свого Кутнарського в Польщу.

— По що? З чим?

— Коби я знав!

— А якби так..?

— Думаєте, листи від нього відібрати й гетьманові завести?

— Ага!

Градич подумав і заперечив.

— Нічого з цього путнього не вийшло б. Я про це й сам думав, але здається мені, в листі важливого мало. Все важливе передасть Кутнарський королеві усно.

— Чому так думаєш?

— Кутнарський його права рука. З листом він послав би кого іншого, головне тепер, коли під ним земля горить.

— То правда.

— Чув я також, що його логофет чи канцлер Георгіца поїхав тепер у Семигород.

— Чого?

— Видно, старий Лупул у доброму страху. Мабуть, хоче поладити якимось із Ракоцієм. Але...

Градич стягнув коня поводами так, що той аж на передні ноги звівся, перебіг очима дороги, поле, зморщив чоло і звільняючи коневі поводи, продовжував:

— Щось є в тому всьому, чого я не знаю. Щось є, про що вони не хочуть говорити. Ніби один одного боїться. Навіть Мартина годі було потягнути більше за язик, хоча він цілий

збан вина випив. Про того Георгіцу я чув ще тоді, як був у князя Ракоція. Він якось посвоячений, чи не з Басарабом, тільки не знаю як.

— Що ж той Георгіца?

— Зрада там скрізь, підступ, віроломство. Кожний там під другим яму копає, знаючи, або не знаючи, що таку ж яму копають під ним. Не хочеться мені вірити, щоб Георгіца був інший... Є ще одна справа, якої я не розумію.

— Яка?

— Ви бачите, скільки то шляхти чи, як вони кажуть, бояр із Кутнарським? Чому їх стільки їде в Польщу?

— Що ти думаєш?

— Птахи втікають із гнізд, як хата горить, щурі з корабля, що топиться. Забагато їх на посольство.

— Я бачив, як ти очима водиш за тією молодою красунею. Очей із неї не зводиш. Невже ти проти того, що й вона з нами?

— Хто знає? — заговорив живо та гаряче Градич. — Хто знає. Я знаю, що в моє життя ввійшло щось, чого я не чекав. Якесь світло, досі незнане, увійшло в душу. І знаю... — перервав він мову і брови насунув на очі.

— Що знаєш? — допитував Білецький.

— Що воно принесе щось нове в моє життя. Не знаю тільки що: долю чи недолю, радість чи горе, щастя чи біль. Того не знаю. Я вже вам усе сказав... Чого ж то ми стали? Їдьмо!

І рушив конем.

ДОРА

Валка була велика, але ладу в ній не було. Довгі години ранку сходили щодня на чеканні, бо не лише панство, але й служба вставали пізно, і заки люди, вози та коні були готові до дороги, вже сонце стояло високо на небі. Мороз, що скував бездонні болота в тверді груди, все ще тиснув кріпко. Вилюдненим краєм рідко хто їздив, і дороги були тяжкі, не втерті. На твердих замерзлих вибоїнах ломилися колеса возів і кінські ноги, і валка часто мусіла приставати.

Із службою поводитися молдавські пани, як із собаками. Дорога воліклася поволі, була неспокійна, втомлива. Тільки на третій день під вечір вони з трудом добилися до Струсова.

Під час дороги старий Білецький не раз крутив головою та морщив густі брови, коли бачив, як його товариш водить очима за молодою чорноокою та чорнобривою Теодорою. Градича він полюбив, не забуваючи, скільки він завдячує молодому райтарові. Потішав себе старий козак думкою, що скоро їм треба буде кинути валку і Градич буде мати змогу забути молдавську красуню. Потішав себе також тим, що вона з високого дворянського роду й навіть не схотіла б глянути на такого бідолашу, як його товариш. Раз, минаючи валку, коли переїздив ззаду на її чоло попри Градича й молдаванку, що їхали поруч, думав собі, що це зовсім добре, коли Градич удає, неначе не знає молдавської мови.

— Не може до неї сказати ні слова, бо відразу зрадив би себе, — подумав і всміхнувся, не знати, чи до них, чи до своїх думок.

Струсів потерпів сильно минулого року, коли якийсь заблуканий татарський чамбул зруйнував та спалив головну частину містечка. Правда, Золотоніська сотня Переяславського полку під старим, у боях із татарами й турками вславленим сотником Горошком вирубала цілий той чамбул до ноги і звільнила весь ясир, але вслід за татарським набігом загостила до Струсова, як і до цілої країни, «чорна смерть», і Струсів потім годі було вже пізнати. Не було там ані заїзних домів, ані двора, ні шинку, ні господи, і подорожнім довелося вдоволитися тим, що було.

Розмістилися люди, де могли. Для жіноцтва знайшли одну, більш простору хату, де в живих залишилися тільки старенький дідусь та двоє маленьких його внучат.

— Де ж решта? — запитав діда Білецький, глянувши на хату та на старі господарські забудування.

— Там, — відповів коротко дід, що його звали Воробієм, і вказав на ліс хрестів, що стояли густо за малою церквою. — Там, — повторив. — Усі.

— А ці? — Білецький указав очима на дітей.

— Це мої внучата. Я їм тепер за матір і за батька.

Був це перший їх постій, коли вранці всі були скоріше готові до дороги, бо мало хто міг спати вночі. Вітер, що від кількох днів морозив кров і кості, розходився ще більше. Небо затяглося хмарами, і заносилося на снігову бурю. Між подорожніми почалися нарікання й суперечки. Кожний хотів чого іншого. Одні були за те, щоб не зважати на ніщо й таки рушити в дорогу, залишаючи негостинний Струсів, інші воліли перечекати бурю на місці. Не знати, яке було б остаточне рішення, якби люди, що виїхали були з містечка в недалекій ліс по дрова, не повернулися назад голіруч із тривожною вісткою, що в лісах заскочила їх знечев'я купа повстанців або, як вони їх звали, левенців.

Постановили отже заждати, стягнути всі свої вози та людей до тієї загороди, де був старенький дідусь, і за радою Костина вислали Градича з десятком кінних сейменів, щоб перешукати околицю. Його старший товариш залишився з валкою та заходився коло приготувань, щоб при потребі можна було дати відсіч напасникам.

Це було старому Білецькому дуже не по нутру. Ходив по подвір'ю хмарний та гнівний, перемелюючи під вусом прокльони. Лихий був на Градича, що поставив його в таке становище, на себе, що згодився на це, на Кутнарського, що згодився їх найняти, лихий на негоду, що стримала подорож, навіть на Костина, що через нього вони залишилися тут. Усе ж таки Костина одного вирізняв з-поміж усіх інших, сам не знаючи чому.

— От Іроди, песиголовці, — бурмотів півголосом. — І треба ж мені цього було? Замало мене, видно, батьки били, розуму не навчили! Стріляти мені на своїх людей? Боронити отих молдавських шкуродерів власними грудьми? А щоб ви цього не дочекали, цигани, чортове насіння! Та я б вас сам у жменю ось так, щоб по вас і сліду не осталося! Чекайте, прийде ще час, що я вас боронити не стану!

Чи ставало йому від того легше, чи ні, ніхто не міг сказати, бо ніхто й не догадувався, яким то духом дише новий пан поручник його господарської милости Василя Лупула. Як порядок уже с'як-так був заведений, старий козак не втерпів. Наказав людям, що мають ще зробити, а сам зали-

шив огорожу і пішов на недалекий горбок, що був за садами, щоб звідти розглянутися по околиці.

З горбка видно було далеко на всі сторони, але ніде не міг він угледіти нікого. Довго перебігав зором цілу околицю. Дивився поволі й терпляче, сподіваючись кожної хвилини, що побачить Градича та його людей, як вийдуть із однієї з тих численних долин, що їх горбки собою закривали. Але поле було біле, пустельне, тільки сніг на ньому, сонце, вітер, пожовклі трави й тернина.

— Ярема кудись поїхав далеко, коли його ще немає, — подумав і пустився назад до оселі діда Воробія. Але не пройшов і половини гонів, як перед ним зачорніла на снігу постать і він розпізнав Теодору, доньку Костина.

Зупинився та здивовано поглянув на струнку дівчину.

— Не видно їх ще, пане Білецький?

Брови козака пішли вгору.

— Ви? Ви, панно, говорите по-нашому?

— Моя мати Могилянка з дому.

— О! Так ви...

Білі зуби заблисли з-під червоних уст.

— Чи у вас дівчатам кажуть «ви»?

— Ні. То є... ні, але...

Усмішка ставала більша, ясніша.

— Коли ви сподіваєтеся на повернення пана Градича?

Білецький глянув уважніше на дівчину.

— Я вже чекаю на нього.

— Я також.

Білецький не відповів зразу нічого. Тільки очі вп'явив іще більше в неї. По довгій хвилині, немов не довіряючи власним вухам, спитав:

— Також?

— Також, — відповіла дівчина просто і щиро, неначе це була зовсім зрозуміла річ.

— Чому?

— Бо боюся за нього, — промовила вже тихіше, залякано.

Старий козак довго не говорив нічого. Зрівнявся з нею та йшов поруч, щось міркуючи. Бона також мовчала, неначе чекаючи, що він скаже.

— Дивно все це водиться на цьому світі, — почав накінець радше до себе самого, як до неї. Дивно. Здається, все воно таке ясне й просте, а подумаєш, воно не так! Невже вам, панно . . ?

— Доро, — поправила його.

— Невже вам, Доро, прийшло б на думку чекати так на мене, другого, десятого? Правда, що ні . . . А й він . . .

— Що він?

— Він сказав мені, що та зустріч із вами принесе щось нове в його життя.

— Так казав?

— Казав.

— Ще що казав? Скажете мені?

У заклопотанні Білецький почав кашляти. По хвилині промовив:

— Як того хочете, скажу. Казав, що не знає, долю чи недолю, радість і щастя чи смуток і терпіння.

— Чому недолю, чому терпіння? Пане Білецький, чому?

— Я не знаю. Це він так . . .

— Що це мені сталося, — говорила дівчина, відгортаючи волосся з-над чола, — я сама не знаю. Я ж бачила багато людей і молодих, і знатних, і славних лицарів, і великих панів. Але то було щось інше. По надумі я вирішила з вами поговорити, бо кому я можу серце відкрити? . . . Мамі? Батькові? . . . Я завжди їм усе говорила й ні з чим від них не крилася. Але тепер боюся, що вони мене не зрозуміють, що не погодяться зо мною.

— І я того боюся. Ви з високого роду, багаті, вельможні, а він — бідолаха. Шабля та й коняка. Стільки його. Я думаю, що саме це він мав на думці, коли говорив, що не знає, яку долю принесе йому зустріч із вами.

— Тому то я й вирішила вам перша про це сказати. І я хотіла б, щоб ви йому сказали, що коли він мене кохає, я щаслива буду і Богові дякувати буду за те. Скажете йому?

— Скажу.

— Не візьмете ви мене, пане Білецький, на сміх за те, що вам я сказала та що вам своє серце відкрила? Я знаю, що він перший не сказав би мені цього.

Білецький мовчав. Ішов і очима був на столоченому снігу.

— Ні, — промовив накінець. — Він не сказав би вам цього. Скоріше згинув би, а не сказав би. Ви ж оточені достатками. Батьки дбають про вас... Служба... Маєтки... Все, чого душа забажає. Загордий він... Терпіти можна мовчки.

— Як повернеться, то скажете йому. Так?

— Скажу, Доро.

— Як тільки повернеться?

— Коли тільки повернеться.

СЕЙМЕНИ

Минув вечір, минула ніч, але ні Градич, ні хтонебудь з його людей не повернулися. Білецький цілу ніч ока не зажмурих, а коли вранці наткнувся старий козак на Костинову дочку, то з її очей зміг легко вчитати, що вона теж провела безсонну ніч у вичікуванні й тривозі. Коли побачила його, піднесла свої великі, карі очі на нього, неначе запитувала, неначе шукала ради та допомоги. Але що всі інші подорожні, головне жінки, також були перелякані й стривожені, не звернув ніхто на це уваги.

Знову почалися наради та спори, що робити. Валка втратила нагло одинадцять збройних людей, що саме мали запевнити їй безпеку. Те наповняло кожного неспокоєм і тривогою, бо дорога була далека і, як виявилось, далеко небезпечніша, як подорожні собі раніше уявляли. На якусь охорону з боку польської влади не можна було й сподіватися.

Накінці постановили вирушити в дорогу, не чекаючи більше на поворот Градича і його людей. Уже навіть почали давати службі накази готувати вози й запрягати коні, як у справу втрутився Білецький.

— Як бачу, я вже знайшов причину, чому ваші люди плечі показують ворогові, як його побачать. Не дивниця. Не дивниця й те, що військо його милости господаря не має найліпшої слави. В інших військах не покинули б товаришів у біді, не пробуючи навіть дізнатися, що з ними сталося. А може, вони поранені десь серед снігів? Кинути їх так? Ні, панове! Ви як хочете, їдьте! Я залишаюся і їду шукати їх.

Служба шушукалася між собою. Так само і семейни. Кутнарський та інші пани гнівно споглядали то на Білецького, то на своїх. Тільки Костин один підійшов до Білецького, подав йому руку із словами:

— Я залишаюся також, пане Білецький.

Валка залишилася. Коней випрягли. Білецький узяв двох кінних і, не отягаючися, поїхав по слідах учорашнього роз'їзду, супроводжений повними ненависти поглядами панів-боярів.

Сніговія, що загрожувала вчора, пішла, видно, кудись боками, околиці Струсова не займаючи. Було це дуже на руку козакові. Тільки вітер став сильніший. Більше сухої трави видно було на горбах і більше снігу навіяло в долинах. Ідучи, час від часу знаходили кінські сліди, що їх залишив загін Градича. Білецький сподівався, що як доїде до лісу, йти по слідах не буде тяжко. І справді, в лісі вітер слідів не завіяв. Вони були виразні, бо сніг у лісі був глибокий. Білецький і його два молдавани їхали поволі, розглядаючись уважно довкола.

Нараз один із їздців вигукнув:

— А то що?

— Де? Що?— спитав другий тривожно.

— Глянь!

Сніг був у тому місці більше столочений. Під молодую сосною, що тісно притулилася до старого дуба, як до матері дитина, видні були червоні плями.

— Кров! — озвався сеймен пополотнілими устами. — Кров! — повторив. Страх був у його голосі і в його очах.

Другий сеймен мовчав. Водив тільки по лісу повними переляку очима, неначе шукаючи по ньому за невидимим ворогом. Білецький перебіг зором по столоченому снігу та по кривавих плямах. Поглянув далі по слідах. За старим крилатим буком чорніло щось на снігу. Рушив конем туди, за ним щільно обидва сеймени.

На снігу лежав горілиць мертвий чоловік, широко розкинувши руки. Скляними очима дивився кудись у глибину небесної синяви. Посередині чола чорніла діра від кулі.

— Петрашко! — скрикнув один із сейменів. — То він!

— Убитий! — прошепотів другий, не насмілившись наблизитися до вбитого.

— Все забрали!

На вбитому не було ні чобіт, ні верхньої одежі, ні пояса, ні зброї.

— Все забрали, — повторив удруге той, що розпізнав у вбитому Петрашка.

Білецький рушив конем, кажучи:

— Ідьмо далі.

Але, на превелике його здивування, молдавани неначе не чули його слів.

— Чого ж ви ждете? — запитав сердито, повертаючися конем до них. — Адже нам тут не стояти. Похоронимо Петрашка, коли будемо вертатися. Ідьмо!

І знову повернув коня, щоб їхати.

Але його товариші ніби нараз оглухли. Стояли нерухомо, тільки їх очі втікали перед його поглядом, як зайці, що собаку зочать.

— Що ви, не чуєте, що я кажу?

Десь недалеко закрикала ворона. Із сосни з шумом злетіла на землю тяжка купа снігу. Обидва мовчали, нібито не до них він говорив.

— От такі то ви песиголовці! — скипів козак, тільки тепер зрозумівши всю правду. — Грім би вас побив! Боїтеся? Забирайтеся мені з очей, бо посічу на капусту! Боягузи! Вітром підшиті! Забирайтеся!.. — і рука його метнулася до шаблі.

Молдаванам не треба було того двічі повторювати. Як побачили, що їх офіцер сягнув до шаблі, повернули коней і поскакали так, наче б цілий чамбул ногайців гнався за ними.

— Не поганці ж то? Не бузувіри? — сердився старий козак. — Вистачило тільки шаблі діткнутися, а глянь — їх уже нема! Що мені тепер робити? Не лишу ж я свого побратима отак на ласку долі. Нехай утікають кляті! Краще без них, як із ними, коли така їх поміч. От і дурний цей Лупул! З такими людьми чужі країни здобувати! З глузду зійшов старий скупердяга... Тому то він задумав козацькою кров'ю ті краї собі забирати. Не діждеш ти цього, вражий сину...

Що за народ! О, Господи! Ей! А що це? Невже дорога? Таки дорога. Коні тудою йшли. Багато коней. Гм... І сани. Поїду і я туди.

Справді несподівано втрапив старий козарлюга на добре втерту лісову доріжку й пустився нею. Вузька дорога йшла то вгору, то вниз, обминаючи долинки і яруги, аж нагло за поваленим старим дубом ліс несподівано закінчився і перед ним простелилося поле, голе, засніжене, порожнє.

— От тобі й на! — промовив уголос Білецький і постановив виїхати на горбок, що був перед ним, щоб роздивитися, що й куди.

Виїхав на горбок і в наглому заскоченні стримав коня. Недалеко перед ним у снігу за кущами побачив хутір із хатою, забудуваннями, садком. При плотах стояли осідлані коні, люди вешталися по подвір'ю.

— Є й люди! — промовив знову вголос. Побачив, що його доглянули вже з хутора, тож не вагаючись рушив конем уперед.

ЛЕВЕНЦІ

Десь з правого боку й з лівого, ніби з-під землі, вискочили два вершники і вмить були при ньому. Зауважив старий козак, що одіння й коні в них були звичайні, нічим не примітні, але зброя добра.

— Куди? — кинув питання один і поклав руку на поводи коня Білецького.

Білецький глянув на одного й на другого. Хлопці були, як тури, мова їх рідна. — «Це не такі, як тамті» — подумав, маючи на думці своїх сьогоднішніх сейменів, і хвиля теплового почування підпливла до серця. Заговорив:

— До вашого начальника.

Дві пари бистрих очей перебігли по козакові від його голови аж до кінських ніг.

— Складіть зброю!

Білецький усміхнувся під вусом.

— Гей! Гей! Панове молодці! Які то ви скорі!.. Але я ще,

як на Січі був, присягав, що зброї не віддам, доки мого життя.

У цю мить шабля заблисла в його руці.

Один з вершників, на вид блискучого леза перед очима, вихопив із-за пояса пістоль і вже намірився, як другий скрикнув:

— Стривай! Стривай! Не стріляй! Це наш!

Тим часом із подвір'я хутора виїхав новий вершник і швидко наближався до Білецького та вартових.

— Що тут таке? — спитав, стримуючи коня.

— Чоловік якийсь. Хоче до полковника.

— З шаблею в руках? — здивовано спитав новоприбулий.

— Ми хотіли, щоб віддав зброю.

— А ти віддав би?

— Я... — збентежився вартовий.

— Гадаю, що ти також не віддав би. І я ні. Ви з чим? — звернувся до Білецького.

Білецький очима вказав на хутір.

— Ваш полковник там? — спитав, не відповідаючи на питання. — Так? То їдьмо!

Шабля зручно й голосно сховалася в піхві, і старий рушив конем, не дивлячися, чи інші їдуть за ним, чи ні.

На подвір'ї було повно людей та коней. Залишили коні при стіжку з сіном, а він і той, що приїхав до вартових, увійшли до сіней. Із світлиці почулися голоси. Двері відчинилися, і з них вибіг молодий козак, залишаючи двері відкритими. Не довго думаючи, Білецький переступив поріг і ввійшов у світлицю.

Кілька пар очей зустріли його, як гострі списи. На середині кімнати стояв високий, широкоплечий козак у довгій чорній кереї.

— Семене! — гукнув, побачивши Білецького.

— Семене!

— Невжеж?

— Авжеж!

І кинулися в обійми.

ВИСОЧАН

Як п'ять років тому, після Жовтих Вод та Корсуня запали повстанням широкі землі над Дніпром, і Пслем, і Прип'яттю, і Богом, ген аж по Вислу та Буг, наддністрянські землі, колишня колиска славних князів Галича та Волині, також не залишилися позаду. Зірвався народ і тут, той нівечений, потоптаний народ, проганяв панів, нищив польські президії, здобував міста та замки, грабував двори й заводив своє старожитнє право на своїх, потом і кров'ю зрошених землях.

Хвиля плила на Захід. Плила непереможно, нестримно, як стихія, як призначення. Ішли грізні козацькі полки. Йшло запорозьке товариство. Ішли численні повстанські загони, що то їм, здається, кінця не було, заповнювала поля й шляхи кримська орда, пильно бережена, завжди непевна, завжди злодійська, завжди спрагла нової здобичі. З тією хвилею рушив і народ із Покуття, з Галицької землі, з Теробовельської, з Верховини, з земель львівських, і белзьких, і перемиських, щоб покінчити раз назавжди з ворожим пануванням, щоб чужинців прогнати геть за Вислу і не дати їм змоги повернутися назад.

Валилася Польща. З Варшави втікали пани до Гданська, з Кракова до Праги, з Познані до Прус. Не було ні короля, ні уряду, ні держави.

Та хвиля розбудила нові хвилі. Селянські маси в корінній Польщі, під Краковом та Варшавою, литовські села під Вільною розбудилися і також забажали волі. Здавалося, що вже прийшов кінець тій державі, що трималася безправ'ям, де тільки шляхта мала право на життя, а всі інші жили тільки на те, щоб шляхта могла панувати. Здавалося, що це вже кінець цілій шляхетській Речі-посполитій, що вона ось-ось розпадеться й розсиплеться на порошок, залишаючи по собі тільки руїну та гірку, безславну пам'ять.

Але під Замостям щось сталося. Ніхто ніколи не збагнув певно — що. Хвиля затрималася перед стінами замойської твердині. Хвиля знерухоміла там, застигла і згодом почала поволі повертатися в другий бік і плисти й плисти назад, туди, звідки вийшла. На верху тієї хвилі їхав сам гетьман

Богдан Хмельницький. Серед здивованого народу пішла пісня:

*Бог святий знає, Бог святий відає,
Що Хмельницький думає-гадає.
Тоді ж то не могли знати ні сотники,
ні полковники, ні джури козацькі,
Ні мужі громадські...*

Вернулася шляхта знову на галицькі землі, а з нею повернулися недоля, неволя, плач і горе. Ті, що були в повстанських загонах, або повтікали в ліси, або погинули на палях, або пішли разом із хвилею назад, на схід, покидаючи рідні батьківські стріхи, рідну землю, залишаючи рідних, найближчих собі на ласку й неласку ворогові.

З тими повстанськими загонами відійшли на схід і їх провідники. Там творили вони нові з'єднання, підтримували в них бойову готовість, і як тільки була нагода, верталися до неспокоїного, схвильованого краю, підтримували духа, гамували панську сваволю, будили серед народу надію на кращу долю.

Так у Любачівщині вславився Андрушко Ворожбилович, що його накінець поляки спіймали та замучили під Бродами. Так само заплатили мученицькою смертю за свою відвагу Іван Вичинський із Жовкви, Андрій Струтинський із Калуща, Гриць Капуста з Яворова, Яків Поляк із Люблінщини та багато, багато інших.

Але найславнішим провідником, що згуртував ціле Покуття, озброїв тисячі й тисячі люду, змів польську владу й довго держався на своїх землях, був Семен Височан з Отинії, галицький і покутський полковник. Коли вже не сила було встояти проти ворожих сил, коли мусів уже вступитися, не тільки з рідної Отинії, а й з цілого Покуття, знайшов притулок у полковника Богуна у Вінниці і звідти керував далі повстанським рухом на галицьких землях, що їм не судилося попасти під козацький регімент.

Височан був єдиний полковник, що мав сильний, грізний полк, не маючи полкової округи. Був єдиний представник Галицької землі на Чигиринському соймі, надія вигнанців та їх родин, що залишилися там, на рідних землях.

Під Збаражем зійшлися вперше дороги двох Семенів, коли Височан несподіваним, зухвалим наскоком напав на частину польського обозу, де гуртували полонених. Між полоненими був тоді й Білецький. Другий раз звела їх доля під Берестечком, де тільки завдяки одчайдушній відвазі Білецького вони врятували від неминучої загибелі життя своїх людей і своє. Третій раз під Білою Церквою кінь Височана впав мертвий, прошитий мушкетними кулями. Тоді Білецький вивіз його з-під граду олова на своїм власнім коні, за-слонюючи його своїм власним тілом.

Заприятеливали тоді обидва Семени, дарма що Білецький був старший від Височана. Стали такими побратимами, якими тільки можуть стати люди, що їх еднають часи воєнних небезпек і воєнних переживань, спільні великі діла та спільні великі задуми.

Перший заговорив Височан.

— Який же то вітер тебе сюди загнав, Семене?

— Шукаю товарища.

— Ти?

— Так. Молодий. Великий. Дужий. Кінь добрий. Зброя — добра. Бачили?

Височан заперечив.

— Одного чоловіка, то ми знайшли, великого нівроку, але без коня, без зброї та без пам'яті.

— І другого, — обізвався один із старшин, тільки той уже не жив.

— А той великий? — спитав Білецький. — Де він?

— Того ми забрали з собою, а то був би замерз на снігу. Та й вовки вже десь його звітрили.

— Де він? — повторив неспокійно Білецький.

Височан відчинив двері до маленького ванькира, де тільки тапчан стояв. На тапчані лежав Градич. Очі мав прижмурені, повіки напухлі, уста відкриті. Віддих у нього був важкий. На лобі виднівся червоний гудз великих розмірів.

— Ради Бога! — заволав Білецький. — Що з ним?

— По голові дістав чимось здорово, — відповів Височан. — Чи не кольбою рушниці. Либонь іззаду хтось ударив.

Кінці пальців Білецького побігли до опухлої голови раненого. Довго, злегка доторкалися вони голови, врешті, випростовуючися, заговорив він до Височана.

— Кість здається ціла. Льоду до голови йому б...

Полковник кинув наказ через плечі:

— Принесіть но льоду в чомусь! Може капшука хто має?

А до Білецького:

— Хто він?

— Поручник райтарський. Свій чоловік. Їде зо мною до гетьмана.

— Чого?

— На службу.

— Де він був досі?

— І в німців, і в Ракоція, і в ляхів.

— Думаєш, що доїде?

— Я все зробив би, щоб він жив. Він мені життя врятував. Коли б не він, я не жив би сьогодні.

Височан ніби ожив.

— Гей, хлопці! Де ж той лід? Скоріше! Де наш Олекса? Покличте його! Має хто горілку? Жваво! Олекса — це наш знахар, — пояснив він Білецькому, — знається також на ранах. Коли кість ціла, то видужає. Козак, як гора, то й кості десь сильні. Є він твоім другом, то є й моім. А ось і горілка. Яка вона?

Ковтнув трохи сам і похитав головою.

— Не має ніхто ліпшої? Де та, що ти її мав, Леську?

Молодий козак вибіг до коня та швидко повернувся з пляшкою в руках.

— Її не багато вже.

— Ось такі то ви поганці! Випили все? Є там ще хоч трохи? Ця ліпша.

Подав Білецькому.

Білецький приклав пляшку до уст Градичеві, але той не міг проковтнути горілки, що дісталася йому на язик. Горілка побігла малими струмочками на бороду й шию. Білецький доторкнувся його рук і ніг.

— Він закостенів увесь. Стривайте! — Скинув свій кожух і почав прикривати раненого. Хтось кинув ломаччя до груби. Завели вогонь. Прийшов Олекса. Старий, суворий.

В одній руці бандура, в другій полотняна торба, де, видно, було все його знахарське причандалля. Приглянувся до хворого, прислухався до його віддиху, диткнувся його чола.

— Що, діду? — спитав Височан.

— Гм. Здорово дістав. Він замерз увесь. Дайте тієї горілки. Ні, ні, не тієї. Тамтої поганішої. Вона саме буде добра. І докиньте, люди, ріща до печі.

Те кажучи, поклав бандуру на широку лаву в світлиці, закасає рукави, підійшов до Градича й почав натирати горілкою закостенілі його ноги. Натирав довго, не шкодуючи горілки. Потім, коли шкіра стала червона й тепліша, почав те саме робити з руками раненого.

Тим часом у кімнаті робилося щораз тепліше. Віддих хворого ставав поволі легший, глибший та рівніший.

Як закінчив дід натирати руки, натер також плечі й груди хворому, накрив кожухами й казав прикладати лід до голови. Беручи до рук бандуру, заговорив до Білецького:

— Не давайте йому нічого пити, доки не відкриє очей.

Тільки пізно ввечорі Градич відкрив очі. Білецький був саме при ньому. Він глянув на свого старого товариша й вимовив з трудом:

— Пити!

Білецький подав йому здоровий кухоль меду, що його десь роздобули люди Височана. Ранений випив весь і порожній подав Білецькому.

— Хочеш ще? — спитав той.

Але молодий поручник не відповів. Закрив очі. Віддих був рівний та спокійний.

— Заснув, — почув Білецький голос Височана.

— Ходи, — промовив Височан. — Ходи. Він буде спати тепер.

ПРОМІНЬ НАДІЇ

Як ніч минала й сірий ранок почав насміливо підсувати-ся, Градич відкрив очі. Ніхто вже в хаті не спав. На всі сторони роз'їздилися стежі. Інші верталися з нічних роз'їздів. Гамір був на подвір'ї. Людно, глітно й голосно було і в хаті.

— Де ми? — порушив спеченими устами Градич, коли побачив над собою обличчя Білецького.

— Так ти очунав уже, славити Бога. Хтось тебе, голубе, здорово почастував по лобу.

Ранений сгннув рукою до капшука з льодом.

— Ой!

— Що?

— Болить. Що це?.. Ні... Що воно сталося? Ага! Це він. — Рушив язиком по засохлих устах. — Води!

— Ні, братіку. Тут тобі ми щось ліпшого приготували, не воду. Пий! — І приклав до уст Градича кухоль молока й повторив:

— Пий!

Молоко було тепле, і ранений почав пити жадібно. Несподівано рішучим рухом руки відсунув кухоль, глянув на свого товариша й промовив:

— Вони до валки не повернуться, а як повернуться, то...

Неспокій появився в його очах.

Білецький глядів на нього, не відзиваючися. Градича огортав щораз більший неспокій.

— Вони не будуть мати жадної охорони. Це звичайні розбійники. Вони...

— Чекай, Яремо. Про що ти говориш?

Градич підвівся, сперся на лікоть і почав говорити більше зв'язано.

— Сеймени. Вони ладяться напасти на валку. На мене напали в лісі. Знечев'я.

— Вони? Вони самі напали на тебе?

— Вони. Одного я ще встиг повалити пострілом з пістоля. Що потім сталося — не знаю. Певно котрийсь зайшов мене ззаду.

— Так воно, мабуть, було.

Градич мовчав, мовчав, неначе щось продумуючи, вкінці запитав:

— Де ми?

— На хуторі, як бачиш.

— Що це за люди тут?

— То наші. Левенці.

— Левенці. О! Левенці. Як же то ви сюди попали?

— Шукав за тобою і їх знайшов.
— Як я сюди дістався?
— Левенці знайшли тебе в лісі без кожуха, без чобіт, без зброї й забрали з собою. Був би замерз на смерть на снігу.

— Спасибі їм. Що ви думаєте робити? Коли вертаємося?

— Куди?

— Як то куди? Адже ми на службі в господаря.

— Гарна то служба! І гарні там люди! — Старий козак не витримав. — На свого начальника напасти, оглушити, обдерти й залишити на морозі на поталу вовкам! Ні, друже, то не є служба для нас! Добре ще, що з життям звідтам вийшли!

Але молодий райтар був іншої думки.

— Не забувайте, — говорив поволі, немов розважав над кожним словом, — не забувайте, — повторив із притиском, — що я найманий офіцер райтарії і так службу кинути не можу, навіть коли б я хотів. А тепер то я й не хочу. Не забувайте також, що й вони там тепер у небезпеці і наша допомога їм тепер потрібніша. Як можна їх так залишити?

Вілецький голову схилив униз, чоло йому пооралося борознами, на бровах нависла хмара, бо не мав що сказати. Бачив, що правда по боці його товарища. Продумував, не відзиваючися. Тим часом Градич говорив далі:

— Яка ж різниця була б тоді між нами і тими сейменами, що так по-зрадницькому й підступно мене повалили? Ні, я цього не зроблю, ані ви. Нам треба було б виповісти службу хоч на два тижні перед тим, заки ми її залишили б, як було в умові. Але тепер...

— Що тепер?

— Я й не хочу цього.

— Чому?

— Тому що ми там тепер потрібні. На те ж вони нас і наймали, щоб мати охорону та допомогу в потребі. Як же їх залишити саме тоді, коли прийшов час, за якого наших шабель та наших сил їм треба? Зрештою...

— Кажі!

Білецький глянув бистро на Градича й чекав, що той скаже. Але Градич не поспішав із відповіддю. Тільки по хвилині надуми знизав плечима й почав говорити:

— Зрештою, що інше зо мною, а що інше з вами. Ви наймаником ніколи не були, на цю службу втягнув я вас проти вашої волі, а потрете . . . Я хочу вернутися. Ось і все.

Білецький підніс очі, глянув прямо на товариша і, не зводячи з нього очей, спитав:

— Дора?

Темна хмара перебігла по обличчю молодого поручника.

— Ви звідки знаєте, як вона зветься? Хто вам це сказав?

— Вона.

— Вона?

— Вона сама . . . Та й що кохає тебе.

Тіло Градича, що сперте було на лікті, ніби охляло відразу і впало на тапчан. Він не відзивався довго, немов шукаючи чогось уперто на небіленій, від диму почорнілій стелі. Врешті спитав знову, ніби не довіряючи своєму власному слухові:

— Вона це сказала?

Білецький підтвердив головою, не відзиваючися.

— Як це так? Я не . . .

— Вона знає добре, що ти сам не сказав би їй цього. Вона бачить, яке провалля ділить вас. Але вона хотіла, щоб ти знав, що вона все зробить, щоб тебе мати, якщо ти кохаєш її.

Очі Градича пильно, настирливо шукали чогось на обличчі старого козака. Був у них і страх, і промінь надії й радости.

— Не робите ви собі з мене жартів часом?

Білецький аж подався назад.

— Бог з тобою, Яремо. Ти що? За кого ти мене маєш?

— Вибачайте! Простіть. У житті, ви знаєте, не все приходило легко. Так мені годі й повірити в те, що ви сказали. Мені так тепер, як тому, що жив у темряві. Ні світла не бачив, ні сонця. Аж ось нараз таке сонце впало на очі. Не дивниця, що осліп . . . Але чого мені довше лежати? Їдьмо! До Струсова ж недалеко?

Підвівся з лежанки, і хоча голова ходила ходором, не погодився вже кластися знову до ліжка.

— Що я з тобою вдію?

— Як то?

— Ні свити, ні чобіт, ні коня, ні зброї, а в мене також гаманець порожній. Хоч сядь та плач. Ледве чи полковник Височан зможе допомогти. От лихо!

— Що за лихо, Семене?

Градич глянув здивовано. У дверях стояв чоловік, здоровий, кремезний. Керея на ньому була підбита бобрами, шабля дорога, за поясом срібний полковницький пірнач.

Старий козак повернувся до нього.

— Це той Ярема Градич, що твої люди його в лісі врятували. Я говорив тобі вже про ті дуже цінні відомости, які він прибирав для нашого гетьмана.

Височан кивнув головою в бік Градича.

— Коли так, — відізвся, — то треба вам якнайскоріше в Чигирин.

— Так і я кажу. Але Ярема хоче повертатися до Кутнарського.

— Чого?

— Бо він йому ще служби не вимовив.

Височан похитав заперечливо головою.

— Ні. Коли вістки справді такі важливі, то їх треба завести до гетьмана якомога найскоріше. І в тебе, як ти казав мені, є лист, також важливий. Вам треба їхати, і то їхати вже, не зволікаючи. Вчора ввечері мої люди захопили роз'їзд теребовельського підстарости, так що я зможу дати йому, — очима вказав на Градича, — і коня, і одіж, і зброю. До Кутнарського вже й так нема по що вам їхати.

— Як то? Чому? — голос Градича був повен неспокою.

— Мій роз'їзд повернувся саме зі Струсова. Нема там уже ні Кутнарського, ні когось з його людей.

— Що? .. Що сталося? — питав Градич. Уста його були біліші снігу.

— Вони прилучилися до полку пана Лянцкоронського, — говорив Височан більше до Білецького, як до Градича, не

помічаючи зміни в молодому райтарі. — Той полк Лянцко-ронського відряджено з Кам'янця Подільського до Сокаля.

— Ось як! — промовив здивований Білецький.

І на уста Градича виривалися слова. Але голосу він не зміг добути.

ЩОБ ЇМ БОГ ПРОСТИВ

— Коли вони їдуть під охороною війська, — говорив Білецький, стягаючи вуздую коня, щоб зрівнятися з Градичем, — то вони безпечні й нашої допомоги їм уже не треба. Повір мені, Яremo, мені це теж дуже лежало на серці. Коли б ми були залишили їх безборонних, я спокою не мав би також. А що вже й казати про тебе.

Помовчавши хвилину й бачачи, що Градич не збирається йому відповідати, старий осавул почав ізнову.

— Ми й так не могли б бути з ними тепер.

— Чому?

— Адже ти чув, що той полк із Кам'янця, а там тебе знають.

Градич глянув на товарища з-під нахмурених брів.

— Знаєте, хто провадить той полк?

— Казав мені полковник Височан, що якийсь Колодзінський, чи як.

— Клодзінський! Певно, що я його знаю. І він мене. Він був приятелем того Баворовського, що я його поклав тоді.

— Ось і бачиш!

Але чоло молодого райтара не розпогодилося. Навпаки, ще більші хмари зібралися на ньому.

— Ви не знаєте, що то за людина той Клодзінський. Гіршого п'яниці та розбишаки тяжко було б знайти в цілій кам'янецькій залозі. Йому віддати в опіку подорожніх, то так само, як вовкові наказати ягнят берегти.

— Бог з тобою, Яremo. Що ти таке верзеш. Таж із ними є посол до їхнього короля. Ти це розумієш? Що може бути безпечніше, як їхати з посольством і під охороною війська? Він може бути гільтяй, і п'яниця, і розбишака, але він знає, що на випадок скарги на нього він відплатив би це своїм горлом. Ти хочеш вступити ще до Струсова?

— Адже ми ідемо попри Струсів?
— Так. Я думаю, що треба вступити. Там були різні речі, що я залишив.

— Я ще також хотів би там бути.

— Чого?

— Хочу знати, чи ті сеймени, що напали на мене, повернулися назад до них.

— Думаєш, що могли? Як я виїздив, їх не було.

— Могли.

— І що?

— Господь знає. Від них усього можна сподіватися.

Дорога іскрилася від сонця. Як далеко око сягало, не було видно на ній нікого.

— Бачиш, як безлюдно скрізь, — почав по перерві Білецький.

— Бачу.

— То так та «чорна смерть» викосила людей усюди. Казав мені Височан, що ці околиці найгірше потерпіли. На його Покутті не було так зле. А знаєш, що він ще сказав? Казав, щоб передати гетьманові, якщо скорше будемо в Чигирині від нього, що тут великий рух тепер у польському війську. Стягають полки до Сокаля чи Бродів із усіх сторін. Мав полковник також вісті, що нові полки прийшли з-за Варшави й багато німецьких регіментів.

— Думаєте, що нова війна?

— Хто знає? Ти ж говорив, що якийсь ксьондз Житніцький...

— Щитніцький, — поправив Градич.

— Що той Щитніцький їздив від Лупула до короля. Може, той їх король справді Бога не побоявся й вирішив напасти на наших. Наші тепер напасти не сподіваються.

— Ви казали, що прийшло багато німецьких регіментів. Яких? Піших?

— Ні, не згадував про піхоту. Говорив про великі полки райтарії.

Градич не сказав нічого.

Тим часом вони переїхали горбок. Дорога почала збігати вниз. На снігу зачорніли погорілі й не погорілі та не знищені будинки й сади.

— Струсів, — заговорив Білецький. — А ось і хата діда Воробія.

— Їдьмо!

Подвір'я було порожне. Тільки сліди залишилися по валці, що тут стояла. Свого не знайшли нічого. Старий дід сильно нарікав також, бо сеймени і польські вояки не тільки розхопили все, що їм лиш у руки попало, але і самого здорово потурбували, коли ходив до начальника жалітися.

Довідалися від діда також, що ті сеймени, які були з Градичем, таки повернулися назад до валки, розповідаючи, що Градич утік їм у лісі, на додаток одного з них перед тим життя позбавивши. Довідалися далі, що ті два, що були з Білецьким, також сказали, що він залишив їх у лісі, ще і їх намовляв, щоб до нього пристали.

— Дуже великий страх це навело на всіх панів, — говорив дід. — Багато було сварів та криків. Одна з дівчат, така молоденька, весь час заливалася сльозами. Не хотіла повірити в те, що сеймени говорили.

— І не повірила?

— Мабуть, повірила врешті.

— Звідки знаєте?

— Бо перед самим від'їздом, уже як те польське військо прийшло, вона пошукала за мною. Дівча вона гарне не гордовите, хоч і видно, що з великих панів.

— І що?

— І просила мене, щоб коли ще побачу колись вас, сказав вам...

— Що?

— Щоб вам Бог те простив...

— А! — скрикнув Градич і долонями стиснув чоло.

ВИЮТЬ ВОВКИ

Як минули Грималів і Вікно, в'їхали в край, де впродовж довгих кривавих, тяжких років змагалися постійно і вперто сили молоді української держави з переважаючими силами шляхетської Польщі. Жахливий, несамовитий, зловісний поклався перед ними образ рідного краю. Лежав він зруйно-

ваний, збурений, повний примар, згарищ, руїн, могил, не похоронених трупів і всяких воєнних страхіть. Тривога приховалася в ньому. Блідий голод блукав поза оплітками, огорожами, по згарищах, по руїнах. Небезпека чигала на кожному кроці. Ніхто не давав і ніхто не чекав пощади. Смерть загрожувала з усіх боків: і від козацьких, і від польських, і від татарських, і від розбишацьких ватаг, і від безлічі вовків, що мали час і можливість розмножуватися понад усяку міру.

Бувало, що їхали від ранку до вечора, не зустрічаючи ні однієї не спаленої та не зруйнованої хати, ні однієї живої душі. Жах їх проймав, коли минали попалені села, залишені пустою садиби, поруйновані хутори, знищену людську працю.

Пустеля, як проклін, як присуд невмолимої долі, говорила своєю мовою, жорстокою, неблаганною, немилосердною.

Дикі поля. Страхітливі поля. Поля смерті.

— Ніколи досі в житті не зустрічав я ніде стільки вовків, як тут, — говорив старий осавул після того, як розігнали вони раз більшу тічку хижаків. — І бач, як роззухвалилася ця погань! Мали довший час усього вдосталь і так клятві розмножилися. Тепер людей тут немає, скрізь пустеля, вовки пожерли все, що можна було пожерти й стали такі нахабні, такі настирливі, й так виють по ночах. Але ти, Яremo, — він перервав, дивлячися на Градича і похитуючи головою. — Не одне я вже бачив, але ще не бачив, щоб хтось так стріляв, як ти.

— Ну? — не то спитав, не то заперечив Градич.

— Чи є так коли, щоб ти не влучив, як стріляєш?

— Що ви? Чому ні? Певно, що буває.

— Вже не кажу з мушкета. Мене також уважають за доброго стрільця. Але з пістоля?

— Не забувайте, що я служив у райтарії. А там саме пістоль чи не найважливіша зброя.

— Не кажи, що кожен райтар так стріляє, як ти! Три рази наша Антонівська сотня відбивалася від райтарії. Вони хотіли побити нас своїми пістолями, але наші більше шкоди їм завдали.

Впродовж усієї тієї розмови очі Градича гляділи неспокоїно, обличчя було оповите хмарою.

— Ви скажіть мені радше, що сталося з усіма тими людьми, що тут жили колись? Що з ними? Куди поділися вони? Адже це жах один дивитися на те знищення, що краєм пройшло.

Білецький глибоко втягнув у груди повітря.

— П'ять літ! П'ять літ, Яремо, війни! І якої! Багато я бачив сам сіл та містечок, де були ляхи. Кров і трупи тільки залишалися там. Більш нічого. Всіх мордували вони! Кого тільки знайшли! І чоловіків, і жінок, і дівчат, і старих, ба навіть і немовлят, чого й погани не роблять. А татарва! Скільки то ясиру погнали ті поганці в Крим! Скільки то хрищених дітей продали у Стамбул на яничарів! Скільки то дівчат дали в наругу й сором! Заповнювали ними свої гареми. Ними ж розбагатів і Крим!

— Як воно, що гетьман на це дозволив?

Білецький жваво заперечив головою.

— Гетьман не дозволив. Гетьман твердий. То цей їхній король, цей колишній езуїт! Він причина всього лиха! Він має ту невинну кров на своїх руках!

— Як то так?

— Коли замирився з ханом уперше, тоді під Зборовом, де ми йому життя дарували й волю, продав він ханові людей з усього цього Поділля, геть від Львова аж по Бар. Тим він викупився сам із біди, поганець! Брали... Ловили... Гнали... Гнали тисячами й тисячами! Де трапилися козацькі частини, там громили татар, відбирали ясир. Де трапилися ляхи, то ще помагали брати. А вже найгірше було після Берестечка. Ми були ще в окопах. Бої ще тривали. А татарва пішла тоді за намовою того короля, розпустила по безборонному краю загони, чамбули, ватаги. От тоді то горе прийшло сюди і прийшла руїна.

— Страх і слухати того, що говорите.

— Потім, — говорив Білецький далі, — знову війна. Знову польські пани. Шукали помсти, бажали крові.

— Невже всі ті люди отут вигинули?

— Багато. Дуже багато. Багато в неволі в татарів і турків. Багато забрала «чорна смерть», як ти сам знаєш.

— А всі інші?

— Ті, що залишилися після всіх тих страхіть, покидали одні за одними свої рідні сторони, свої рідні стріхи, свою землю і йшли...

— Куди?

— За Дніпро. Там у степах почали закладати нові слободи, творити нове життя.

Градич їхав якийсь час мовчки. Потім почав:

— Коли я був у Кам'янці, то чув як там говорили, що все те гетьмана Хмельницького діло, що він то продає хрищений народ у татарський ясир, що так оплачує татар. Правда це?

Білецький зупинив раптово коня. Його очі жевріли, як очі голодного, роздратованого вовка.

— Слухай, Яremo, — промовив. — Ти ще цього не чув від мене. Так ось що я тобі скажу. Я також мав рідню. Але як повернувся з-під Берестечка, не застав ні хати, нікого...

— Хто? — скрикнув заскочений Градич, що йому знагла забракло повітря в грудях.

— Татари!.. Є двоє пекельників на цьому світі. Двоє головних. Перший — це польський король, другий — хан. Але нашого гетьмана ти не чіпай!

Іхали далі мовчки безлюдними холодними полями. Сви-став степовий вітер, хилилися засніжені, посохлі трави. Захмарене небо було таке непривітне і зловісне, як земля, як те дике виття вовків у даліні.

ВПЕРЕД!

Може, це тому, що Летичів, куди наближались обидва мандрівники, від заходу охороняли річки Бог та Вовк разом із широким ставком, а від сходу тяглися за містом глибокі ліси, не потерпів він багато від війни та пошести. Правда, вали й частокіл мали свіжі карби від разуразних, хоча безуспішних наскоків татарських загонів і розбишацьких ва-таг. Правда, тут і там, головне на не оборонених передмі-стях, чорніли на снігу згарища, та загалом містечко не лише було ціле, але й гамірне. «Чорна смерть» також, здається, обходила боками ліси між Вовком і Згаром, лишаючи таким

способом і саме містечко, так що коли в'їздили до нього, Білецький і не намагався критися з своїм задоволенням.

— Нарешті, будемо мати дах над головою і хрищений народ коло себе.

— По якій лінії є Летичів?

Білецький не зрозумів.

— Що?

— Я думаю, по якому боці лінії? Я чув, що тут десь переходить лінія. По козацькому вже?

— Ні, був колись.

— Але до лінії недалеко вже?

— Літин, наступне містечко вже по нашому боці.

У містечку народу показалося більше, ніж вони сподівались і ніж вони собі бажали, бо ще попереднього дня заїхав сюди цілий свіжий полк райтарії. Дах над головою не так легко було знайти. До того всього скоро прив'язався до них якийсь товстий райтарський вахмістр і запровадив їх до свого коменданта. Комендантом був кремезний та пузатий офіцер райтарії, якого кликали полковником.

Застали його в шинку серед інших офіцерів. Великі кухлі пива стояли на столі. Хміль бив уже з очей райтарів. Чужі, незнані слова літали по шинку, як татарські стріли.

— Трасця б вас ухопила! — промимрив крізь зуби Білецький.

Полковник думав, що не дочув.

— Was? Was hat er gesagt? спитав офіцера, що сидів поруч нього.

Але замість нього відповів Градич:

— Dass wir ehrliche Soldaten sind, Herr Oberst.

Обличчя оберста проясніло. Заговорив щось до Градича, й чим довше тривала розмова, тим ширшою ставала усмішка під його навоскованим вусом. Білецький слухав, але, не знаючи мови, не міг схопити нічого. Бачив тільки, що офіцери, а було їх у шинку багато, почали споглядати на них приязніше. Один із них, високий, білявий, худощавий, молодий іще офіцер, якого Градич звав ротмістром, підійшов до них і заговорив до Білецького якоюсь мішаниною, якої Білецький також не міг зрозуміти. Зловив тільки слово козак і ще одне, щось неначе «околиця», чи «довголиця», але це було

все. Не знаючи, як йому бути, всміхнувся й собі до райтара, а коли той подав йому руку, стиснув її в своїй долоні так, що тому аж сльози виступили в очах.

Молодий німець захопив широкий, перами прибраний капелюх і, розтираючи здавлену руку, пустився до дверей. Білецькому й Градичеві дав знак іти за ним.

Перейшли ринок. Перед ними замаячила засніжена башта. Білецький, що був у Летичеві не раз раніше, знав, що там є східня, або так звана Вінницька брама, бо туди вела дорога на Вінницю.

Німець попровадив їх до брами. Не говорячи нічого, вони пройшли повз варту озброєних райтарів і перейшли міст, що висів над оборонним ровом. Білецький кинув оком на рив під мостом і побачив, що він був покритий твердою верствою льоду.

— Тому то німці й моста не зводять, — подумав собі, переходячи по ньому. — Цікавий я, чого вони від нас хочуть? Щоб хоча говорили по-людськи. А то шварготять — не розбереш! Але Ярема! Де він то так їхньої мови навчився? Як слухаєш — чистий німак. Щось мені здається, що ми попалися тепер так, як та муха в мазь. Нелегко буде тепер із цієї мазі вилізти. Куди ми то так ідемо?

Але німець не вів їх уже далеко. Зараз за вільшаником широка, снігом присипана дорога, мало втерта, бо мало вживана, — розходилася. Білецький знав, що одна веде на Бар, друга на Вінницю. Обидві бігли коротку віддаль поруч, а потім крилася кожна в нетрях старого лісу.

При дорозі, заслоненій від Летичева вільшаником, стояли осідлані коні та райтари, неначе чекаючи на них.

Райтарів не було багато. Білецький думав спершу, що це стежа, висунена поза місто на те, щоб своєчасно повідомити залогу, на випадок небезпеки, але як приглянувся ближче до околиці, зрозумів, що це щось інше. Звідси вид був на місто, натомість ліс і густі кущі зовсім закривали вид у напрямі Вінниці та Бару.

Ротмістр неначе випитував про щось Градича, давав якісь накази. Вкінці кілька райтарів сіло на коней. Один привів осідланого коня для офіцера. Потім привели коней для Градича й Білецького.

— Що то тепер буде? — подумав старий козак і рушив конем за іншими.

До лісу було недалеко. Їдучи, ротмістр вияснював щось завзято Градичеві, з чим цей, видно, погоджувався, бо при-
такуюче кивав головою. Як заїхали в ліс, зупинилися, не
проїхавши й двох сот кроків. Градич нахилив коня, набли-
зився до Білецького, що їхав позаду, й почав говорити спо-
кійно, поволі, неначе нічого важливого не діялося.

— Тут, не більше милі відсіль, є село Війтівці. Воно вже
по нашому боці лінії. Люди там вже мали змогу розжитися
й розбагатіти. Ніхто його не грабував. Німці не сподіваються
в ньому ні жадної оборони, ні опору, бо донесено їм, що всі
чоловіки пішли у Вінницю, до Богуна на збір. Ротмістр ді-
став вістку, що багато купців із Летичева й Бару позвозили
своє добро й гроші в один хутір, що коло Війтівців.

Білецькому очі загорілися недобрим блиском.

— І ти йдеш із ними? Ще хочеш, щоб і я пішов?

— Не підносьть голосу, Бога ради, бо все пропаде. Німець
узяв із собою тільки жменю райтарів, неначе на малий
роз'їзд. Він хоче, щоб головна здобич потрапила в його руки
та в руки його полковника. Коли пішла б більша частина
полку, здобич треба було б ділити. Нас їм потрібно, бо ми
знаємо мову й околицю. Так ось послухайте, — Градич не
змінив голосу й говорив далі спокійно, — як я дам знак, ви
займіться тими, що найближче до вас.

І, не чекаючи на відповідь, висунувся знову наперед
і зрівнявся з ротмістром.

Їхали так якийсь час. Нараз Білецький побачив, як Гра-
дич, що їхав по лівому боці ротмістра, нахилився до німця,
вихопив із кобури, що була при сідлі ротмістра, пістоль
і з усієї сили вдарив його по голові. Німець зойкнув і пова-
лився у сніг. Ще не встиг злетіти під кінські копита, як Гра-
дич вихопив свій власний пістоль. Блиснули два постріли
майже рівночасно і два райтари, як дві безвладні колоди,
упали з коней.

Три райтари, заскочені й переполохані, згнули, не про-
буючи навіть утікати. Одного прошив Градич рапірою на-
скрізь, два інші впали від тяжкої шаблі Білецького.

Останні три, що залишилися живими, навернули коней і поскакали назад, як окаянні.

— А тепер гонімо! — крикнув Білецький.

— Чекайте! — заговорив Градич. У його голосі не зауважив Білецький ні хвилювання, ні зворушення. Був такий спокійний, як завжди. — Беріть пістолі райтарів і коні на запас.

Кінь ротмістра був найліпший, і Градич перескочив на нього. Білецький задоволівся тим, що його мав під собою, але, збираючи стріливо, захопив і коня, що стояв недалеко, та гукнув:

— Гонімо!

Навантажені зброєю, із забраними кіньми пустилися чвалом і гнали так довго, доки треба було звільнити біг, щоб дати коням передишку.

Як сповільнили, Білецький, сам дихаючи важко, вказав рукою на коней.

— Мусимо спочити трохи, бо коні впадуть.

— То впадуть! — відрубав твердо Градич. — Ляхи рушили на Україну! Чуєте? Ляхи пішли на Україну! Вперед!

— Вперед! Вперед!

МОНАСТИРИЦЕ

Ніч була темна, вітряна, непривітна. Сніг, змішаний із дощем та крупами, то переставав, то знову зривався та із збільшеною ще люттю сік по очах та обличчях. Було так темно, що придорожні дерева й кущі виринали в останню мить та зараз же знову, як нічні привиди, крилися в темряві. Вітер глушив тупіт коней, стукіт підків і брязкіт зброї.

— Це вже, мабуть, кінець зими, — почув Градич голос коло себе.

— Та вже пора їй і скінчитися нарешті, — відповів другий.

— Куди ми ідемо, люди? Ціла ніч уже пішла!

На те ніхто не відізвався. Або не хотіли говорити, або не знали що.

Знову чути було тільки тупіт коней, знову задзвонила десь підкова об підкову, голосніше брязнула шабля, то кінь форкнув сердито, незадоволений із нічного походу.

Градич глянув перед себе. Темні ряди перед ним тонули в темряві. Глянув поза себе. Те саме. Сам собі ставив питання: куди? чого?

Але, на жаль, ні на одне з тих питань він не мав відповіді. Знав тільки, що з ним була якась значна частина та, що це був, мабуть, один із тих славних воєнних маневрів, що зробили Богуна найславнішим між славними.

З ворожою погонею на карках весь час вони таки щасливо доскочили до Богуна недалеко Бабина за Брацлавом, привозячи з собою страшну вістку, що вся польська сила, як та темна туча, вдарила на Україну.

Вони були першими вістунами надходячого нещастя. Зараз за ними почали появлятися раз-у-раз нові вістунки з такими самими вістками:

— Ляхи йдуть війною!

Спершу вістки були невиразні, непевні. Але незабаром були вони точні і вдаряли, як грим: Немирів упав... І Липовець... І Паволоч... І Самгородок... І всюди те саме. Вогонь. Різня. Попелища. Руїна. Одне велике кладовище.

Страх пішов по краю, бо ніхто не сподівався того. Але скоро страх змінився на гнів. Сотні почали сходитися до полку, як до вулика бджоли. Але полк відступав, залишав села й міста на повну поталу ворогові.

Скоро за тими страшливими вістками прийшла нова, не менше жажлива. Погребище впало! Після завзятої оборони, після важкого змагання впало, як інші.

Де було місто — залишився попіл, де було життя — не лишилося нічого. Ще того самого дня прибули до полку пощерблені рештки Погребиської сотні, скривавлені, знеможені, що якимось чудом пробилися крізь залізний перстень польської кінноти.

Привів їх Погребиської сотні сотник Петро Криницький. Люди з дива не могли вийти, що він зумів зібрати своїх людей і через саму середину польських військ зміг пробитися до полку. Сам був покритий ранами, так що його ледве можна було пізнати. Але найгіршу рану мав він у серці, що

вже не перестала кривавити до кінця його життя. Бо там, серед попелів Погребища, лежало тіло його дружини, його Марти, що відстрілювалася з палаючої хати, доки хата не звалилася на неї. Там десь у тому похоронному полум'ї згоріло, зогліло і щезло й тіло його маленької Марусі, що мала всього три тижні життя.

Менше поранені погребищани завезли свого сотника, що кидався й борсався непритомний, десь у лісі коло Шабельної, бо край був у польських руках. Білецький і Градич пристали за згодою полковника Богуна до залишків Погребиської сотні.

— Провадь сотню, Семене, доки Петро не видужає, — сказав Богун — і Білецький перебрав провід.

Так заїхали під Монастирище.

Польські частини, знаючи, що Богун із полком під Монастирищем, підтягалися туди з різних сторін.

Ті, що йшли від Сквири, надходили через Тетіїв і Княжу Криницю; ті, що залишили в огнях Погребище, наближались через Вербівку та Животів; ті що зруйнували Липовець, ішли по слідах попередніх через Бабин; ті, що свої зуби поломили на брацлавській твердині, тяглися через Гайсин і Гранів, а від Дністра підсувалися полки, вислані паном Кондрацьким із Кам'янця, щоб вони з'єдналися під Монастирищем із паном Чарнецьким.

Заохочене успіхами, п'яне кров'ю, збігалось лакове на людське добро польське вояцтво з усіх сторін, як збігаються вовки, коли зачують кров раненої звірини.

Зайняли величезний шмат краю й перетворили його на одне велике, справжнє погребище.

Перед Богуном замкнулися нараз усі дороги й усі брами.

— Полк треба знищити. Богуна в руки дістати.

Так вирішив головний вождь кривавої експедиції пан Чарнецький.

А головний вождь поляків, їхній гетьман пан Потоцький, дав йому двадцять тисяч райтарії та десять тисяч панцерного війська.

Але окопи Монастирища, хоч і земляні, та замок, хоча з дубини, виявилися твердіші за граніт, а оборонці сильніші від напасників.

Спершу вислав Чарнецький два полки на здобуття міста: великий райтарський полк, звербований паном Конецпольським у Саксонії, під оберстом Адлером, і такий же численний, свіжо звербований полк волонтарів пана Опалінського під проводом Ксаверія Опалінського, небожа воєводи. Не сподіваючися великого опору, певні своєї переваги, рушили полки з копита, думаючи одним замахом узяти окопи й містечко.

Коли після першої пальби засніжене поле перед окопами покритлося густо трупом, обидва полки опішилися і рушили знову приступом на вали. Але наступ не вдався. До попередніх жертв приєдналися нові, і вкінці обидва полковники дали знак до відступу. Але як тільки трубки заграли на відворот і опішені кіннотники почали відступати, десь, не знати звідкіля, з'явилися на полі відділи козацької кінноти, що стали ширити жорстоке спустошення серед кіннотників, заскочених несподіваною атакою і звичних боротися кінно.

Послав пан Чарнецький на допомогу своїм два нові полки, з твердим наказом здобути місто за всяку ціну, але весь день минув, ніч настала, а напасники не ступили ні кроку вперед. Тоді Чарнецький додав ще два регіменти, і стрілянина затяглася надовго в ніч. Палаючі хати на передмістях освітлювали бойовище, але при їх освітленні не видно було успіхів польської зброї. Тільки рано відступили скривавлені та здештовані польські частини. Два полки, що перші почали наступ, прорідилися до тієї міри, що вже нездібні були ні до яких важливіших воєнних дій.

Другий і третій день облоги не були щасливіші для поляків. Що довше тривала облога та що більше псувалися шляхи, то більше нетерпеливився пан Чарнецький, то виразніше бачив та пізнавав тверду, холодну, дійсну правду, що тут кінець дороги, кінець успіхів, кінець його перемог і його слави.

Ось тому то, як тільки ранок почав біліти на небі й ширитися по полях, зривав пан Чарнецький полки на ноги і гнав їх на козацькі шанці. Знову тривала густа мушкетна пальба цілий день, знову то підсувалися, то відступали польські частини, знову черкали небо козацькі гарматні набой

і знову розривалися гранати серед коней, возів і служби, ширячи страх і зневіру.

А коли приходила ніч, виряджали поляки відділи челяді, щоб збирала по полю вбитих та ранених. Росли нові, великі, чорні могили, і падало серце і падав дух серед польських вояків. Так тягнулося день за днем, ніч за ніччю, аж одного дня козацькі розвідачі донесли Богунові, що скоро треба сподіватися головного наступу. Крім усіх збройних сил, що їх пан Чарнецький мав під собою, прийшли до нього від сторони Липівця два свіжі регіменти німецької піхоти. Вислав їх пан Станислав Потоцький із наказом покінчити з Монастирищем або зняти облогу.

Це «або» висіло й так над Чарнецьким, як Дамоклів меч. Це «або» сон йому зганяло з очей і не давало спокою.

Під вечір того дня небо затяглося темними хмарами, десь від Брацлава та Вінниці прилетів буйний, м'який, химерний вітер, почало сікти снігом, потім крупами й дощем. Сніг м'як під ногами, і чути вже було в повітрі відлигу.

Як ніч запала — темна, хмарна, холодна й дощова, замушилося обложене містечко. Прийшли накази до сотень, і рушили кінні козацькі сотні в дорогу, залишаючи в містечку саму тільки піхоту.

Дорога тяглася довго. Люди не знали, куди йдуть. Мали тільки наказ іти тихо, без пісень, без криків, без світел і вогню.

Їхали бездоріжжям, їхали снігами, їхали крутими долинами, поміж кущами по лісу, їхали праворуч, їхали ліворуч, аж накінець пішов по рядах наказ: «Стати!»

Спершу нічого не було видно, тільки сніг на землі й темні бовдури дерев. Потім щойно побачив Градич між деревами відблиск огню. Неначе горіла десь недалеко хата. Небо було темне. Місцями на низьких хмарах відбивалося те, що діялося на землі, як у плесі води. Хмари червоніли. Казали люди, що від огнів. Він також так думав. Але старий козак, що був недалеко, присягався, що то пролита кров відбивається так на хмарах.

— Може . . . — почув він слово десь із другого боку, але самому йому не хотілося встрявати в розмову.

Нарешті, від сходу небо почало поволі роз'яснюватися, зразу непомітно, несміло, щораз більше й більше. З темряви виринули виразні чуби дерев, потім і цілі дерева. Збудилися ворони на гніздах і настав ранок.

Із-за дерев та кущів виїхав їздець. Білецький два місяці тому ще не знав його. Сьогодні він найближча йому людина на світі. Була одна, що блисла, як промінь перед очима, але...

— Яremo!

— Я тут, — відгукнувся той півголосом.

— Добре, що знайшов тебе. Шукав за тобою.

— Чого?

Білецький відповів щойно по хвилині:

— Саме думав про тебе. Будемо мати сьогодні гарячий день.

— Так? — ніби питання було в голосі Градича, але думки йшли куди інде: «Може, він те саме почуває, що я? Він також самотній, самотній. Може, тому й шукав за мною?» Ця думка була відрадна, бо зле бути самотньому на світі.

Тим часом Білецький почав:

— Це кому іншому не пішло б так. Ти знаєш, що Богун зробив?

— Що?

— Випровадив нас сюди з міста. Ми йшли між тими лядськими реґіментами не далі, як на постріл із лука з одного боку і стільки ж із здругого. Ніхто в це не повірив би. А йому вдалося.

— А тепер?

— Чекай. Побачиш.

Але Градичеві тяжко було це побачити, бо заслоняв ліс. Скоро одначе почув. Була це спочатку звичайна, як щоднини, мушкетна перестрілка, раз рідша, раз густіша, то ближча, то дальша. Але цим разом перестрілка постійно дужчала, ставала голосніша, аж врешті перетворилася на ненастанний, безперервний гук, що не вгавав, не втихав, а ріс, кріпшав, неначе то тисячі й тисячі мушкетів стріляли одночасно.

— Ого! Вже почали! — відіззався хтось у сусідстві Градича, думаючи, очевидно, про той головний сподіваний польський наступ.

До того невпинного гуку почав у короткому часі долучатися грізний, скажений рев гармат. Усе це разом здалося Градичеві подібним до гавкотні зграї собак. Малі собачки цокочуть безперервно, а їх одноманітний дзвякїт переривають грубими й тяжкими голосами великі собаки, що гавкають зрідка, але з особливою силою.

— З гармат почали! — почув голос коло себе.

— Це наші, — відіззався другий.

— І б'ють же!

І били. Гриміли, аж земля дудніла.

Нараз настала перерва в тому безперервному клекоті мушкетів і гармат. Зрідка з боків відзивалися ще поодинокі постріли, але гук, що стрясав землю, спинився, ущух.

— Що то? — почувся десь голос, повний неспокою. Неначе у відповідь на це питання, донісся до них крик багатотисячного натовпу. Далекий, щоправда, але трізний, зловісний.

— Дійшли! — кинув хтось слово, як проклін.

— Дійшли! — повторив хтось інший. — Дійшли!

— О!.. — і далші слова застрягли в горлі.

А гомін не вгавав. Били подекуди ще гармати. На одному крилі знялася густа мушкетна пальба, неначе добігла там нова частина і, заки вступила в рукопашний бій, привітала ворога градом олова. Десь недалеко перед загоном Градича опинилася якась нова велика ворожа частина, що, залишивши, видно, коні, рушила в напрямі шанців. Усе поле бою стало гамірне, крикливе, неспокійне. З-за кущів почали підійматися понад дерева дими з близьких пожарів. Знову якась ворожа частина протупотіла близько їх сховища, не підозріваючи навіть, що хтось міг критися в гущавині. Час минав. Люди почали нетерпеливитися, крутитися в сідлах, оглядатися на всі боки, коли нараз перед рядами появился їздець на рябому коні, що йому, наче полум'я било з ніздрів. — Богун.

— На них, панове товариство! Слава!

— Слава! — загуло в повітрі.

І тупїт коней, і блиски тисяч клинків...

Райтарський полк, що був перед ними, простелився під копитами коней, як стигла пшениця. За ним наскочили на

якусь опішену частину, і вона розсkochилася, як зграя зайців, що вздріли вовка.

Впали на відділи, що були при шанцях. Впали, як грім, на частини, які не сподівалися нападу ззаду, впали, як кара, на наїзників, певних уже своєї перемоги.

— Слава!

Хто не впав від шаблі, кого минула куля, кого не столочили коні, кидав зброю, кидав усе, що мав у руках, кидав і, як божевільний, утікав навмання, куди очі несли, маючи за собою жахливий тупіт коней, вигуки невблаганних ворогів у погоні і страшно, жорстоку, невмолиму смерть.

А за втікачами, між ними, над ними і перед ними котилося широкими українськими полями могутнє безстрашне, безсмертнє:

— Слава!!!

ЗВІТ ЗЕЛЕНСЬКОГО

Пустилися козацькі сотні в погоню за розбитим ворогом, неначе зграя хижих шулік. Кров'ю почали спливати дороги, куди втікали наїзники. Гинули останки польської кінноти, залишалися в придорожніх ровах, по полях, по селах, присілках, по хуторах, куцах і долинах, і ніхто не знав, скільки того люду впало тоді, згнуло, щезло. Ніхто не дбав про те й ніхто не думав.

А польський гетьман Потоцький дав був Чарнецькому тоді двадцять тисяч райтарії і десять тисяч панцерного війська...

Погребиська сотня не була між тими, що одержали наказ переслідувати рештки розгромленого польського війська. Білецький та Градич, покликані до квартири полковника, застали Богуна серед численного гурту старшин саме тоді, як його полковий осавул Зеленський докінчував свій звіт.

— З Чарнецьким було, — говорив поволі, докладно Зеленський, — як зізнають полонені, тридцять тисяч кінноти, не вчислюючи тих регіментів піхоти, що їх ляхи післали пізніше, і тих регіментів, що надійшли від пана Кондрацького з Кам'янця Подільського. З піхотних регіментів мало

хто втік. Усі залишилися тут, перед окопами. Один полк райтарії залишився залогою в Животові й один панцерний у Липівці. Що з ними, ще не знаємо. Обоз у них спочатку був малий, тому швидко могли вони йти вперед. Але скоро, як здобич ішла під руки, позганяли вони підводи з сіл, які тільки могли дістати, бо добра в них зібралось багато. Весь цей табір і всі ці вози є в наших руках.

Богун, не відзиваючись, кивнув головою.

— Скільки тих возів, годі ще сказати. Тисячі й тисячі.

Богун знову хитнув головою.

— З тих регіментів, що були тут, — гусарський, власний пана Чарнецького, і другий гусарський, ксьондза Лещинського, найменше потерпіли, бо в приступі на місто вони участі не брали. Всі інші...

— Що?

— Від полонених тяжко було щонебудь довідатися, бо вони не знають. Скільки побитих осталося на полі бою, ще також годі збагнути, але кажуть, що понад десять тисяч тут їх упало. Всі сотні, крім Брацлавської, Погребиської та Монастирської, пішли вслід за розпорощеними недобитками, так що вбитими буде їх ще більше.

— Що з Чарнецьким? Знаєш?

— О! — Вогні заблиснули в очах Зеленського. — Кажуть, що тяжко ранений чи вбитий.

Богун поглянув по старшинах.

— Мені про це вже донесли. Хто знає щось більше?

Відізався з кута козарлюга з довженням вусом.

— Я бачив.

— А!? Чому не кажеш, Максиме?

Білецький відізався через рамено до Градича.

— Це Максим Когут, Монастирської сотні осавул.

— Він був саме серед опішених райтарів, — говорив Когут, — як ми наскочили. Хто з райтарів допав коня, старався втекти. Між ними був і Чарнецький.

— Як ти знаєш?

— Я служив колись у драгунії пана Сенявського. Ще до Корсуня. Знаю його добре. В бляхах, чорна борода, дзьобатий, білий кінь.

— Ей! — ледве не скрикнув уголос Градич.

Білецький глипнув на нього мимохідь, не знаючи, що мав на думці Градич. Але не відізався, бо Когут говорив далі:

— З ним були ще й інші офіцери. Всі зірвалися до втечі. Мені загородив поле один райтар. Заки я з ним упорався, один з офіцерів уже був на землі, а другий утікав, підтримуючи Чарнецького в сідлі, бо дуже кривавив. Як веприк . . .

— Що сталося?

— Здається, підстрелив його погано оцей молодий козак, що з Білецьким.

— Ти? — спитав Богун.

— Ти? — повторив, як луна, Білецький.

Градич змішався.

— Я не знав, що то Чарнецький. Його кінь скочив саме тоді, як я стрілив . . .

Він перервав, а в кінці знявся регіт.

Як гамір дещо пригас, голос забрав знову Когут.

— От Ірод! І він ще виправдується. Що ж ти хотів?

Звертаючись до Богуна, продовжував:

— Чарнецького підтримували на коні, бо сам він був, ніби та мертва колода. Уся його пика була в крові. Куля, мабуть, йому цілу щелепу розвалила, бо тут, — показав собі на обличчя, — діра була ось така!

— Але ще був живий? — спитав Богун.

— Не знаю, полковнику, бо інші заслонили його собою. Але коли й живий, то ледве чи з цього вилижеться.

— Щоб так ще трохи помучився, заки сконає, — кинув хтось гнівно, ненависно. — Стільки неповиної крові на його руках!

Когут глянув знову на Градича.

— Та й стрілець із тебе, козаче! Такого я ще не видав.

— Ва, — відізався Білецький. — Я також ні.

Увечері зайшли ще Білецький і Градич до Богуна. А як сонце сідало вже десь за темними лісами, за Тарнавою та Дубрівкою, вони, забезпечені свіжими кіньки та листами від Богуна, рушили в дальшу дорогу на Чигирин.

ЧАСТИНА ДРУГА

УСМІШКА З ТОГО СВІТУ

— Я моїй домні маю одну річ сказати, — заговорила на квартирі в Боратині коло Бродів одна з прислужниць Теодори.

Домна Теодора піднесла очі на молоду дівчину, що була вже з нею кілька років і вона вважала її більше за свою подругу, як за служницю. Рука домни, що держала штучно вирізаний кістяний гребінь, зупинилася на половині дороги. Чорне волосся сплигло теплими, буйними хвилями на білу шию, а брови, чорні, пишні, гордовиті, підвелися злегка вгору.

— Що, Оленко?

Але бідна дівчина переживала, видно, тяжкі хвилини, неначе змагалася з чимось, бо піднесла до обличчя тісно сплетені долоні, а коли відняла їх від своїх уст, на пальцях її залишилися виразні відтиски зубів.

— Що, Оленко? — повторила домна.

— Мені це віддавна не давало спокою. Я свою домну завжди любила. Я хотіла сховатися десь, скритися, щоб не бачити того всього, щоб забути.

— Про що ти таке говориш?

Але Оленка, здається, не чула навіть слів своєї домни.

— Я була б давно про все домні розповіла, але він...

— Хто — він?

— Як я могла знати, що він такий поганець!

— Про кого ти говориш?

— Йонас. Він казав, що мене покине, як я слово писну. Він присягався, що буде вірний, як я буду мовчати. І я мовчала, що домна банує, але я думала: домна побанує, побанує і забуде... Але вчора...

Пальці Дори твердо замкнулися на гребені. Наче чекала на несподіваний удар. Олена розплела руки, великими очима глянула на Дору і з розпукою знову заломила руки.

— Я шукала за ним і не могла його знайти. «Піду я до корчми, що за церквою. Може він туди пішов», — подумала я собі... І чого я туди ходила! Чого я туди ходила!..

— Що там сталося?

— Я туди зайшла, а там люду, аж ляк мене зібрав. Кричать, п'ють, забавляються, танцюють. Дивлюсь, а за столом сидить ця відьма, що то її Дошкою кличуть, а мій Йонас сидить поруч неї. Пообіймалися, притулилися одне до одного і п'ють. Як мене вздріла ця проклята Дошка, показала йому на мене пальцем. Заскалили свої зуби обидвоє, сміялися, ще й кивали мені, щоб я з ними йшла пити.

— А ти що?

— Я їй усе лице подряпала. Не буде мене більше займати. А він, коли такий бусурмен, то нехай бігає за нею. Я його не хочу. Я не казала того домні, а тепер гірко каюся. Він тоді був з тим молодим Градичем. Поїхали вони тоді разом, а як приїхали назад без Градича, то наговорили, що він їм утік, а домна і всі повірили...

Кров спливла з обличчя Дори. Щось затиснуло горло, аж віддиху забракло. Удар був такий наглий, несподіваний.

— Оленко! Що ти кажеш? Оленко?!

— Напали вони на нього тоді в лісі, забили чи поранили, обдерли і на снігу залишили. Вовкам на поталу. А то був такий чоловік добрий, годний! Не диво, що так домні в серце запов! І що? Всі повірили тим опришкам, а на нього, бідного, каменем кинули! І домна повірила... І я повірила, дурна! Я йому сказала, щоб дитини сподівався, бо я його дитину ношу, а він побіг за другою!

Бідна Оленка, затуливши уста руками, вибігла з кімнати, як неприємна, як п'яна.

З розпущеним волоссям, із гребенем у руці, з блискучими очима та з розпукою в душі вбігла Дора до кімнати батьків. У кімнаті була тільки мати.

— Мамо! Мамо! — закликала з порога й кинулася на груди матері, заливаючись гіркими сльозами.

Костин слухав мовчки, не перебиваючи дружині. Коли вона скінчила оповідати, підвівся з лави та заходив по кімнаті. Руки встромив за пояс, голову похилив униз, брови йому насунулися на очі, але він мовчав. Мовчав, не відчуваючи навіть, що стурбовані, неспокійні очі його дружини ходять за ним крок у крок.

Накінець вона перервала мовчанку:

— Що ж ти на те все?

— Це все негаразд. Ми знали, які то наші люди, але й до голови було б мені не прийшло, щоб вони на таке важилися, а ми тамтих за зрадників уважали! Але найбільше мене турбує не те . . .

— Ти про Дору?

— Так. Ти знала? Ти знала про це?

— Знала і не знала. Не була певна. Здається мені, що мати може більше вичути, відчути. Так, я відчувала.

— Чому ти мені не сказала?

— Думала, що як того Градича не стало, то вже й не треба, тим більше, що така тінь упала на нього. Сейменам ми всі повірили. Повірила й вона. Коли ж потім іще пан Клодзінський розкрив усе, що було в Кам'янці, вона вже не могла мати жадних сумнівів. Може, ти й не запримітив, що вона після того ні разу не згадала про нього. Я думала, що то був добрий знак, що вона забула. Тепер бачу, що це був не добрий знак, а злий.

— Злий знак?

— Так. Це біль їй так уста замкнув. Вона, бідолашна, терпіла мовчки. Не мала навіть кому своє серце відкрити.

— Як то? Чому? Вона була завжди щира з нами.

— Похвалили б ми були її за це? погодилися б із цим? Віддав би ти доньку, єдину свою доньку за такого . . . найманого офіцера?

— Чим же ліпший полковник Клодзінський? — спитав Костин, знижуючи плечима. — Ти мені вчора про нього говорила.

— Клодзінські — це добра шляхта.

— Добра шляхта! Польська шляхта! Га! По їх маетках козаки тепер землю орють та хліб збирають. У судах цілі

стоси позвів на них, за те й за інше, кишені діряві, а боргів по вуха! Добра шляхта!

— Костю!

— Змусила б ти Дору вийти за нього?

— Чому: змусила? Я намовила б її, переконала.

Костин заперечив головою.

— Ані не намовила б ти її, ані не переконала б.

— Чому?

— Раз тому, що вона про тамтого, як бачу, думає. Подруге, тому що, як ти сама сказала, вона не з тих, що потурають у зрадї, обмані чи людській жорстокості.

— Не розумію . . . Адже пан Клодзінський не зрадив.

— Пан Клодзінський не зрадив. Це правда. Але . . . Ти знаєш Дору?

— Чому питаєш?

— Послухай. Учора, як заїхали сюди на квартиру, обидвоя ми, я з Дорою, були на подвір'ї. Вивантажували наші вози. За дорогою на майдані стояв пан Клодзінський. Із ним був гурт його офіцерів. Нагло ми почули жіночий плач і крик.

— Як? Невже вони так? . .

— Ні, ні. Не те, що ти думаєш. Десь його люди забрали ялівку в якоїсь жінки, от вона й прийшла до нього на скаргу. Худа, схорована і, здається, вагітна. При ній був хлопець, може, чотири- або п'ятилітній. Ми не чули її слів, бачили тільки, як вона руки складала, як схилялася перед ним, просила.

— І що?

— Він слухав, слухав. Руки на клубах, усміх на обличчі. Як вона скінчила говорити, він копнув її чоботом у живіт так, що жінка повалилася у сніг. Дора взяла мене за руку й повернула в хату, не кажучи ні слова. За нами біг іще сміх офіцерів, що їм, видно, подобалася така забава. Ні, Гальшко. Не намовила б ти її, ні не переконала б. Але це ще не те все, що мені спокою не дає.

Вона підняла голову, чекаючи, що він скаже.

— Полк пана Клодзінського має йти до Сокаля.

— То що? Ми це знаємо.

— Дорога до Сокаля із Золочева йде на Буськ, не на Броди.

— Не розумію тебе. Що це значить?

— То бо й е, що і я не розумію. Ми з'їхали з простої дороги.

— Чому?

— Коби я знав!

— Пан Кутнарський не знає?

— Годі знати. Він цих доріг не знає й так. Зрештою... може, це й за його згодою... Все те мені не подобається. Тепер та справа з нашими сейменами...

— Де та Оленка? Її треба б ліпше випитати. Ти її не бачив?

— Ні.

Костин відчинив двері й гукнув до сіней.

— Покличте там хто Оленку сюди!

Служба почала шукати за Оленкою, але її не було видно ніде. Тим часом надворі почався звичайний уранішній рух. Як щоднини, челядь почала виносити з кімнат подорожні скрині, вантажити знову на вози й виводити коней.

Нараз біля колодязя знявся гамір, і до Костиних прибіг їх молодий слуга, задиханий та переляканий.

— Що сталося? Горить де? — спитав його хтось із людей Костина.

— Оленка!..

— Що Оленка?

— В колодязі!

Як прийшли до криниці, Оленку вже витягли з неї. З її волосся й одержі скапувала вода на сніг. Німі скляні очі дивилися байдуже на світ та на людей. Кутки її уст пішли злегка вниз, і Дорі здалося, що це згіршливий усміх людини з того світу.

ПОЛКОВНИК КЛОДЗІНСЬКИЙ

Драгунський полк під командою пана Клодзінського ще кілька місяців тому був поповнений людьми й добре забезпечений кіньми та зброєю. Але в час зими багатьох з-поміж драгунів забрала «чорна смерть», а багато з них розбіглося

по всьому світу, щоб не залишатись у заповіреному Кам'янці.

Злобні язики говорили, що багато людей із полку опинилися в козацьких частинах, що й не було дивне, бо в драгунії служило багато таких, що походили з земель між Сяном і Смотричем і тільки ждали доброї нагоди, щоб покинути ненависне польське військо й перейти до своїх.

Костин, що сам служив колись у війську господаря Лупула і був також на цісарській службі, приглядався пильно до всього, що діялося в цьому полку. Він скоро встиг спостерегти різні речі, які видалися йому сильно підозрілими.

Перше, що впало в очі, було те, що їжу діставали драгуни дуже погану, хоча «станції» по селах вибрано дуже пильно і «станції» ті були під особистим контролем полковника. Те саме було з кінями. Коні не мали доброго харчу і спадали з сил, хоч дороги були скуті морозом і не були погані. Між драгунами доходило до частих сварок і бійок. Між полковником та його людьми не було більш нічого, крім глибокої, обопільної ворожнечі.

Пан Костин відчував, що в тому всьому неладі криється якась загадка, але не було з ним нікого, кого він міг би спитати. З паном Кутнарським, що був довіреним господаря Лупула та з його доручення відбував оце посольство, не мав ні охоти, ні розгону про це говорити й ділитися з ним своїми спостереженнями. Знаючи інтриги й підступи, що панували на дворі Лупула, не думав також комунєбудь іншому відкривати свої підозріння й побоювання. Залишалася тільки його дружина і Дора, яким він одверто міг виявити свої думки. Його дружина невдовзі помітила, що її чоловік щораз більше неспокійний і щораз більше присвячує уваги речам, які раніше його зовсім не цікавили.

Увечорі тієї самої днини, коли витягли з криниці нещасну Оленку, після цілоденної дороги прийшов пан Костин на свою квартиру, і годі йому було приховати перед дружиною хмари, що нависли над його стурбованими очима.

— Що сталося, Костю? — спитала його пані Костина.

Костин кинув шапку на тапчан, витер піт, що зросив йому чоло, й спитав:

— Де Дора?

Вказала очима на другу кімнату.

— У себе.

— Спить?

— Де там спить. Плаче.

— Гм... Мав я розмову з паном Клодзінським.

Уста пані Костиної стяглися, на обличчі наче перебігла усмішка.

— Що він хотів?

— Ти знаєш. Віддати за нього Дору.

— Ти що сказав?

Але Костин утратив уже, видно, терпець і панування над собою. Кров ударила йому в голову, в очах заіскрилися злі вогні. З розмахом ударив кулаком об стіл.

— Такий лапсердак! Шляхтюра польський! Ковтун! Думає, що він не знає яку ласку й честь робить, що хоче одружитися з якоюсь там молдаванкою! Ніби їх герби ліпші і їх шляхетство чогось більше варте! Шкода, що ти не чула тієї його орації... Він казав, що знає, що в нас не питають дівчат про згоду. Ані матерів! Що це? За турків він нас має? І віра наша погана. Треба нам усім стати католиками! Але й те ще не все!

Вона ждала, що далі він говоритиме.

— Те ще не все, — повторив. — Ти знаєш того старого, хитрого шляхтича, що завжди крутиться коло Клодзінського. Кердзей йому на ім'я чи якимсь там. Десь, ніби насланий, з'явився коло нас та почав молоти своїм брудним язиком.

— Костю! — спиняла його дружина.

Він гнівно махнув рукою.

— Я говорю, що було. Той Кердзей почав величати рід Клодзінських, який то він давній, який знаменитий, почав говорити про те, скільки то сіл у Клодзінських, які вони багаті, в яких ласках полковник Клодзінський у короля, які староства приобіцяв йому вже король, яка честь для нас буде мати такого зятя і багато інших подібних дурниць. Коли я вже втомився, слухаючи всіх тих нісенітниць, почав мене випитувати, що то Дора дістане, бо в нього тепер часи

тяжкі. Розумієш? Я ще свого слова не сказав, ще не дав своєї згоди, а вже такі пісні!

— Не гарячися, Костю. Це треба добре передумати. Ба-чиш: воно не дивне, що він і в думці не має, що ми могли б його не схотіти. Не забувай, що й сам наш господар таки випросив, чи вимантачив польське шляхетство в короля. Тому вони всі на те шляхетство такі горді.

— Думаєш, що Дора згодилася б?

— Не знаю. Боюся, що ні. Знаю, що тепер найгірший час із нею говорити про це, бо вона ще не отряслася по тому, що чула від Оленки. Я з нею поговорю. Думаю, що Дора...

Пані Костин перервала, бо двері заскрипіли голосно і на порозі появилася слуга Костиних.

— Його милість пан Кутнарський, — заговорив і залишив двері відкритими.

ДЕРЕВО, В ЯКЕ ГРОМИ Б'ЮТЬ

— Маю надію, що я є перший, якому припала та честь повітати ваші милості з радісною новиною, — почав пан Кутнарський, розпершися вигідно на поданому йому похідному стільці. Те кажучи, перебіг очима по обличчях Костина і його дружини. Але не зауважив на них нічого, що вказувало б на те, що й вони також радіють, тому додав швидко:

— Я усією душею заздрю панові Клодзінському, бо стріла Амора не могла ліпше і щасливіше для нього влучити його серце.

— Як це ваша милість думає? — спитав пан Костин, що знав уже зручні маневри гнучкого, досвідченого політика.

Товсте обличчя пана Кутнарського немов проясніло.

— Задовго я, ваша милосте, був на дворі нашого мило-стивого господаря, щоб не знати родини Костиних та їх єди-ної, прекрасної доні. Тож я й казав панові Клодзінському, що він не міг вибрати ліпше, як вибрав. Ваші милості знають, що не все афекти йдуть у парі з голосом розуму.

— Афекти? — підхопив живо Костин. — Афекти? Я не чув тут ні слова про якісь афекти.

Кутнарський засміявся вголос і сягнув рукою до вусів.

— Де нам уже, старим, розуміти те, ваша милосте. Гей! Рада б душа до раю . . . Що ж робити? Нехай уже там молоді турбуються тим.

На хвилину Кутнарський змовк, неначе надумувався, а тоді говорив далі:

— Але в мене є ще інше діло до вашої милости.

Костин насторожився, бо впродовж усіх минулих років мав час пізнати пана Кутнарського. Не було таємницею в цілій Молдавії та й поза нею, що він був найближчим до-радником молдавського господаря. Говорили, що він сидить у Ясах як довірений польського короля, і Костин був переконаний, що це було правдою. Він знав прекрасно, що той пан Кутнарський провадив господаря спритно й зручно так, як того хотіла Варшава, і довів до того, що господар радо розмінював хитро здобуті вістки з Чигирина на золоті королівські монети. Знав також прекрасно, що, всупереч інтересам молдавського народу, господар Лупул під умілив впливом пана Кутнарського став без застережень по польському боці та шкодив козацтву, де тільки міг і де тільки мав нагоду. Голосною була колись справа обох польських гетьманів, Потоцького й Калиновського, як вони, втративши цілу коронну армію, дісталися й самі в полон під Корсунем. Тоді Лупул заопікувався ними обома, як вони були в Бахчесарай, куди їх віддав гетьман Хмельницький, і врешті своїми власними грішми викупив їх із татарського полону.

Коли після Жовтих Вод, Корсуня та Пилявців ударила козацька сила на Польщу й захиталося старе королівство, післав Лупул, за намовою того ж Кутнарського, послів до Стамбулу й доніс, що Польща збирає велике військо й ладиться напасти на Туреччину у відплату за те, що татари пішли проти Польщі. У Стамбулі було тоді повне безголов'я. Султаном був семилітній хлопець, Могамед, а за владу змагалися дві валіди,* стара, досі всевладна бабка Могамеда, і її невістка, мати Могамеда — Таркхан. Діставши вістку від Лупула, настрашилися обидві не на жарт. У державі нелад, у війську непослух, а султанський скарб порожній. Тоді

* «Валіда» — мати султана. В руках валіди була вся влада, коли султан був молодий або не здібний правити державою.

великий везір наказав киями вибити послів, що приїхали від татарського хана. Ніколи пізніше не міг хан цього забути Лупулові. Тяжко це по роках заважило на долі молдавського господаря.

За намовою пана Кутнарського господар довго не погоджувався на подружжя Тимоша Хмельницького з його донькою Роксандою. За намовою Кутнарського і після того, як, примушений силою, видав нарешті доньку за гетьманича, він і далі тримався тісно Варшави та намовляв польських панів до походу на Україну, що була знищена пощестю й скривавлена довгими війнами.

Польське шляхетство, або так званий індигенат, було бідною нагородою за те все, що Лупул робив для короля. Це остудило його запал, бо Лупул був людиною, що матеріяльне добро ставила понад усякі почесті, якщо їх не можна було замінити на блискуче золото. Але то було все, на що Польща могла спромогтися. Польський скарб був порожній, такий порожній, як іще не був ніколи, хоч загально відоме було, що він усе світив пусткою. Лупул мусів, раді-не-рад, задоволитися шматком безвартісного пергамену.

Люди в Ясах думали, що це захитає становищем Кутнарського. Вже родилися різні міркування, висувалися нові люди, плелися інтриги, але несподівано зайшло щось нове. Бояри почали неспокійно розглядатися, нові плітки почали ширитися між людьми, і кінець-кінцем розійшлася по місту вістка, що Кутнарський їде в посольстві до Польщі.

— Яке ж то діло? — спитав Костин, коли Кутнарський немов завагався, чи говорити далі, чи ні.

— Рід вашої милости старий і на весь край знаний. Він, як дуб той високий, що серед молодого лісу росте. Для нього і свобода, і сонце, і простір для дальшого росту. Але як прийде буря, то куди б'є грім найскорше? Так, має він найбільше сонця в погоду, але й найбільше громів у бурю...

— Чому ваша милість мені це говорить? — спитав Костин, стягаючи брови.

— Не тайна то для вашої милости, що і над Ясами збираються хмари з усіх сторін: і від козацької, і від татарської, і від турецької, а вже найбільше, як ваша милість знає, від волоської та семигородської. Наш логофет Георгіца то лю-

дина вельми розумна і не раз ставав у великій пригоді, але...

— Але що?

Кутнарський поправився на стільці, перевів рукою по буйних вусах і звернув круто розмову.

— Він якась рідня вашій милості, правда?

Костин глянув на Кутнарського. Надто довго він був свідком різних хитрих штучок, підступів і темних ходів, щоб виявити якесь збентеження, змішання чи здивування.

— Так, він рідня, — відповів коротко, не намагаючися навіть вияснити, яка рідня він йому. А втім, пан Кутнарський, знаючи докладно всі знатніші молдавські роди, знав це сам і не чекав на вияснення.

— Тож у тім то й діло, — підхопив поквапно. — Бурю легко накликати, але не всі бурю переживають...

Костин намагався своє збентеження покрити сміхом:

— Ваша милість, бачу, більше знає, ніж хоче сказати.

— Так от я думав, — Кутнарський повертався до справи, про яку говорив спочатку, — що пан Клодзінський, королівський полковник із старого шляхетського роду, споріднений із Лянцкоронськими, Корецькими, Кондрацькими, Сокольськими й іншими можними родами, а до того королівську ласку і протекцію пана коронного гетьмана маючи, міг би не раз стати в пригоді в цей непевний час.

Костин глядів на гостя, не відповідаючи.

— Може, пан Клодзінський був би й зачекав, бо він думав у Сокалі щойно схилитися вашим милостям до ніг та руку прекрасної панни Теодори просити, але нині добіг до нас тут посланець від пана гетьмана Потоцького, і показується, що ми дальшу дорогу мусітимемо відбувати самі, без військової асистенції пана Клодзінського.

— О! То пан Клодзінський не їде вже з нами?

Якась нотка вдовolenня прозвучала в голосі молдавського боярина.

— Тому то, — продовжував пан Кутнарський, ніби й не зауваживши зміни в голосі Костина, — тому то панові Клодзінському залежить на тому так, щоб мати згоду ваших милостей тепер.

— Ваша милість знає, що я ще навіть не мав змоги поговорити з нашою донькою. Як ми можемо...

Кутнарський підвівся з стільця й сьгнув по свою багату, перами прикрашену шапку.

— Дочка ваших милостей знає свій обов'язок супроти батьків і буде також знати, як повестися. Я радий, що можу занести панові Клодзінському добру вістку, на яку він так нетерпляче чекає.

Те, кажучи, схилився пан Кутнарський у поклоні ще нижче, ніж звук робити, брязнув шаблею об високий поріг і вийшов.

Очі Костина і його дружини зустрілися. В поглядах їхніх було і здивування, і неспокій, і неприхована тривога.

Тільки по довшій хвилині відізвалася пані Костин.

— Костю! Що це?

Але заки він устиг щонебудь відповісти, заскрипіли бічні двері й у них появилася Дора.

— Доро! Ти!.. Ти тут?

Вона відгорнула з чола розсипане волосся.

— Я чула все. Він грозить... Дерево, в яке громи бю'ть...

— Ти чула?

— Я все чула, — повторила з притиском. — Але я, мамо, його не хочу. Не хочу — і все. На світі я маю тільки вас. І, мабуть, нікого більше не буду мати вже ніколи. Чого я була б варта, коли б я, коли б... коли б...

Гострий нагальний приступ плачу не дав їй далі говорити. Довго схлипувала вона, шукаючи потіхи в обіймах матері, і довго стояв батько над схлипуючою донькою, не знаючи, що йому далі робити.

СКРУТА

Умови, в яких опинилися Костин і його родина, створилися дивні й невідгдані. Ідучи, думали вони, що будуть мати завжди допомогу пана Кутнарського і в потребі охорону. Адже скрізь водилося так, що послаи заступалися за підданих свого володаря в чужих країнах. Як посол до польського короля, Кутнарський мав змогу кожночасно вступитися за

них. Але тепер, коли він так виразно заявився по боці Клодзінського, ця допомога була більш ніж сумнівна.

У дорозі, — роздумував Костин, — мали вони не одну нагоду зауважити, що Клодзінський — то п'яниця, голодний на гріш, твердий, безжалісний, він посвятив би все для власної користі. — Те, що він водив і подорожніх і весь полк бічними шляхами, колував, неначе умисне оминаючи міста й головні дороги, будило підозріння пана Костина. Не міг собі цього вяснити. Знав, що за прохарчування людей та коней Клодзінському не треба було платити, бо все те йшло із «станцій», браних по селах. Ті «станції» брали звичайно при допомозі війтів чи іншої місцевої влади. Костин скоро зауважив, що це було завжди головним завданням пана Кердзея і при тому було завжди багато говорення з сільською старшиною, поклепування по плечах і невідступна пляшка з горілкою. Така поведінка здалася Костину дуже дивною й незвичайною, бо його впевняли, що пан Кердзей то добра шляхта, а він знав, що провалля між шляхтою й простолюдям було дуже велике, більше ще, може, як воно було в Молдавії. Він знав, що жадному шляхтичеві не впало б і на думку брататися з посполитими людьми й пити разом з ними, хоч вони й носили б війтівські палиці.

Раз Костин пробував говорити про це з своєю дружиною. Але вона, менше визнаючися на справах, спитала:

— Може, той Кердзей справді такий людяний. Може, ти його несправедливо осуджуєш?

Але Костин знав, що воно так не є. Перед його очима з'явився образ, як то худа, збідована, вагітна жінка хилилася до колін Клодзінського. Він згадав, як вона покотилася на сніг, як той копнув її своїм чоботом. Він усе ще чув той сміх і регіт офіцерів і знав, що між ними був також і пан Кердзей.

Ні, то не була людяність. То була якась інша причина, що веліла Кердзєві клепати війтів по плечах, пити з тієї самої пляшки горілку з ними. Щось інше крилось тут. Костин робив здогади, але певности не мав.

Кердзей робив те, що йому казав Клодзінський. І, може, Клодзінський слухав підшепти Кердзея... І за такого чоловіка видавати Дору? Та це що?.. Але яке значення мали

слова Кутнарського: високе дерево... громи?.. У всьому тому була виразна погроза. Кутнарський виразно йому погрожував. Чому?.. Щоб дав згоду на подружжя Клодзінського з Дорою? Хіба ж як вона вийде за Клодзінського, то його дім уже не буде тим «високим деревом»? Хіба те зможе відвернути громи? Перестане він тоді бути ріднею Георгіці?

Чому Кутнарський так по стороні Клодзінського? Костин був певний, що до зустрічі в Струсові Кутнарський не знав Клодзінського і ніколи раніше не зустрічав. Певно, винайшли разом, при чарці, якесь посвоячення, бо кожен шляхетський рід у Польщі любив величатися широкими спорідненнями. Але наскільки він знав одного й другого, тяжко йому було повірити, щоб якенебудь свояцтво могло на котрого-небудь із них вплинути. Чим більше думав про це, тим ясніше бачив їх у правдивому світлі, як людей твердих, безоглядних, немилосердних, що їх єдиною ціллю була особиста користь і особиста нажива.

Ні. Нічого з того не буде. Він помітив, що його дружина бачила сватання Клодзінського в іншому світлі. Маючи, як Могилянка, сама широкі зв'язки та споріднення з шляхтою на Україні і в Польщі, вона не мала нічого проти того, щоб їх Дора вийшла за польського пана. Правда, він раніше не чув про якихось Клодзінських, але все ж таки була це якась знатна шляхта, коли він, молодий іще віком, дістав командування полку і з'єднав собі прихильність самого коронного польського гетьмана. Але це не змінювало справи. Дора його не хоче, — думав далі Костин, — і він її змушувати не стане. Тим більше, що це людина не гідна його доньки. Ніч настала темна, непривітна. Холодний вітер добивався через дерев'яні віконниці. Вовче виття блукало десь недалеко лісами. У стайнях і повітках непокоїлися коні. Костин лежав горілиць на тапчані й передумував становище. З-за стіни доходив до нього спокійний, глибокий голос його дружини при частому схлипуванні Дори.

— Видно, глибоко зайшов їй у серце отой Градич, — подумав боярин. — Але що я нічого не зауважив? І Гальшка не сказала?..

Знову почув голос дружини, такий заспокоюючий, лагідний і теплий, як шелест води у тихій річці в погоду.

Несміливий стукіт у двері перервав турботний хід його думок.

— Хто там?

Двері відчинилися. Старий Дикун. Олекса Дикун, його права рука. Всевладний пан на його дворі.

— Що таке, Олексо? Що сталося?

— Нічого такого не сталося, ваша милосте, але...

Дикун зам'явся, не знаючи, чи має говорити, чи ні.

— Кажи!

— Ходять чутки, що той ляський полковник хоче сватати нашу домну...

Костин впялив у нього мовчки здивовані очі, бо не було такого звичаю на його дворі, щоб хтонебудь із його людей смів встрявати в його родинні діла.

— Домна росла на моїх очах, — говорив Олекса поволі, держачи обома руками шапку при своїх грудях, — на своїх руках я її виносив, як ока в голові всі ми її берегли. Шкода її, ваша милосте. Зів'яне, як та зірвана квітка. Життя не буде мати за ним.

— Чому, гадаєш?

— П'яниця він і розпусник. Людською кривдою живе він, ваша милосте. То не для домни пара.

— Звідки ти знаєш так багато про нього?

— Всі знають, ваша милосте. Драгуни ненавидять його, як заразу.

— Чому?

— Коли б не грабували по дорозі, то з голоду пухнули б, бо він їм їсти не дає.

— Що ти таке говориш, Олексо? Адже за харчі йому і так не треба платити. Села все дають.

— І те все йде для нього і для того його заушника Кердзєя? чи як він там. А Кердзей усе те зразу продає. Жиди вже чекають на нього по дорозі.

— Тому то те клепання солтисів по плечах! Тому те частування горілкою! Тому то та ласкавість! — У голові боярина почало прояснюватися. — Ось воно як! Беруть по селах, беруть усе, що можуть, і не дають людям, а продають. Невже нема нікого, щоб міг тому запобігти?

Дальші слова Дикуну розв'язали й це питання.

— Ми, — говорив Дикун, — завжди сходимо з головних шляхів. Через те приміщення гірші, господи гірші, дороги гірші. Ми минаємо головні дороги, минаємо міста. По селах, що далеко від головних доріг, легше їм обом із їх роботою скритися. Хто піде на скаргу? І куди?

Костин мовчав, докраю вражений відомостями. І така людина важилася піднести очі на його Дору!?

— Тому я й відважився прийти до вашої милости. Ваша милість і не знає, що діється щонаочі по тих квартирах, де той лях ночує. Гріх і образа Божа! Кинути нам треба, ваша милість, це все і втікати! Втікати якнайскоріше, бо ці люди більш небезпечні, як ті опришки в наших лісах.

ШАБЛЯ ЧИ РОЗУМ

Ніч проминула спокійно. Тільки раннім ранком, як засріблилося небо й рух почався по квартирах, прийшов до заїзду, де стояли Костини, гайдук Кутнарського із словом, що пан Кутнарський чекає в себе на пана Костина.

Кров ударила в голову Костина, коли почув про це від своєї дружини, жили виступили на шиї, очі заблиснули гнівом.

— Що це? Пан Кутнарський посилає по мене, ніби по свого пахолка? Сюди йому прийти задалеко?

— Заспокійся, Костю, — злагоджувала його гнів дружина. — Мабуть, там нарада в нього.

Але наради в Кутнарського Костин не застав. Крім нього самого, був там тільки пан Клодзінський. Як Костин увійшов до кімнати, обидва панове поглянули один на одного, але жаден із них не спішився забирати слово.

Щойно після довшої перерви, коли вже Костин примістився на подорожньому стільці, Кутнарський, отягаючись і дбайливо підбираючи слова, почав говорити:

— Ми осмілилися просити вашу милість зайти сюди, бо є свіжі новини і їх нам треба обговорити.

— О! — озвався Костин, перебігаючи очима від одного до другого. — Я думав, що ваша мосць сам, пане Кутнарський.

Кутнарський зняковів і порушився на стільці. Клодзінський не змінив виразу свого обличчя, тільки по його холод-

них, непривітливих очах перебіг блиск чи то погорди, чи глибокого легковаження.

— Так. Я сам. Пан Клодзінський прибув пізніше, — пробував незручно в'яснити пан Кутнарський. — Так от, — продовжував далі, — перша новина, про яку я хотів вашу милість повідомити, це та, що наш коронний гетьман, пан Потоцький, рушив свої війська на Україну. Є вістки, що вони зайняли вже немалий шмат краю. Наперед вислав пан Потоцький пана Чарнецького і дав йому тридцять тисяч вибраної кінноти. Є в Бозі надія, що як так піде далі, то сам Чигирин скоро дістанеться в королівські руки. Тоді — сподіваємося всі, не виключаючи його господарської милости, — додав із притиском, — буде кінець війні, кінець реbelie, кінець тому Хмельницькому, що такий огонь розпалив у нашому королівстві. Може, тоді, — прошиваючи поглядом Костина говорив із глумом, — присутній тут пан полковник Клодзінський захоче таки поновити свою петицію, на яку ваша милість учора не зволив дати жадної відповіді.

Тут пан Кутнарський спинився, може, щоб дати Костин нові змогу як слід зрозуміти його слова і ту зміну в становищі, яка зайшла від часу їх останньої розмови.

Коли Костин і далі не відізався, розпочав далі:

— Але я маю ще й другу новину для вашої милости. Не була та новина милою для мене, не була також милою для його господарської милости... Не знаю, якою вона буде для вашої милости...

— О! — неначе спитав, неначе здивувався Костин.

— Завжди так буває, що родина тримається разом. Так водиться тут, так є в державі князя Ракоція, так на Волощині і так само в Молдавії. Логофет Степан, свояк вашої милости, напевно давно постарався приеднати вашу милість для своїх намірів. Хто знає, чи й подорож вашої милости до Речі Посполитої не стоїть у зв'язку з тим його виступом? Хто знає?

— Що оце ваша милість говорить? — насторожився Костин.

— Мені здавна дивним здавалося, що ваша милість вирушив у таку далеку дорогу в такий тяжкий час, і то з таким великим двором.

— Міг би я знати, що це все значить?

— Логофет Степан, його милість, — почав пан Кутнарський з неприхованою ненавистю в голосі, — пишний своїм походженням, гордий зі свого значення й багатства, забув, здається, що він тільки логофет, а господарем є хто інший. Я завжди говорив його милості господареві, щоб не вірив логофетові Степанові, щоб не вислав його ні до князя Ракоція, ні тим більше до Басараба, але господар, його милість, хоча завжди такий проворний і обережний, не був у цьому випадку доволі обережним. Тим часом виявилось, що господар хотів одного, а логофет другого. Тільки, як ваша милість знає, виявилось те запізно.

— Запізно? — повторив Костин, усе ще не розуміючи гаразд, про що Кутнарський говорить.

— Я думаю: запізно для господаря.

— Міг би ваша милість мені це ясніше сказати?

— Я думаю, що це доволі ясне й так. Ось цієї ночі дігнав нас посланець його господарської милости з листом і новими інструкціями для мене. Доносить мені, що його люди вже не встигли захопити логофета, що втікав до Семигороду. Зате зустріли вони семигородське військо, що перейшло границю та йшло війною на нашого господаря.

— Як то? Як то? Як? Війною? На нас?

— А Степан Георгіца проголосив себе господарем і закликає молдаван, щоб ішли за ним.

Вражений несподіваною новиною, Костин зірвався із стільця.

— Цього не може бути! Я в це не можу повірити!

На товсті уста Кутнарського вибіг силуваний усміх.

— Хто кому може сьогодні вірити? Ваша милість мені не вірить. Я також не маю найменшої рації вірити вашій милості. Всі ми чого іншого хочемо, що інше думаємо, що інше робимо й що інше є в нас на язиці.

— Ваша милість не має причин мені не вірити.

Кутнарський засміявся коротко.

— Ваша милість хотів радше сказати, що я не маю причини вірити вашій милості. Так з усього виходить, що ціла справа була докладно обдумана й приготована. Грунтовно

й зручно. Родина Чоголів пішла за Георгіцою, сердар* також, спатар** також, ба навіть стольник Диметріус, не говорячи вже про ближчу й дальшу рідню логофета. Як ваша милість уже сам бачить і, певно, розуміє, я не можу, на жаль, далі опікуватися долею вашої милости і його родини. Правда, його господарська милість Лупул хотів би, щоб я привів до його рук такого визначного представника ребелії, як ваша милість, але це було б проти волі польського короля, якого підданим я є й на землі якого ми тепер перебуваємо. Відтепер, отже, ваша милість на мою опіку вже рахувати не може.

Костин підвівся з крісла.

— Добре, — сказав коротко, взяв шапку й вийшов.

Як двері за ним зачинилися, обидва шляхтичі переглянулися.

— А тепер? — спитав Клодзінський.

Кутнарський байдуже знизив плечима.

— Доля Костиних мене більше не цікавить. Але вашмосць мусиш знати, що то родина дуже багата й дуже значна. Добра в нього великі і в Молдавії, і в Волощині.

— Думаєш, вашмосць, що я можу тепер ними заопікуватися?

— Чим? Добрами?

— Ні, — нетерпляче відповів Клодзінський. — Костинами?

— Правду кажучи, — розпочав по хвилині надуми пан Кутнарський, — то я вашмосці не можу сказати.

— Чому?

— Це справа дуже пов'язана й делікатна. Тільки подумай, вашмосць, то й сам побачиш.

— Я нічого пов'язаного тут не бачу.

— То зле. Видно, що вашмосць вояк, а не статист. А не все можна шаблею розтяти, полковнику. Є речі, що їх шабля не розітне, де розуму треба.

— Вашмосць . . . — струни гніву й остороги вчулися в голосі Клодзінського.

* Сердар — високий урядовець.

** Спатар — командувач кінноти.

— Я нічого злого не думав, полковнику. Але вертаймося
AD REM.

Господар Лупул утік із Яс. Куди він міг утікати?

— Вашмосць каже: втікати? Чому втікати?

— Господар війська не мав багато, а й те, що було, було ні до чого. А втім і спатар, головний вождь, і сердар, й інші бояри зрадили господаря й заявилися за тим Георгіцею. Господар Лупул залишився на льоду. Так. Він мусів утікати, коли не хотів дістатися в руки Георгіці.

Клодзінський кивнув головою.

— Куди ж він міг утікати? — продовжував Кутнарський.
Міг іти до турків...

— Куди?

— До турків, до сілістрійського баші. Але тоді народ рушив би зараз проти нього. Зрештою, й по дорозі могли б його захопити частини Басарабового війська. Господар згадує в своєму листі, що воевода Басараб також вислав військо під спатарем Дікулом на допомогу Георгіці.

— І він також?

— І він також. Вашмосць хіба знаєш, що жінка логофета Георгіці — то сестра господаря Басараба.

— Це значить, що й Костини споріднені з Басарабом?

— Так.

— Я цього не знав. Це для мене новина.

— Не дивниця, що Костина треба вважати за прибічника Георгіці. Але вернімося до господаря Лупула, бо про нього ми говорили. До Хмельницького йому також ніяк було втікати.

— Чому? — повторив питання Клодзінський.

— Поперше, турки того не хотіли б. Подруге, наш король також — ні. Тому господар вирішив утікати до Польщі. Писав, що їде до Кам'янця. А вашмосць знає, що це твердиня добра і нашого війська там багато.

— Де ж він тепер?

— Лист його писаний із дороги до Кам'янця.

Клодзінський заворушився неспокійно.

— А що сталося в такому випадку з тими казковими скарбами господаря Лупула?

Кутнарський кинув швидкий, короткий погляд на молодого полковника, але ні вираз його обличчя, ні голос його не змінилися.

— Не пише. Пише тільки, що двір його і речі щасливо виїхали з Яс.

— Гм...! — промимрив Клодзінський. Його думки зайняті були видно чимось іншим.

Кутнарський знову кинув на нього погляд.

— Я радив би вашмосці бути обережним, — заговорив він, неначе вагаючись. — Як вашмосць думає? Дав би його милість король допомогу господареві.

— Як то?

— Значить, чи дав би військо на те, щоб прогнати Георгіцу, і Ракоція, і Басараба з Молдавії й посадити на троні знову господаря Лупула?

— Військо? Оскільки я знаю, то все військо, що король має, зв'язане на Україні. Не думаю, щоб король міг ще послати військо проти Ракоція.

— Ось бачиш, вашмосць. Коли так, то чи тепер, чи пізніше господар таки звернеться до козаків за допомогою.

— До козаків?

— Це ж ясне. Як Хмельницький стане союзником Лупула, з тією хвилиною господар, що ще й до того є тестем молодого гетьманича, буде королеві ворогом. Хоча який вірний королеві є Лупул, усе ж таки, хто знає, чи, не зважаючи на те, наш король не стане по боці Ракоція й Георгіци. Все тепер неясне, — продовжував Кутнарський, — і непевне. Дуже можливе, що протекція таких людей, як Костин, виявиться важливою. У Костиних тоді знову була б не лише довга рука, але й широкий черес.

Клодзінський підвівся із стільця.

— Як бачу, то політика справді не для мене. Ліпша шабля.

Кутнарський усміхнувся й поклепав його по плечі.

— Не забувай, вашмосць, що шабля, то тільки одно плече політики. Так васць до Кам'янця?

— Так.

— Із Костиними чи без? — Струна сміху забриніла в голосі Кутнарського.

— Що вашмосць радиш?
— Сказати правду?
— Певно. На те я вашмосць питаю. Моя виграна, то виграна й вашмосці. Така була угода, що?
— Добре. Так я скажу вашмосці, що я робив би.
— Що?
— Я зачекав би. Силою вашмосць і так нічого не вдієш, бо в нього люду багато і без галасу це не обійшлося б. Нехай перше король постановить. Тоді побачимо.

Клодзінський почав накладати шапку на голову, не відзиваючися.

— А як будеш у Кам'янці, не забувай про скарби господаря, — додав, усміхаючися, Кутнарський. — Боюся, що в Кам'янець їх легше було завезти, як буде звідти вивезти.

БУЛИ ТУТ

У хату Кирила Грицюка, що стояла недалеко загороди діда Воробія в Струсові, вбіг малий хлопчина.

— Мамо! Мамо!

— А що Миколко? — спитала мати, витираючи руки об запаску.

— Мамо! Ідуть! Знов!

Стрепенулася Кирилиха, і жах виповнив її очі. Не питаючи багато, поштовхнула малого Миколку в плечі, кажучи:

— Біжи до тата. Вони в долині. Нехай ховають, що можуть.

Кинула оком довкола. Скриня була порожня, в хаті пуста.

— Скажи татові, що я пішла до діда Воробія, щоб і йому дати знати.

Микола задріботів малими ніжками по болотистій стежці, що бігла вгору до густих кущів. Там його батько, навчений гірким досвідом, почав ховати все те, що ще не встигли пограбувати зграї розбитого польського вояцтва, що волочилися по селах, утікаючи з України.

Кирилиха ще раз перебігла очима по хаті, захопила свіжо спечену паляницю, накинула на себе хустку й побігла

туди, де жив та змагався з важкою долею старий дід, Микита Воробій.

Застала його в хаті. Нелад, бруд і біда панували там. Дим виповнював темну, ніколи не провітрювану, курну хату. Запах сизого диму, що клубами перекочувався по хаті, як той осінній туман по долині, мішався з гострим запахом гнилої соломи.

— Діду! Ей, діду! — загукала з порога, даремно шукаючи його зором серед диму й темряви.

— А хто там? — почула голос діда Воробія. — Це ти, Текле?

— Я, діду.

— Ти знаєш? Вони були нині тут усі. І Кіндрат, і Мокрина і... Обличчя Теклі потемніло.

— Ви, діду, опам'ятайтеся й не плетіть дурниць. Не на те я сюди прийшла, щоб їх слухати.

— Ну, добре, добре. Що таке сталося?

— Ходіть но сюди!

Дід, згорблений, малий, похилий, з'явився перед нею. Глечик тримав в одній руці і поцерблений черепок.

— А що?

— Ідуть!

— Хто?

— Нові!

Але на діда не справило це, видно, жадного враження.

— Нехай ідуть! Мені що? Що візьмуть? Нема нічого вже, щоб брати. Нехай ідуть! Кіндрат казав, що так добре.

— Не говоріть такого, діду, бо гріх. Ви самі знаєте, що ні Кіндрат, ні Мокрина вже не повернуться, бо ж ви самі їх хоронили там біля церкви. І хрест над ними стоїть.

Дід глянув на неї уважніше. Неначе розум повертався до нього.

— Хрест? Так, хрест. Але цить... Чуєш? Чи мені так тільки здається, чи ідуть?

— Ідуть, — відповіла Кирилиха.

— Ти йди до дітей і сиди там. А то ще тебе зочать.

Кирилиха ввійшла в хату. На вогкій, вонючій соломі помітила двоє дітей. Жаль стиснув її серце. Такі бідні, такі

безпомічні сироти. Вийняла з-за пазухи паляницю, розломилася надвое і, подаючи голодним дітям, поглянула по хаті.

Біда була з кожного кутка хижки. Повна і крайня. Кирилиха не знала, що робити. Діти кинулися на теплу ще паляницю, як ті малі вовченята на здобич, що їм вовчиця роздобула. Хоча Кирилиху знали з її гострого язика, серце в неї було м'яке. Їй самій також ніколи не переливалося, і з бідною вона зналася ціле своє життя. Але тут то була вже не біда, не недохват, а крайня, голодна, безнадійна нужда. Доки могли, то й вона, й її Кирило завжди намагалися чимось допомогти і дідові, і його малим сиротам. Але після погрому, що їх зустрів під Монастирищем, ватаги польських жовнірів, утікаючи, без команди, без проводу, без карности, почали грабувати по селах безпощадно усе, що їм тільки під руки потрапляло, то і їм стало так тісно, що про допомогу іншим тяжко було й подумати.

До того всього два дні тому одна така велика ватага поляків і німецьких райтарів, пограбувавши все ґрунтовно, загорнула також і останню коровину в старого діда, і його малята даремно ждали на той глечик теплого молока, що був головною їх поживою.

Дід, що здавна вже був незарадний, розгубився зовсім, утратив голову дорешти і сам потребував допомоги, як ті двоє дітей, що ними він досі опікувався. Щораз більше блудив він розумом, зразу забував усе, що йому було сказати, говорив сам до себе, говорив із своїм померлим сином, сміявся сам собі, то неначе з кимось лаявся, іншим знову разом хотів гратися з дітьми й сердився на них не на жарт, коли вони не знали, чого він від них хоче.

Кирилиха, темна, тяжкою працею зморена жінка, почала розуміти, що далі малих сиріток не можна буде залишати на його опіці і їй та її чоловікові треба буде таки заопікуватися безталанними.

На подвір'я заїхали вози: один і другий. Загомоніли численні голоси. Де дід? Що він там робить? Підійшла до дощини, що закривала малу квартиру. Поволі й обережно почала відсувати дощину вбік. Що більше світла приходило до очей, то з більшою цікавістю почала дивитися на подвір'я.

Що це? Це ж ніби не ті розбишаки, що по хатах грабують. Людей багато, всі добре вдягнені! Це щось інше . . .

Страх її покинув. Забула про обережність. Підійшла до дверей, відчинила їх і вийшла на подвір'я. Кілька пар очей упало на неї. Один із прибулих підійшов до неї.

— Ви з цієї хати, молодице? — заговорив до неї рідною мовою.

Не знаючи, що казати, вона кивнула тільки головою.

— Ми хотіли дещо спитати в того діда, але він либонь мотає. Могли б ви нам допомогти?

Очі її зблиснули цікавістю. Завжди була цікава, ціле життя.

— А що?

— Ходіть зі мною.

Серед гурту, куди її повів, була молода дівчина. Невже бачила вона вже ту красуню раніше? Невже це ті молдавани, що були в діда ще тоді, як снігом мело по дорогах?

Тим часом молода дівчина підійшла до неї.

— З вашим дідом щось погано. Ми, газдине, не приїхали на те, щоб вам яку кривду зробити. Ми хочемо дізнатися про наших людей. Може, ви собі пригадуєте, що ми були тут раніше?

Кирилиха кивнула головою.

— Так от двоє наших вояків пропало тоді в лісі. Чи не чули ви щонебудь про них?

Кирилиха глипнула уважніше на дівчину.

— Чула.

Обличчя у дівчини приблизно, віддих став скоріший та глибший.

— Що?

— Вони були тут.

— Обидва?

— Так.

— Бачили ви їх?

— Дід бачив. І я.

— Говорили з ними?

— Дід ще тоді так не блудив. Він повторив їм те, що ви сказали.

Костин підійшов до Кирилихи.

— Куди звідси поїхали?

— Не казали ні їм, — очима вказала на діда, — і нікому.

Костин подав їй зменю срібняків.

— Беріть. У вас тут біда, як бачу. Нічого більше не знаєте?

— Бог нехай вам, пане, заплатить. Ні. Нічого. Той молодший поранений був, мабуть, здорово, бо голова була пов'язана. Виглядав, як з хреста знятий.

— Доро! Доро! — почула голос біля себе. То мати підбігла до дочки, бо та хиталася на ногах, як підтята берізка.

КУДИ?

Запалала молдавська земля знечев'я вогнем домашньої війни. Можний боярин, Степан Георгіца, логофет господаря, підняв повстання проти чужого, захланного, скупого й загально не любленого Василя Лупула й проголосив себе господарем Молдавії.

Частина бояр пішла за логофетом Степаном, частина залишилася при господарі Василеві. Простий народ, темний, знедолений, визискуваний господарем, гноблений боярами, дивився, слухав і чекав. Коли боярин стояв за Георгіцу, то приневолював своїх людей, що були його власністю, битися за нового господаря, коли ж був прихильником Лупула, велів боронити давнього господаря й давнього порядку. А що людям робило дуже малу різницю те, хто сидітиме на господарському престолі, тож і ніхто не виявляв великої охоти воювати. Тим часом військові з'єднання, що їх творили бояри, об'їдали край, залягали дороги, грабували, що попало й де попало, але на перший знак, що противник наближається, розбігалися на всі сторони світу, покидаючи ту різноманітну зброю, що її пани упхали їм у руки, закріплюючи знову й знову ту лиху славу, що прилипла до молдавського й волоського війська.

Доходило часом аж до таких дивоглядів, що два війська йшли одне проти одного, але коли наближались, пускалися врозтіч, і на полі не залишався ніхто.

Старий Лупул глибоко, з усієї душі погорджував молдавським вояком. Сам він, хоч називав себе й почувався греком, виріс серед диких албанських гір. Був у розбишацьких ватагах, як йому було десять років, був офіцером піхоти на службі Венецької республіки, як йому пішло на двадцятий рік, був командиром полку спагісів у турецького султана, як йому було двадцять шість років. Мав славу завзятого, одчайдушного вояка, що не знає ні сумнівів, ні страху. Дрижали перед ним і вороги, і свої. А потім нагло, ніхто не міг сказати чому, кинув військо, кинув війни, почав промишляти, почав торгувати, створив свою власну торговельну флотилію, що де могла, там провадила різне добро, але також — де могла, здобувала стрічний корабель, грабувала, а залого пускала на дно моря або продавала в неволю.

Добився таким ладом великого майна, осів у Молдавії, став великим дверником за господаря Мойсея Могити і згодом, як господарський престол опорожнів, купив собі його в турецького султана.

І двадцять довгих років громадив далі майно, збирав скарби. Завдяки тим своїм скарбам став славний на цілу Європу, на цілий тодішній світ. Не брався вже сам за зброю, але своєї думки про молдаван не змінив.

Це й була одна з причин, чому він не мав свого війська. Коли йому треба було, велів зганяти всіх здатних до зброї з цілого краю, втискав їм у руки якунебудь зброю, але такому війську він не тільки не вірив, але його сам боявся. Заскупий був, щоб спертися на наймане військо чужоземців, як це водилося по інших дворах. Тому як дійшли до нього грізні вісті, що Георгіца збунтувався, що Ракоцій вислав добре військо під Кеменем, а Басараб під Дікулом, знав, що йому самому від своїх ворогів не оборонитися.

Навантажив, отже, на вози все своє рухоме майно, забрав свої славні скарби, що були в Нямецькому монастирі, посадив свою жінку, сина й доньку на коні та пустився в напрямі Дністра. Пішли з ним бояри, що не перейшли до Георгіци, і мазилі і рупташі, декілька кінних загонів, головне з резешів, дві райтарські корогви, одна його власна, друга прислана недавно його зятем Тимошем, обидві затягнені в Баварії, головне з-поміж ветеранів тридцятилітньої війни; один ре-

гімент німецької піхоти, кілька гармат, що їх стягнули з оборонних валів у Ясах, і безконечна кількість підвід.

Як переходили Прут, Яси вже повилися димами з палаючих передмість. Як дійшли до недалеких Корнештів, завагався старий ловець фортуни.

— Куди йти?

Проста й легша дорога була на схід. Там був його зять Тиміш Хмельницький, там була його донька Роксанда, там була грізна й могутня козацька сила.

Але небо з цього боку затягалось хмарами. Дійшли вже до нього вістки, що польський коронний гетьман пішов несподівано походом на Україну, що українські міста у вогні, що пограничні козацькі полковники відступають, а польські війська посуваються далі й далі на схід.

Непевна була гра, закриті карти.

Йти на північ? Там також його зять, Януш Радзівіл, там також його донька, Гелена. А він же сам у ласках у польського короля, він сам польський шляхтич

Логофет Георгіца проти нього, Кутнарський десь у дорозі до Берестя чи до Варшави. Хто йому порадить, хто допоможе? Обидва вони були ті, що їхніх рад він слухав, що до них привик.

Ех, якби польським гетьманом був іще старий Микола Потоцький. Той зробив би для нього все, бо й завдячував йому багато. Але гетьманом був тепер Станислав Потоцький, йому не знаний, чужий.

Тим часом уже за Прутом в дорозі нова вістка прийшла, що Брацлав упав, і Вінниця, і Погребище. Що сталося Хмельницькому? Чи не поспішив він занадто, видаючи Роксанду за Тимоша?

Ще заки залишив свою столицю, свої Яси, послав він гінців до Чигирина з повідомленням, що Семигород і Волощина пішли війною на нього. До тих новин долучив гарячий заклик до зятя, щоб допоміг йому. Але рівночасно вислав також листа до польського начального вождя, пана Потоцького, повідомляючи його про напад сусідів і прохаючи в нього п'ять тисяч війська на оборону перед нападом. Зробив він те все під впливом першого враження, як тільки ті страхітливі новини дійшли до нього. Тепер, коли дні минали і він мав

змогу трохи охолонути, почав жалувати своїх листів. Зрозумів, що йому вже годі сидіти далі на двох стільцях, що йому треба буде зважитися, вибрати одну сторону й триматися її. Але котру з них?

Що більше наближався до Дністра, то більше ріс його неспокій. А що як обидві сторони вислухають його прохання й обидві пришлють допомогу проти Георгіци й Ракоція?

На саму думку про це сон злітав з його очей.

Але щось, видно, не гаразд по козацькому боці, коли пан Чарнецький іде вперед, ніби й не маючи жадного противника перед собою. Під Монастирище вже зайшов, — доносили йому його люди, і під Гумань. Що це все значить?

Час наглив. Події йшли за подіями. Треба було зважитися.

Накінець зважився старий, життям навчений, життям гартований господар. Пішов наказ, щоб повернути ліворуч і, замість на Сороку, прямувати на Хотин, де господарська твердиня високо здіймала свої кріпкі мури над стрічкою Дністра і звідки близько було до Кам'янця Подільського, головної підпори та головного бастиону польської збройної сили проти України.

Бо там вирішив старий Лупул шукати охорони й допомоги.

ЗОЛОТО І КРОВ

Ховалося сонце за горбами в лісі, в свіжу зелень приодягненому. Високо вгору горбами здіймалися мури хотинського замка. Старі окопи, травою зарослі, дощами підмиті, тяглися довгими рядами, покинуті, понурі, мовчазні. Це козацькі руки висипали їх колись, іще тоді, як Сагайдачний ходив під Хотин Польщу рятувати. Щось було суворе, непривітне й грізне в повітрі, неначе скарга якась, чи зойк, чи плач, чи прокляти людей з могили, що їх колись гірка кривда зустріла.

У глибокому яру, праворуч від хотинських мурів, котилися спінені води Дністра, скрипіли немазані колеса, іржали коні, ревіла худоба, чути було гомін людських голосів, прокльони, накази, крики.

То господар Василь Лупул, самодержець Молдавії, недавно ще грізний пан над життям і смертю своїх підданих, покидав своє володіння, таки нарешті зважився просити допомоги в польського короля. Дністер ділив Молдавію від королівських земель. По другому боці ріки вже Брага, вже Жванець, там польське військо, там безпечно.

До берега прибили широкі порони. Тепер підуть вози з його скарбами. Тими скарбами, для яких він жив. Жінка його йде за ними, і син іде, і небіж, і дехто з бояр, що його ще не покинули. Вози тяжкі. Куті. Коні — добрі.

Зацеміло коло серця. Він знав, що легше покинути ту країну, де стільки років жив, де стільки всього мав, як потім до неї знову повернутися. Знав також, добре знав, що не лишив він по собі ані доброї пам'яті, ані приятелів, ані друзів, ані навіть прихильних йому людей.

Почав лічити. Віз за возом. То ті головні тепер. Глянув. Його дружина вже на тому березі Дністра. Перший порон із возами вже там.

Ще два вози лишилися. Немає місця на пороні. Що за вози? Там самі биті монети у скринях. Із різних країн, із різних міст. Останній раз він бачив їх, як вони ще були в Нямецькому монастирі. Гарно блищить куте золото при блиску свічок. Ніби тисячі свіч у скрині. Перед очі прийшли глибокі, темні льохи в тому Нямецькому монастирі. З грубених мурів скапувала вода на холодну долівку, як кров із рани того купця, від якого стільки золота перейшло до його рук. За Дністер? У польські руки? А як поляки зрадять? А як скарби заберуть, а його самого вб'ють, або в темний льох закинуть, або проженуть?

Оглянувся неспокійно. З-за лісу, десь зліва, долетів далекий гук мушкетів. То легка кіннота Кеменя, або сеймени Георгіци. Вони вже другий день йому на п'ятах.

Прискочив до нього оберст Геллер, командир полку райтарів, тих, що він дістав від Тимоша.

— Ваша господарська світлосте!

— Що є, полковнику?

— Що ваша світлість звелить зробити з хотинським замком?

— З хотинським замком? — Хвилина пройшла, заки Лупул зрозумів, що хоче Геллер.

— Що ти радиш, полковнику?

— Замок міцний. Коли його обсадити — годі його здобути.

«Райтарією замка він обсадити не може», — думав Лупул. — «Той регімент німецької піхоти, що в нього, йому потрібний тут, при перевозі. Що йому з того, як там боронитимуть замок і будуть дивитись, як горлорізи Георгіци грабуватимуть його маєток. Але . . . Але є ще його молдавські відділи з ним. Може . . .»

Сміх його зібрав. Як він може покладатися на свої молдавські війська? Відповів:

— Той регімент піхоти, що його маємо, нам тут потрібний, полковнику. Без нього ми не перейдемо на другий бік.

Полковник Геллер глянув безрадно.

— А ротмістр Радашені з його драбантами? — спитав по надумі.

Лупул глянув на нього, неначе хотів відчитати, що там за тими хмарними, насупленими бровами криється. Підступ? Насміх? Чи просто глупота? Знизав плечима. Яке йому діло, що там? Нехай підступ, нехай глупота. Він каже: Радашені? Добре. Чому ні?

І вголос:

— Може, добре радиш, полковнику. Нехай іде Радашені. Займися тим.

Геллер від'їхав.

Хвилювався Дністер і мерехтів у блискаках призахідного сонця. Всі порони були тепер по лівому боці річки, під Брагою. Але чи не глум це? Міст, хоч і який він там був дрантивий, схотіла саме недавно крига завалити. Як то легше було б, якби міст був цілий.

Геллер приїхав назад.

— Радашені вже пішов.

— Добре, — коротко відповів господар. Його зір побіг мимохить у бік хотинської твердині.

— Гей! А то що таке?

Вигук несвідомо вирвався з його уст, бо над мурами замка блиснув огонь і білий дим закрив частину вежі. Щось зашу-

міло високо в повітрі, і раптом на Дністрі піднісся високий стовп води.

— Стріляють! Стріляють! Із замка!

Не було вже сумніву в Лупула. Так. Замок уже в руках ворога! І нагло, не знати як, розбудився в ньому давній во-яцький дух. Віджив старий, колишній Лупул. Посипалися накази, короткі, виразні й рішучі. Німецьку піхоту уставив так, щоб боронила доступу до місця перевозу через річку. Частину райтарії вислав у напрямі Хотина, частину дорогою, звідки вони самі прийшли. Полк Геллера залишився в залозі.

Коли розпорядився, пошукав Геллера.

— Ти, полковнику, подбаєш, щоб усе йшло справно. Як порони повернуться на наш бік, вантаж їх знову. Часу буде доволі для всіх. Нема потреби поспішати. Поспіх може більше пошкодити, як допомогти. Я буду скоро назад.

— Ваша господарська світлість накаже, щоб мої люди йшли з нею?

— Ні не треба. Я буду скоро назад, — повторив знову.

Те кажучи, залишив Геллера, під'їхав до тих двох возів, що везли його дукати, дав знак обом візникам, щоб їхали за ним і пустився вгору глибоким яром, де шумів бистрий потічок, що недалеко впадав до Дністра.

Вози поїхали за ним.

Яр ставав щораз тісніший, темніший. Тверді, великі каменюки звисали над вузьенькою доріжкою, густі кущі утруднювали їзду. Дорога була повна вибоїн та великих каменюк. Вози скрипіли несамоовито, колеса скакали тяжко по каменях, візники позіскакували з возів і з батогами в руках помагали коням і криком і ударами, але дорога ставала щораз то тяжча, щораз стрімкіша і вкінці за одним великим вивертом увірвалася зовсім.

— Що тепер? Дороги вже нема? — спитав візник, що був попереду.

Лупул швидко охопив зором тісне місце. З усіх боків скелі: важкі, великі. Рухом руки показав на скрині. Візники, старі його слуги, почали здіймати скрині з возів. Одну за одною. Невеликі, але які ж важкі! Піт стікав струмками по обличчях обох візників, бо тягар був дошкульний, а господар принаглював. Незрозумілий страх вдирався їм у душі, коли

бачили над собою грізну постать князя страшливі блиски в його очах. Скоро всі скрині були на землі. Тоді господар указав рукою на лопати, що були на возах і сказав:

— Кошайте! Тут!

Між каменями була м'яка земля, повенями нанесена. Скоро росла яма. Чимраз глибша й глибша. Така, як могила, чорна й понура. Почали скидати до ями скриньки. Одну за одною. За кожним їх рухом стежили бистрі очі їх пана. Вже всі. Вози порожні. Взяли лопати. Посипалася земля на скрині. Одна лопата, друга, третя...

Десь за горою знову залунав гарматний постріл і стоголосим гомоном виповнив тісну яругу. Якась велика сполохана птиця близько серед кущів залопотіла важко крильми. Десь із якоїсь печери в скелях зловісно відізався пугач. Нараз серед сутінків почувся свист шаблі, пролунав передсмертний крик і тяжке тіло, безвладне й мертве повалилося на скрині з золотом і на свіжо насипану землю.

— Пане! Пане! Не вбивай!

Це другий слуга, побачивши, що сталося з першим, припав на коліна перед своїм господарем і склав руки, як до молитви.

— Пане! Я не скажу нікому. В мене діти маленькі. Пане! Змиლოსердься! Не вб...

Мозок бризнув із черепа, і голос умовк навіки.

Скоро потім, присипавши старанно все землею та камінням, зазначивши місце й потопивши коні разом із возами в глибокому Дністрі, повернувся назад на місце переправи господар Василь Лупул, Василь Лупул-Вовк.

ПЕТЛЯ

Хоч як наглив господар, переправа через Дністер затяглася пізно в ніч. При самому кінці вже, як заманені добром, що було на березі, люди Георгіци й Кеменя почали щораз настирливіше дошкуляти, виявилось, що частина Лупулових сейменів таки встигли виховзнутися з-під його чуйного ока й зуміла покинути валку. З собою захопили вони багато возів, пограбувавши все, що можна було тільки взяти. А як

нарешті останній порон прибув до лівого берега, зорі від сторони Києва заповідали вже світанок.

Про відпочинок ніхто не думав, бо на нього не було часу. Скоро вранці під обоз під'їхала корогва драгунів, що стояла в недалекому Жванці під поручником Бореєм, із повідомленням, що пан Кондрацький, командир кам'янецької твердині, жде на його господарську світлість у Кам'янці Подільському.

Неповні три милі ділили Брагу від Кам'янця, але дорога була розбита й болотиста, послуху не було, і тільки пізно пополудні вони наблизилися під мури кам'янецької твердині.

Але ще не заїхали до брам міста, як назустріч їм виїхав ротмістр Семашко разом із кам'янецьким урядовцем Конажевським із поклоном від пана Кондрацького та його вибаченням, що він не може пустити їх до міста без дозволу пана Петра Потоцького, кам'янецького старости.

Витягнулося лице в розчарованого господаря Лупула на таку вістку. Він сподівався теплішого прийняття, бо пан Петро Потоцький був сином покійного гетьмана Миколи Потоцького, що стільки завдячував саме йому, Лупулові.

— А що пан Потоцький? — спитав, навіть не стараючись укрити свого невдоволення.

— Пана старости нема тепер у місті.

— При війську?

— Ні, ваша господарська світлосте. В своїх добрах. Ми сподіваємося пана старости завтра, а найпізніше післязавтра. Пан Кондрацький вислав листа до нього, як тільки дізнався, що ваша господарська світлість наближається до нашого міста.

— Пан староста не дістав листа від мене? — здивувався Лупул, бо ще з Молдавії він писав до Потоцького, що вирішив їхати до Кам'янця.

Відповів пан Конажевський:

— Пан староста дістав листа вашої світлості, але...

Хмара вкрила чоло Лупула. Що це?.. Невже аж так злегковажили вони собі його?

— Але що? — спитав уголос, намагаючися говорити спокійно.

— Ваша господарська світлість розуміє. Такі часи... Треба було йому поїхати в свої добра, щоб хоча щось трохи врятувати...

— Що? Про що вашність говорить? Що рятувати?

— Пан Конажевський підніс очі на Лупула. В очах було здивування й сумнів.

— Ваша господарська світлість ще не знає?

— Чого? — спитав Лупул, знаючи вже, що вістка буде погана.

— Як пана Чарнецького поранили, то все пішло не так, як ми сподівалися.

— Пан Чарнецький ранений?

— Так, ваша світлосте.

— Де? Де?

— В голову, кажуть, тяжко.

Лупул крутнув головою.

— Де, я думаю. Де це сталося?

— Під Монастирищем.

— І що? І що? Що з військом?

Конажевський розвів безрадно руками.

— Пропало, ваша княжа світлосте. Ті останки, що якись чудом вирятувалися по битві, пішли назад. До Ковеля. З полків, що пан Кондрацький післав...

— То що?

— Мало, мало хто повернувся сюди, — докінчив пан Конажевський.

Жили на шиї Лупула набігли, стали грубі, як посторонки. Щось залягло в горлі, а в грудях забракло віддиху.

Адже він розраховував на перемогу польської зброї, як на певні карти! Глянув на Конажевського.

— Хто?

— Ваша світлосте? — спитав Конажевський, не розуміючи, про що Лупул питає.

— Сам гетьман Хмельницький?

— Ні, ваша світлосте. Богун.

Лупул замовк. Неочікувана новина заскочила його й потрясла. Пощо ж він їхав до ляхів? Усі його ходи виявилися помилковими, хитрощі даремними. Надія на королівську допомогу розтопилася, зникла. Страх перед непевною май-

бутністю завис над ним, ніби блискучий топір ката над оголеною шиєю. Таж він на цілковитій ласці й неласці ляхів! Його скарби! . .

Навіть як його пустять, то чи дадуть йому взяти їх із собою? Чому він до Хмельницького не пішов? Чому він далі хотів хитрити, служити далі тому нікчемному королеві? Що вийшло? Один полк! Один брацлавський полк, такий дуже пощерблений у ненастанній війні, не поповнений, не приготований, заскочений несподівано, розбив цілу коронну армію, що, уповаючи на свою перевагу, хотіла завоювати цілу Україну, розбив, знищив, розніс і тільки свіжі кості залишив по полях та дорогах!

А він на ту силу рахував, як на зовсім певну, тривку підпору, а він сам прийшов сюди, сам поклав свою шию в петлю!

Буде ще час вимотатися, відійти туди, де легко буде знайти допомогу і заступництво? Чи схочуть його ще там, після того, як дізнаються, що він утік до ляхів, що він віддався їм у руки?

Але не даром Василь Лупул був чоловіком, що його боялися вороги й боялися б, мабуть, і приятелі, якщо він мав би таких. Ніколи в житті він безрадно рук не опускав, ніколи в житті не дав за виграну. Тож як тільки розбили його намет, він покликав до себе значного свого боярина Мирона Костина, і коли той вступив у його намет, Лупул заговорив:

— Пан Кутнарський, на жаль, не з нами тепер. Будеш, ваша мосць, моїм секретарем? Ми знаємо, що ваша мосць у письмі сильний, і ми мали нагоду читати його хроніку.

Боярин схилив голову на знак згоди.

— А де брат вашої мосці, Константин? У Георгіци?

— Ні, ваша господарська світлосте. З паном Кутнарським.

— Так? І родина?

— І родина.

— Я думав, що у Георгіци. Георгіца — то фамілія вашої мосці. Так?

— Так, ваша господарська світлосте. Проте, я також тут, із вашою світлістю.

Лупул глянув на Костина, помовчав, подумав щось, потім промовив:

— Напишеш, пане Костин, листа від мене до мого зятя.

— Князя Радзівіла?

Лупул потряс головою.

— Це зрозуміле, що ваша мосць думав про князя, коли ми під регімент польського короля дісталися. Але ні. Князь Януш не в силі нам допомогти. Напишеш до Тимоша. Опишеш усе, що сталося. І напишеш, що ми чекаємо на його допомогу і просимо його про рятунок. Добре?

Костин знову схилив голову на знак згоди.

— А ваша мосць залишився вірний мені, не зважаючи, на те, що Георгіца — фамілія вашої мосці. Так то рідко тепер знайти людей, щоб вірности доховали, щоб не зрадили. Мало таких людей на світі, — додав, стягаючи брови й продумуючи щось. Його зрадили всі. І бояри, і резеші, і слуги. Всі! Чому? Чому?

Ненароком погляд його впав на жупан, що його ще від учора мав на собі. Зупинила його увагу мала плямка. Кров? Звідки кров? Його ж не поранили. О! Мабуть, це кров того візника, що вірним йому був аж до смерти і своїм тілом накрив його скарби.

Але не подумав старий Лупул, що в тому всьому щось не доладу.

У ГЕТЬМАНА

Вістка про світлу перемогу над Чарнецьким під Монастирищем устигла добігти до Чигирина скоріше, ніж доїхали Білецький і Градич. Застали вони в Чигирині бадьорій, піднесений настрій. Хоча «чорна смерть», покидаючи гетьманські землі, залишила за собою глибокі сліди, скрізь було повно війська, як у самому Чигирині, так і по близьких багатих і численних оселях.

На вістку про несподіваний і зрадливий наступ польських військ покидало козацтво свої зимовники й хутори та спішило якнайшвидше до своїх сотень і полків.

Щойно прибувши до міста, зголосилися обидва до генеральної канцелярії, де, не зважаючи на те, що була пізня година, повно було людей і стояв гамір. Білецький повідомив, що має листа до гетьмана і що вони привозять дуже важливі вісті, які його милість пан гетьман напевно схоче якнайскоріше почути.

Прийняв їх молодий козак, не старший віком від Градича, стрункий, високий, худорлявий, із довгим обличчям і довгою шиєю, вдягнений у багатий синій жупан, на якому мерехтіла шабля в багатій, золотій оправі.

Слухаючи звіттовлення Білецького, він робив спішно короткі замітки на куснику паперу. Коли закінчив, велів їм зачекати в своїй кімнаті, вказуючи на широкі лави, а сам вийшов і довгий час не повертався. Нарешті, коли те чекання видалося обом новоприбулим надто довгим, з'явився молодий канцелярист і з дверей ще дав їм знак іти за ним.

Минули багато більших і менших кімнат. Деякі з них були майже порожні, в інших натомість товпилася сила люду. Дійшли до дверей, де сторожу держали два рослі козаки, з довгими галябардами.

— Це гетьманська прибічна сторожа, — пояснив Білецький півголосом Градичеві, коли сторожа перепускала їх. Знову минули кілька кімнат, врешті ще одні двері відчинилися перед ними й вони опинилися віч-на-віч із самим гетьманом.

Широкий він здався Градичеві, кремезний, великий. Над бровами готові хмари. В очах — готові громи, а в цілій постаті страшлива, нечувана сила, не розгадана й не збагненна. Градич почувся мов заворожений. Неначе спала на нього невидима, густа сітка; неначе заворожив, заврочив його цей гетьман дивними вроками, скував його волю, підкорив собі на життя і на смерть.

Тим часом на їх вид грізне, тверде, як із каменю викуте, обличчя гетьмана нараз потепліло. Тепла щира усмішка заграла в очах і на обличчі. Міцні, великі зуби заблисли до світла, що впадало з вікна.

— Семен Білецький. Хто б подумав! Семен Білецький! Старий друг, старий товариш! Слихом слихати! Видом видати!

Зворушений очевидячки таким прийняттям, старий козак схилив голову до самих гетьманських ніг, аж довгий оселедець спав на його чоло.

— Чолом тобі б'ємо, батьку наш!

— Гей! Гей! Роки! А ти дивишся, Семене, та людей не пізнаєш. Завжди нові, нові й нові. Аж як зустрінеш інколи старого справжнього друга, то неначе на серці легше стає. Що з тобою, Семене? Віднайшов своїх?

Білецький рукою махнув.

— Ні, ваша милосте.

— Маєш надію ще?

— Втратив уже, ваша милосте.

— Де ти і що з тобою?

— З посольства вертаюся.

— Ти?

— Я був із Сулимою, що послував до князя Радзівіла.

— О! Петром Сулимою?

— Так, ваша милосте.

— Де ж він сам? Він був послом, ні?

— Він. Але його вже немає між нами, ваша милосте.

— Сулими? Що сталося?

— Помер із Берестя повертаючися.

— «Чорна смерть»?

— «Чорна смерть». І він, і всі, що були з нами.

— Сулима! . . . Друг був Сулима. Старий і щирий друг. То ти тільки сам один залишився з усіх людей, що були з ним?

— Я сам. І коли б не оцей козак, що зі мною, — рукою вказав на Градича, — то, мабуть, ніхто не довів би цього письма до рук вашої милости.

Гетьман глипнув на високу, дужу постать Градича, не кажучи нічого. Тим часом Білецький видобув два листи з череса й подав гетьманові.

— Аж два? — здивувався гетьман.

— Ні, ваша милосте. Другий від полковника Богуна.

— Ага! Зачинаймо по черзі, коли так. Що ж то князь-гетьман пише?

Гетьман розломив печать, перебіг скоро очима написане, скривив уста й кинув листа недбало на стіл.

— Є люди, Семене, що хоч і довго живуть, нічого від життя навчитися не можуть. Боюся, що одним із таких є той гетьман литовський. Завжди той самий. Сліпий, сліпий і глухий. Шкода з ним говорити. Шкода.

Те кажучи, взяв у руки лист Богуна. Градич не відривав очей від гетьмана, коли він читав. Не диво, — думав він, — що за кілька років такий славний став. Адже він як батько для людей і як друг. Що є сотенний осавул для гетьмана? А дивись: не погорджує ним. Як до товариша говорить. Можна було б про таке подумати чи то в Німеччині, в електора, чи тим більше в Ракоція? Чув він, щоб денебудь так поведилися з людьми? Тож і не дивниця, що народ за ним муром, а слово його — грім!

Лист був довгий. Гетьман читав поволі, уважно. Видно, хотів знати про все докладно. Раз відірвав свій зір від паперу, перевів його на Градича, затримав його на ньому довшу хвилину і потім знову повернувся до листа. Як скінчив, пошукав очима по кімнаті.

— Кульчицький!

— Ваша милосте?

Градич глянув ліворуч і тільки тепер помітив, що при окремому столі сидів той козак, що їх сюди привів.

— Ти знаєш Криницького, Кульчицький?

— Це мій друг, ваша милосте.

— Пише Богун, що він перебився з вогнів Погребища разом із недобитками своєї сотні. Що з ним тепер, Семене?

— Тяжко раненого привезли його погребищани до полку. Він про світ Божий не пам'ятав. Його дружина, кажуть, залишилася в Погребищі, відстрілюючись із палаючої хати.

Невидимий орач клав видимі й глибокі скиби на гетьманському чолі. Бліде й так обличчя Кульчицького приблідло ще більше.

Гетьман мовчав довго. Вістка, що той безглуздий польський наїзд стільки лиха накоїв, захмарила його радість з перемоги. Думками він не відступав від Криницького, бо ще раз спитав молодого канцеляриста:

— То це Криницький був, що перший увірвався в польський табір під Батогом?

- Так, ваша милосте, то він.
- Має він тут яку рідню?
- Мав сестру за П'ясецьким, ваша милосте.
- Де вона?
- Вона померла зимою.
- Ти під ким працюєш, Кульчицький?
- Під паном Креховецьким, ваша милосте.
- А ти зवेशся Градич, так?

Гетьманські очі глянули на молодого Градича так, як ще ніколи ніякі очі на нього не гляділи.

- Так, ваша милосте. Ярема Градич.
- Це ти підстрілив пана Чарнецького?
- Я, ваша милосте.
- Чому не вбив?

Градич не спостеріг, що під вус гетьмана забігла несподівана усмішка.

- Я не знав, що це Чарнецький, ваша милосте.
- Усміх почав ширитися на устах.
- А якби знав?

Замість Градича відповів Білецький.

— То я певний, що був би його докінчив там, ваша милосте. Я ще такого стрільця, як він, не бачив ніколи.

Гетьман хвилину думав.

— Ти був поручником райтарії у Ракоція?

— Так, ваша милосте.

— І маєш різні новини для мене?

— Так, ваша милосте.

— І приїхав сюди, щоб мене про службу просити й команду?

Градич похилив голову, не відповідаючи.

Гетьман перебіг зором по присутніх.

— Кожний із нас тут — стрілець несхибний. Кожний готовий хоч би з чортякою рубатися шаблями. Але, крім людей мужніх та відважних, нам треба певних людей і вірних.

- Він вірний, ваша милосте, і в потребі товариш.
- То добре. Слухай, Білецький!
- Ваша милосте?

— Коли новини важливі, то я хочу ще сьогодні їх чути. Пан Виговський буде тут скоро. Тоді буде час. Кульчицький! Заопікуйся ними. Щоб їм нічого не бракувало.

«НА БЕРЕЖКУ НІЖКИ МИЛА»

Горіли смоляки у великій грубі й тріскали, неначе б їх хто порохом присипав. Блимали декуди по просторій корчмі жовті каганці й димили лоем. При столах на лавах сиділи люди, гуторячи та забавляючися. Біля шинквасу на стільці сидів козак, здоровенний, дужий, великий, із чорним вусом, що спадав аж на широкі груди. Оселедець ховався хитро за вухом, через чоло бігла близна, ніби та борозна через кору дерева, що в нього колись грім ударив. Очі світилися в нього, як у того молодого вовка, що ще не знає, що то є небезпека. Усміх на обличчі був такий, неначе там на ньому ніколи не було ні журби, ні болю. Близький каганець кидав ясніші блиски то на голову козака, то на його груди і плечі, то на малиновий каптан, але тїнь, що йшла від високого шинквасу, загороджувала дальшу дорогу блідому світлу.

— Ей, Дем'яне, — відізвався голос від якогось стола, — чому ти мовчиш?

— Горло засохло, — відповів козарлюга.

— То прополощи!

— Чим?

— Медом же.

— За що?

— О! Пропив усе?

— Усе.

— Що ж тепер буде?

— Мовчатиму.

— А з медом?

Замість відповіді, козак знизав плечима.

Кухоль меду, неначе виріс на шинквасі за ним.

— Співай!

— А що?

— Веселе.

— Гарзд!

Бризнули струни під пальцями, неначе на те тільки й чекали. Побігли, задріботіли, поспішили звуки, загомоніли, спливли разом, як ті каплі дощу, що знечев'я об тихе плесо ставка вдарять. Втихло в кімнаті і низький, дужий голос виповнив кімнату по самий край.

*На бережку ніжки мила,
Запацину замочила...
Ніжки ж мої біленькій,
Кому то ви миленькій?*

*Чи попові, чи дякові,
А чи тому мужикові?
А чи тому козаку,
Що шабелька при боку?*

*Ні попові, ні дякові,
Ані тому мужикові,
Тільки тому козаку,
Що шабелька при боку.*

Ще не втих бренькіт струн, як з усіх кутків кімнати понеслося градове й веселе:

*Тільки тому козаку,
Що шабелька при боку...*

Знову відізався той самий голос від стола:

— Дем'яне! Це нова?

— Нова.

— Знаєш ще яку?

— Знаю.

— Нову?

— Нову.

— Співай!

Заграли знову струни. Але ніби з-під інших пальців. Здавалося, що на кожну струну неначе сльози гіркі спливли і тепер із струн на кімнату рососою спадають. Довго блукали вони самі, самітні по кімнаті, заки наостанку наздогнав їх голос Дем'яна:

*Ой, у полі вогонь горить.
Ой, у полі вогонь горить,
Коло вогню козак лежить.*

*Шабелькою вогонь креше,
Терпиною розпалює,
Свої рани засипає.*

*Рани ж мої стрелянії!
Ой, які ж ви болячії!
Ой, які ж ви болячії!*

*Над ним коник зажурився.
По коліна в землю вбився,
По коліна в землю вбився!*

— Він уже більше не буде, мабуть, співати нині.

— Чому?

Відповів Кульчицький, що прислухався до пісні:

— Ви його не знаєте? Це колишній осавул Тульчинської сотні Брацлавського полку, Дем'ян Живоцук. Ви ж його знали хіба, пане Білецький?

— Це він? — здивувався Білецький.

— Він.

— Я чув про нього багато. Але... чекайте! Адже говорили, що він поліг десь на Брацлавщині?

— Ні, не поліг. Але набій вражий йому тоді ногу відірвав. Всі думали, що він уже пропав. Якби йому були не відняли цієї розбитої ноги, був би пропав. А так, як бачите, живе.

— Славний козак був колись, — заговорив Білецький.

— Славний козак він і є, — поправив його гаряче Кульчицький. — Не піддався він лихий долі. Все ще б'ється з нею. А знаєте, що то він колись боронив Стіну?

— Він?

— Він. Усе польське військо облягло тоді Стіну. Було це тоді, як Нечай упав. Два роки тому. Облогу почав Лянцкоронський. Його люди дерлися на мури і вдень і вночі, доки не скривавилися так, що вже далі не могли. Тоді підступив

під місто сам Калиновський. І той нічого не вдіяв. Завалили ляхи поля своїм трупом, виповнили глибокі рови, але Стіна стояла, як і раніше.

— Коли ж йому це сталося? — вказав Білецький очима на бандуриста та його ногу.

— Як ляхи пустилися втікати з-під Стіни. Ми кинулися в погоню. Ви знаєте, тоді після смерти Нечая всі ми були б у пекло пішли, щоб за нього ляхам заплатити. От тоді то це й сталося.

— Як?

— Наскочили ми на обози. Там була й гарматна частина. Заки ми з ними впоралися, гармати ще встигли кілька пострілів віддати. Гей, Дем'яне!

— А що?

— Люди тут є. Хочуть із тобою балакати.

— Дівчата?

— Ні.

— Молодиці?

— Ні.

— Удовиці?

— Одна. І люди. В компанію просять.

— Що за вдовиця? Оксана? — неначе б то не знаючи, питав Дем'ян.

— Оксана.

— Е! — махнув рукою Дем'ян.

— Що — е?

— В неї нічого немає, крім гарбузів.

— І меду...

— О! Є мед?

— Є.

— Це діло! Чому від цього не починаєш, Грицю?

— Ходи! І не балакай багато!

Живокрук підвівся. Трохи головою стелі не пробив. Високий був і тяжкий. Як гора. Але як тільки зробив перший крок, Градич побачив, що такий постріл міг зробити з цього чоловіка. Чи то куля не була добре приправлена, чи то він затяжкий був, щоб на кулі вдержатися, чи не навчився ще її вживати, але видко було, що хода справляла йому труднощі.

Як підійшов до стола, осунувся тяжко на лаву.

— Де ж той мед, Оксано?

Після того розглянувся по тих, що за столом сиділи.

— Ви, панове товариство, не во гнів мені майте! Але я тій удовичці нічого не вірю.

— Чому ж ти мені не віриш, Дем'яне? — сміялася срібним сміхом молода вдовиця, Оксана.

— Бо в тебе що інше на язиці, а що інше на умі.

— Хіба в тебе ні?

— Не казала ти, що як тільки пальцем кивну, ти вийдеш за мене?

— Казала.

— А не вийшла!

— Бо ти ані пальцем не кивнув!

— Я? Що з тобою, Оксаночко? Адже я кивав і кивав. Не лише пальцем. Цілою рукою. І що?

— То й бо є! Як той ведмідь. Цілою лапою зараз! Навчися наперед пальцем кивнути.

— Ти глянь!

— Хіба так хто киває? Але чекай! Дем'яне, тут є люди, що хотіли тебе бачити. Це є...

— Я їх усіх знаю, Оксаночко, зіронько моя! Не переривай хоч тепер! Заки я ще пальцем гаразд не кивнув. Оце той вусатий, це Семен Білецький, з Білоцерківського полку. Козак, що ні страху не знає, ні втоми. Що з того, що волос сивий, коли духом він такий молодий? Його ні вгнути, ні зломити. Невже не так, пане Білецький?

Той, не кажучи слова, простяг долоню через стіл, ніби давнього друга вітаючи.

— А оцей другий, Оксаночко, — він глянув на Градича, — оцей другий, — повторив, — це, мабуть, також із доброго гнізда птиця, сказав би: орел. У вас там, Градичу, у Сучаві вже гірські орли, чи ще наші, степові?

Градич заскочено споглянув на Живокрука. Звідки той міг знати не тільки, хто він, але й звідки родом.

Засміявся Дем'ян, побачивши здивування Градича, але, вдаючи, що цього не помітив, нахилився до молодої жінки.

— А ти, Оксаночко мила, не стріляй на нього своїми чорними очима, бо з цього нічого не вийде.

— Матимеш ти коли розум, Дем'яне?

— Дарма, Оксано. Ти мені призначена, не йому.
— Хто тобі це казав, що я тобі призначена? Ото вигадав!
— Так, Оксаночко, зорі кажуть.
— Зорі брешуть.
— Так ворожка казала.
— І ворожка бреше.
— Так сорока на воротях цокотіла.
— Нехай цокоче! Цур їй! А мені що?
— Ось бачиш, козаче, яка вона! — Дем'ян знову глянув на Градича. — Ти від неї втікай за гори, за ліси й за бори, бо голову тобі закрутить так, як мені вже завершила. Ей, панове! — Дем'ян непомітно облишив свою жартівливу мову, — мені з вами побалакати треба.

Білецький пильно глянув на нього, але не сказав, що мав на думці.

— Буде влад вам, коли я зайду до вас завтра зранку?
— Ми будемо вдома.
— То й гаразд. Я знаю, де вас шукати.

У КРУТЕЖІ

— Перш за все треба вам знати, панове, — говорив Живокрук, — що новини, які ви привезли, не були для гетьмана нові. Гетьман, його милість, від довгого часу не спускає з ока Молдавії та всіх тих витівок, що ними славиться господар Лупул. Гетьман про це все чув уже, але ваші вістки тим були важливі, що вони підтвердили те, що він чув раніше.

— Що гетьман задумує робити? — спитав Білецький.

— У тому то саме й біда, що гетьман іще сам, мабуть, не мав змоги зважитися. Ви тільки подумайте, панове: коли волоський та семигородський князі вдарять справді на Молдавію, то певне, що той старий хитрун із Яс навіть не пробуватиме боронитися.

— І що тоді?

Живокрук зробив широкий рух рукою.

— Що тоді? — повторив. — Що тоді? Думаєте, що це так легко відгадати? Куди піде Лупул? До нас, чи до турка, а чи до ляхів? Мені здається, що потягне його до ляхів. Його

завжди туди тягнуло. Для нас, здається, те було б найліпше, але...

— Чому найліпше? — перебив Білецький.

— Нехай ляхи морочать собі голови, що з ним робити. Але боюся, що вони не схочуть.

— Не схочуть?

— Лупул був добрий, доки з нього можна було мати користь. Він Польщі догоджав, як тільки міг. Він доносив про все, що робиться в Чигирині, він помагав полоненим, яких ми віддали татарам, він своїми власними дукатами викупував їх з ясиру, словом, він служив Польщі вірніше, ніж самі поляки. Але тепер, коли прийшов час, що йому самому треба допомоги, — то інше діло. Адже ви знаєте ляхів. Кожному відоме й те, що Польща тепер і не зважиться дати допомогу. Вона на те й сил не має. Тут справа не тільки з Семигородом чи з Волощиною, тут справа також і з турками.

— Так що?

— Як то що? Може Польща тепер, коли ледве-ледве дише, навіть подумати про те, щоб ставити чоло туркам?

— Певне, що ні.

— Але, з другого боку, не забувайте, що тут у нас є Роксанда, тут є Тиміш. Обидвоє вони хотіли б вирятувати князя Лупула з біди, в яку він сам увіз. А що ще дивне — Виговський також із ними.

— Виговський? Чому ж то він?

Живокрук затиснув уста, рушив плечима, але, замість відповісти, вів далі.

— Гетьман вас знає, пане Білецький, і дозволив мені говорити одверто з вами. Казав, що вірнішого товариша від вас нема. От чому мені й не треба нічого приховувати перед вами. Так треба вам знати, що два дні тому прибуло до Чигирина свіже посольство зі Стамбулу. Ми маємо часто турецьких послів, але цим разом тут, здається, є щось інше.

Білецький порушився на лаві неспокійно.

— Чекай, Дем'яне, — промовив. — Знаєш, я собі простий козак із далекого Білоцерківського полку, а цей молодий чоловік, — очима показав на Градича, — ще навіть не є на службі у гетьмана. Навіщо ти нам про такі речі говориш, як

про султанських послів? Де кум, а де коровай? Ми за ними шукати не будемо.

— Але вони вас знайдуть, — засміявся щиро Живокрук.
— Вони знайдуть вас скоріше, ніж ви сподіваєтеся.

— Хто? Посли?

— Посли.

— Ти що, Дем'яне? Жартуєш?

— Ні. Я не жартую.

— Що це все значить?

Живокрук повернув очі на Градича.

— Капітан Горак є комендантом райтарської компанії, що служить як прибічна гетьманська сторожа. Він тебе знає, Яремо.

— Мене?

Градич стягнув брови, пригадуючи.

— Тебе.

— Кажеш: Горак? Горак? О! Горак. Капітан. Так. Алеж... Але він залишив Семигород раніше. Невже він тут?

— Він тут і бачив тебе вчора. Ти його не впізнав. Але він тебе впізнав зразу.

— І що?

— Він думає, що ти в посольстві від князя Ракоція. От і пустив таку чутку. А в нас, тут у Чигирині, на такі чутки тільки ждуть. Ждуть і царські люди, і султанські, і ляхи, і шведи, і німці, і венеційці, і мара його знає хто. За такими чутками тільки й гонять. Потім бачив я того Горака, як забавлявся з турками в шинку... Не бійся, турки тебе знайдуть скоро.

— Чого?

— Вивідати хочуть, чого ти приїхав, від кого? З ким ти приїхав? Чого ти хочеш? Усе.

Градич глянув безрадно на Білецького, потім на Живокрука. Бачачи збентеження Градича, Живокрук підсміхнувся.

— Ще від часу, як наш гетьманич Тиміш одружився з донькою молдавського господаря, — продовжував, — турки в страху.

— Турки? В страху?

— Боятися, чи той Лупул не помирить нашого гетьмана з ляхами. Коли б таке дійсно сталося, то туркам хоч утікати тоді зі Стамбулу. Так ось я певний, що турки захочуть потягнути тебе за язик, Яремо.

— Що ж мені треба робити?

— Напевно не придуть із порожніми руками. Кожний знає, що такі вістки коштують багато. Хто за ними гонить, як мисливський собака за зайцем, той знає, що треба запластити.

Градиш аж жажнувся.

— То що? Вони мене схочуть купити?

— Не гарячись, Яремо. Турецькі п'ястри не гірші від дукатів.

— На чорта мені їхніх грошей. Я ні турків не хочу бачити, ні їх п'ястрів.

Живокрук знову засміявся, погладив вуса й говорив далі:

— Якось так склалося, панове, що ви, хоч чужі й нові в Чигирині, не знаючи нікого й нічого, не знати як і не знати коли, попали в такий крутіж, як та вода в річці на весну. Хто й думав би втягнути вас у всі ті хитрі ходи, яких повно тепер у гетьманській столиці? Тут люди живуть, і працюють, і стоять куди ближче і до гетьмана, і до пана Виговського, а їм навіть ніколи й до голови не прийде, що тут таке біля них твориться. Але раз ви вже у воді, то крутіться так, щоб із того діло вийшло. Бачите, ми також дещо знаємо про турків. Ось, щоб ви знали, цей турецький посол, що тепер тут є, Галі-бей його кличуть, дістав доручення від великого везіра обіцяти нашому гетьманові і Молдавію і Волощину, якщо тільки схоче платити такий самий гарач, що обидва ті господарі платять туркам.

— І що гетьман? Прийняв?

— Не можу вам сказати, бо сам не знаю.

— А як ти, Дем'яне, думаєш? Прийме?

— Годі сказати, пане Білецький, але, на мою думку, гетьман повинен прийняти.

Білецький умовк, неначе над чимось замислився. Живокрук говорив далі.

— Ти, Яremo, я чув, говориш добре по-молдавськи. Ти також напевно знаєш і німецьку мову, коли ти служив у райтарії. Знаєш світ. Ні? Я таки думаю, що це не погано.

— Що не погано?

— Що саме ви попали в той вир і мусите крутитися в ньому, чи хочете цього, чи ні.

Відіззався Білецький:

— Я, Дем'яне, зовсім не думаю крутитися. Нехай тому всьому хрін! Я їду ще сьогодні в Білу Церкву.

Живокрук голосно засміявся.

— Цікавий я, що б вам це допомгло. Ви там мали б гостей скоріше, ніж сподівалися б.

— Турків? — спитав недовірливо Білецький.

— Чому тільки турків? Невже московські люди не раді б знати, що тут вариться? А всі інші? Їх тут стільки, що й не розбереш.

— То добре, — почав по хвилині вагання й надуми Градич. — Ну, добре. Ми попали у вир чи крутіж і мусимо крутитися, чи хочемо, чи ні. Але чого ти, Дем'яне, від нас хочеш? Що ми маємо робити? Крутитися та й усе?

— Багато ви зробити не можете, бож і не знаєте нічого, — поспішив із відповіддю Живокрук. — Нам тільки треба знати, хто до вас приходитиме, хто випитуватиме, про що будуть саме питати, що хочуть знати. Як схочуть платити, гроші беріть, раз тому, що ті турецькі п'ястри не гірші від дукатів, а подруге, тому, що як не схочете брати, то вони будуть обережніші, а то ще й схочуть вас хутко позбутися.

— Як вони можуть нас позбутися? — не зрозумів Білецький.

— О, турецькі кинджали гострі, а вони майстрі від них. То не тяжко. Московські люди радше люблять задушити. Венеціани ж воюють отрутою. Бачите: в кожного свій звичай. Те я вам хотів сказати. Будете сьогодні ввечорі в Оксаниній корчмі? Якщо вам ніщо не перешкодить, то заходьте. Можна і з турками. Чому ні?

Тоді до Градича:

— А ти, голубе, до Оксани мені не залицяйся! Чуєш?

ГЕТЬМАНСЬКІ КАНЦЕЛЯРИСТИ

Турки скоро покинули ходити за Градичем та Білецьким і забули про них і про ті п'ястри, що витратили на них по корчмах. Венеціани, найбільш хитрі та проворні, також скоро спостерегли, що багато їм від них не довідатися. Але найтяжше було Градичеві відв'язатися від московських послів, які, як він устиг помітити, завжди воліли взяти, ніж дати.

— У них, — говорив він при одній зустрічі з Живокруком, — є три порожніми.

Живокрук вийняв люльку з рота й глянув на Градича.

— Які?

— Порожньо в животі, порожньо в голові й порожньо в кишені.

— Ха! Ха! Ха! — зареготав Живокрук так голосно, що аж люди почали зглядатися. — От, їй Богу, добре! Ти чула, Оксано? Хто знає, Яремо, може, і я не думав би погано про тебе, коли б не Оксана...

— Ти з глузду зійшов зовсім, Дем'яне, — зацокотіла Оксана. — Що це ти? Міри не маєш?

— Невже вона справді так тебе юдить проти мене? Оксано, скажіть, правда то?

— Що ти його слухаєш, козаче? Не бачиш, який він ледачий? Що він знає? Тільки язиком молоти вміє. Чи ти чув, щоб він коли правду сказав?

— Невже те все неправда, що він говорить?

— Авжеж, що так.

— Правди не каже? — допитував далі Градич.

— Правди? Він? Правди?

— Я так і думав.

— Що?

— Він казав, що немає нікого над вас, Оксано, на цілому світі. Мені й тоді тяжко було в це повірити. Тепер то я вже знаю...

— Цур тобі теж!.. — неначе справді загнівана говорила Оксана. — Ти, бачу, зовсім не ліпший від нього. От, ледачі!..

— Га! Га! Га! — сміявся голосно Живокрук. — От попалася! Добре тобі так, цокотухо! Не зачіпайся!

— Лінтюх ти не мазаний! Ось хто ти!

— Де там лінтюх, Оксано! Я люблю працю. Сама гаразд знаєш. Я міг би цілий день сидіти й дивитися, як люди працюють.

Оксана хвилину завагалася, неначе надумуючися, чи сердитися, чи ні. Нараз її свіже, гарне личко розпогодилося, і вона зайшлася дрібним дзвінким сміхом.

— Чув ти його, козаче? Ось бачиш сам, що то за птиця! Я ще такого не чула, відколи живу!

— Так, так, — підхопив Живокрук. — Поволі то й ти, Оксаночко, почнеш набирати розуму. Так було колись і зо мною. Тільки, що . . . О! О! Маєш, Оксано, нових гостей.

— Знатні якісь, — додав Білецький, приглядаючися до новоприбулих.

— Це із самої генеральної канцелярії.

— Хто ж це вони?

— Правда, що ви тут нові. Оцей перший, то Іскрицький. Мудра голова й одверта. Оксана стріляла на нього очима й стріляла доти, доки він із другою не одружився.

— Ти зовсім здурів, Дем'яне?

— Той другий, що за ним, то Лозинський, а той третій, то Груша. Він . . . Але стривайте, вони йдуть до нас.

Новоприхожі підійшли до стола. Іскрицький, уклонившись шапкою, заговорив:

— Доброго здоров'я бажаємо вашим милостям. Дозвольте нам присістися до вас?

— Милости просимо. — Оксана, як господиня, також уклонилася гостям.

— Наговорив нам наш Гриць Кульчицький стільки про вас обох, що ми постановили зайти сюди.

— Ти правду кажеш, Андрію? — спитав Живокрук.

Іскрицький глянув здивовано на Живокрука, видно не розуміючи, що той має на думці.

Відізався Груша:

— Ти йому можеш повірити тепер, Дем'яне. До Оксани він уже не прийшов би тепер, бо боїться жінки.

І теці, — додав Лозинський

— Ох, замовчи краще, — сердився Іскрицький.

— Мед, чи пиво? — спитав коротко Живокрук. Іскрицький удавав, що надумується.

— Мед в Оксани завжди був добрий. Але пиво...

— Ти не кривися так, Андрію. Як не хочеш пива, то не пий. Меду дістанеш такого, що всі свої турботи зможеш у ньому втопити.

— І тещу? — спитав знову Лозинський.

І попливла розмова, рівна, гамірна й весела, бо і люди були веселі, і мед добрий, а очі в Оксани, наче два іскристі вогники. Тільки Градич приловив себе на тому, що йому ніяк не весело. Розмова його не цікавила, жарти про тещу ніби колись десь чув, а як глянув в очі Оксани, приходили йому на пам'ять інші очі, чорніші, більші, глибші і такі чомусь йому дорогі. Жаль тоді стискав його серце і біль, і смуток, і туга його огортала.

Тим часом гості почали намовляти Живокрука, щоб співав. Градич, що любив його спів, радо став прислухатися до пісні, якої ще не чув.

Пісня була весела. Живокрук співав, жваво перебираючи на струнах бандури:

*Ой, у полі нивка,
Кругом материнка,
Там дівчина жито жала,
Гарна чорнобривка.*

*Жала ж вона, жала,
Сіла спочивати,
Іхав козак з України,
Мусів шапку зняти.*

*Мусів шапку зняти,
Добриденъ сказати:
— Помагай-біг, дівча мое,
Тобі жито жати! —*

*А дівчина стала,
Йому одказала,
Вона йому одказала...*

Живокрук перервав, глибоко втягнув повітря у груди, глянув довгим поглядом на Оксану й закінчив:

Серденьком назвала.

Тим часом Іскрицький, очевидячки, задоволений, що увага присутніх зосередилася на бандуристі, присів до Градича.

— Гетьманич хоче тебе бачити, Градичу, — заговорив півголосом.

— Хто? — не зрозумів Градич.

— Гетьманич. Гетьманич Тиміш.

— Коли?

— Сьогодні ввечорі.

ГРА ВИГОВСЬКОГО

Вже темно було, як Градич підходив з Іскрицьким до гетьманської резиденції. Але на вимощеному каменем подвір'ї все ще панував рух. Приїздили та виїздили на всі сторони посланці, гінці, послы, люди з полків, люди з міст, військові, міщани, купці місцеві й граничні, — всі, що їх різно-рідні справи привели до гетьманської столиці. Виглядало, нібито життя, що так кипіло по всіх закутинах вільної України, випливало, розливалось звідси всіми дорогами, всіми шляхами так, як по здоровому тілі розливається кров, що йде від здорового серця.

— Як тут людно й гамірно, — зауважив Градич, переходячи широке подвір'я.

— Тут завжди людно, — пояснював Іскрицький. — Але сьогодні є щось нове.

— Що?

— Не знаю сам. Але ті люди, що є ось там, здається, мають барви господаря Лупула. Ті, що від'їхали тепер, то турки.

— Я бачив.

Увійшли у великі, просторі сіни. У сінях: лави довкола, велика піч, тепер холодна, великий, почорнілий від диму бовдур, кілька лойових каганців у глиняних посудинах, над широкими дверима герб «Абданк», ритий у дереві, при две-

рях два в блискучі бляхи прибрані шотляндці, що повнили варту, і кілька постатей уздовж лав, що тонули в сутінках.

Залишивши Градича в сінях, Іскрицький увійшов до кімнати, де був начальник варти, й після довшої хвилини повернувся назад із словами:

— Мусиш заждати. У гетьмана тепер люди.

— Від Лупула?

— Так, від Лупула.

Градич присів на широкій лаві. Іскрицький промовив:

— Начальник варти Іванівський казав, щоб ти зачекав. Він тебе покличе, коли треба буде. Мені нема вже тут що робити.

— Добре, — відповів коротко Градич.

Тим часом дві кімнати далі, за грубою дубовою стіною, в кімнаті, де горіли великі воскові свічі, гетьман, держачи в руці щойно прочитаного листа, глядів із-під грізно насуплених на очі брів на молдавських посланців, що прибули від Лупула.

Тими посланцями були: коміс Юрій, що був іще не знаний гетьманові, і двоє інших, що гетьман пригадав собі з попереднього року. Один із них був племінник Лупула, Стефаниця, що заслужено стягнув на себе й на самого господаря ненависть мешканців Яс своїми непристойними вчинками. Другим був житничер Микола Богуш, що раніше вже жив у Чигирині як закладник молдавського господаря.

Гетьман думав довший час, не відзиваючись ані словом. Накінець листа, що його мав у руці, простягнув своєму синові, Тимошеві, із словами:

— Читай!

Тоді звернувся до молдаван:

— Господар, його милість, пише, що напад стався три тижні тому. Чому так пізно повідомляє нас про це?

Стефаниця порушився неспокійно.

— Паркалаб Стефан у Сороках затримав першого посланця і не дав йому переїхати до вашої милости.

— Чому?

— Він рідня Георгіци, ваша милосте. Він зрадив нашого господаря.

Але гетьманські брови не розсувалися. Чоло змарилося далі. Гнів був у голосі й в очах.

— Звідки вас його милість вислав сюди?

— З Хотина, ваша милосте.

— З Хотина? То він у Хотині?

— Ні, ваша милосте.

— Де?

— В Кам'янці Подільському, ваша милосте.

Затиснений твердо п'ястук гетьмана гримнув об стіл.

— До ляхів пішов! До ляхів! А тепер, коли побачив, що ляхи заслабі, щоб йому допомогти, пригадав собі нас!.. Тимоше, ти вже прочитав?

— Так, батьку.

Гетьман сягнув рукою, взяв лист із рук Тимоша і без слова подав його Виговському, що сидів при тому самому столі.

Молдавани стояли мовчки. Гетьман підвівся зі стільця й почав ходити по кімнаті, не відзиваючись довго ні до кого. Нарешті, зупинився перед молдаванами, ще раз поглянув на кожного з них і заплескав у долоні.

З'явився Іванівський.

— Відішли цих панів послів на їхні квартири.

А до них:

— Як нам вас треба буде — покличемо.

Як послі залишили кімнату, гетьман, розгніваний сів на своє крісло, відшукав поглядом Виговського й почав говорити:

— Не кажи мені, що той хитрий молдавський лис вартий ліпшої долі. Сам він собі цього пива наварив. Нехай же його тепер і п'є на здоров'я. А він іще хоче, щоб ми йому помагали!

— Батьку!

— Ти, Тимоше, замовчи. Ти не одружився з Лупулом. Ми всі любимо твою Роксанду й маємо її за свою. Але це не значить, що той Лупул може робити, що йому тільки подобається, думаючи, що як йому десь не поталанить, то ми заступимось за нього. Не так, Іване?

Але, на своє велике здивування, гетьман побачив, що Виговський виразно став по стороні Тимоша.

— Певно, що господар Лупул заслужив на долю, яка його зустріла. Але чи ми не знали, хто є той Лупул? Ми це добре знали. Ми знали не гірше, як знаємо сьогодні. Все ж таки ми приневолити його видати Роксанду за нашого Тимоша.

— Чекай. Що ти хочеш цим сказати, Іване?

У гетьмановому голосі більше було здивування, ніж гніву.

— Що нам не важливе, який чоловік із цього Лупула. Ні. Те нам не важливе. Нам важливе, щоб мати Молдавію за нами. Звісно, що як ми не поможемо Лупулові, то вкінці таки допоможуть ляхи. Тоді вони стануть міцною ногою в Ясах, але для нас уже буде запізно. Наша втрата — їх зиск.

— Ти, Іване, колись що інше говорив. Ти ж казав, що то я хочу посадити Тимоша на молдавському троні. Пам'ятаєш?

— А що злого було б у тому, коли б наш Тиміш був володарем Молдавії? Чи не був Петро Козак наш, і Підкова, і Барновський, і Могила? . .

— І що з того? — перервав нетерпляче гетьман. — Довго вони там удержалися?

— Бо не мали підтримки нізвідки. Тепер що інше. Тепер у нас сила. Невже турки самі не дають тобі, гетьмане, тепер обох цих господарств? І Молдавію, і Волощину?

— Так яка твоя думка, Іване?

— Чому з Лупула добрий князь, чи господар, а з Тимоша ні? Чому не брати, як дають?

Гетьман підніс голову, кинув довгим, холодним поглядом на Виговського, а потім рішуче потряс головою.

— Недобре ти це говориш, Іване. Немає правди в тому. Немає.

Це кажучи, підвівся із стільця і з хмарою на чолі вийшов із кімнати.

НІЧ НАД ЧИГИРИНОМ

Над Чигирином стояла ніч. Безмісячна, безхмарна. З усіх усюдів прибігав до міста широкий, як море, весною розбуджений степ і брав його в свої обійми.

Хто зробив той Чигирин знаним? Хто дав йому ту славу, те значення? Хто знав раніше щонебудь про Чигирин? Тепер

— його столиця, тепер — його місто. Колиска козацької слави, козацької сили, символ козацької рівності, козацького духа. Столочене по всьому світу право людини тут знайшло захист для себе, і притулок, і оборону. Споневірений сірома, визискуваний, погорджуваний, ставав тут людиною, рівною гідністю всім іншим. Не було тут ані рабів, ані неволі. Ніхто не дбав про герби й родоводи, всі були вільні, всі втішалися свободою, всі були людьми. Хто спричинив це? Чия це заслуга? Був би Чигирин Чигирином без нього? Була б така велика частина України вільна? Була б без нього?

Кажуть люди, що він — Богом даний. Кажуть люди, що це його діло. Але чи доконав би він цього, якби весь народ не пішов за ним, не повстав, не розбудився, не сказав твердо свого слова?

За справедливу річ піднято зброю. За правду. Пролилося ціле море крові. Але ця кров, так щедро пролита, не применила сили народові, а додала, зміцнила його, загартувала, навчила людей, чого вони хочуть і за що вона летиться.

Ще давно, давно, як був молодим отаманом у Чигиринській сотні, мав два коні. Одного з них дістав був від батька своєї Ганни, другого купив за тяжкі гроші, що на них ледве тоді міг спромогтися. Обидва були гарні, обидва були рівні віком, усе ж таки він любив і дбав куди більше за того, що за нього стільки мусів заплатити, як за того, що дістався йому даром.

Воля, не окроплена кров'ю, не здобута зусиллями, також не має тієї самої вартости, тієї ціни, як та, яку треба окупити найвищими жертвами.

Гетьман ішов поволі, занурившись в думки, не зважаючи, куди кроки ведуть його.

Ні. Він не мав сумнівів. Ніхто за нього не бився, ніхто за нього не кривавився. За його власні справи. В тому саме й була вся таємниця успіху, що у кожного були такі самі, такі дуже подібні причини, щоб змагатися, щоб терпіти, щоб гинути, як у нього. Вони стали збірними. Це була справа всіх, загальна, всього народу. Звідси прийшла й та сила, не передбачена, неймовірна, не розгадана, що дала йому змогу доклати те, що він доконав.

Пригадав собі свої власні слова: «Дав мені Господь, що я хотів, і багато понад те». Ні, більше. Куди більше, як він колинебудь міг сподіватися. Чи він сподівався коли передніше, що стане тим, чим став, буде тим, чим тепер є?

Чи він хотів для себе цього? Ні. Те все спало на нього несподівано. Йому самому тяжко було це зрозуміти, з цим погодитися. Хто він? Невже? Невже він справді володар міцний, могутній? Невже він той великий гетьман великого народу? Господи!

Не мріяв про це ніколи, не снів, не думав. Сталося, як у казці. Але, може, тому влада йому й не вдарила в голову, не відбрала розуму. Не заповнили його почесті, значення, багатства, сила, бо він за ними не гнався, бо він за ними не біг, їх не шукав. Не було в нього ні гордості, ні пихи, не хотів вивищувати ні себе, ні своєї рідні. Люди для нього були всі рівні. Він залишився вірним духові козаччини, духові Запоріжжя.

Чим же рід Хмельницьких ліпший від інших родів? Такий самий. Чим його Тиміш ліпший від Дорошенка, від Богуна чи від Криницького, що тепер там, може, й гине від ран? Чим ліпший від тисяч інших молодих козаків? Те, що він його син? Надається він на володаря країни, на вождя, на правителя, на провідника? Він знав Тимоша. Знав його добрі й злі сторони. Відважний, запальний, гарячий, непогамований. Не знає страху і не знає, як кривити душею. Хочє йти простим шляхом. Немає ще в нього досвіду, бо його ще не міг здобути. Вчився багато, але ще більше йому вчитися треба.

Любов до первородного не заслїплювала гетьманських очей. Забагато в нього тієї молодой, сліпої непогамованости, тієї стихійности, тієї запальчивости.

Але він іще такий молодий. Проживе, навчиться. Життя вчить. Одне тільки турбувало його, коли думав про свого улюбленого сина: щоб йому гордоці не вдарили в голову, щоб він не вважав себе за когось ліпшого від інших, тому що він гетьманич, що він Хмельницький.

Чому Виговський тепер такої співає? Не все, на жаль, що робить Виговський, добре. Світлий розум, одверта голова. Але... Він сп'янів від почестей. Вони завернули йому голову.

Невже Молдавія справді така важлива для України? Певно: воно не було б добре, якби ляхи цілком заволоділи Ясами. Але хіба вони й так не стояли там твердою ногою? Ні, в тому є щось не до ладу. На те, щоб Тиміш мав Молдавію чи Волощину, він не пошле ні одного козака в огонь. Але якщо б звідти мала йти нова загроза для козаччини, тоді — інше діло.

Ніч стояла над Чигирином. Тут і там із хат блимали світла. Десь із близького завулка, з молодих вишневих садів, білим цвітом засипаних, випливла тужлива пісня. Видко, що та, що її співала, мала гарний голос, але й тягар у грудях і біль у серці. Пливла та пісня темними, тихими просторами кудись далеко, аж доки не затрималася, не застигла і так залишилася десь заворожена, не скінчена, не доспівана.

Гетьман любив пісні, любив спів, любив бандуру, сам грав, сам співав. Але давно не чув такого молодого голосу, щоб співав не те, що інші хочуть, а те, що душа велить співати. Якось на думку прийшли давні молоді роки, і хоч тепер були сила в нього, і слава, і все найвище, що людина може здобути в світі, затужив за молодими своїми роками, за тими крилами, що їх мав тоді, за тим огнем, що в грудях. Що із сили, що він її має тепер, із влади, коли молоді роки минулися, пропали й залишилися тільки, як спогад, як та недоспівана пісня, що розпливлась у просторі?

Гетьманський сад закінчився. По одному боці невеличкий майдан і церковця, яку сам він збудував. Ліворуч крута доріжка униз до Тясмину. Світла половина місяця, що саме випливл десь із-за широкого Дніпра, світилася живим сріблом, темна половина тонула десь у просторах, неначе її й не було.

Гетьман зупинився. Здалося йому, ніби якась темна постать притулилася до стіни церкви. Зрештою, майдан був безлюдний, мала церковця тиха й мовчазна. Хотів зайти в церкву, коли нараз почув кроки на дорозі й людські голоси.

Ішли два козаки. Високі, дебели. Може, були трохи напідпитку, вертаючися чи то з шинку, чи з яких христин, бо говорили голосно, зупинялися, розмахували руками й поводилися, як після доброї гостини. Гетьман мимохіть зупинився, щоб їх пропустити, й був свідком їхньої розмови.

- Не чув, Кузьмо, що тепер?
— Хто знає? Кажуть...
— Що кажуть?
— Кажуть, що треба буде на циганів.
— Куди? Куди? — здивувався другий.
— На циганів. На Молдаву, чи як там.
— Чого?
— Ляхів, бач, хочуть цигани впустити до себе.
— О! Трясця б їх мордувала! Коли?
— Що коли?
— Коли похід?
— Хто знає? Коли батько звелить.
— Думаєш, що звелить?
— А що? Має дати там ляхам залишитися, щоб на нас
іще з того боку нападали? Невже вони не накоїли доволі
лиха тепер на Брацлавщині?
— То думаєш, що наш гетьман таки пошле нас на них?
— А що ж йому робити? Проженемо ляхів звідти і мати-
мемо спокій.
— Правда, що з ляхами вже треба скінчити. — Козак
вилаявся. — Скінчити раз назавжди.
— Не бійся. Наш гетьман знає, що робить.
— Знає. Я б за ним у вогонь і у воду.
— І я. Але тому Виговському не вірю.
— І я ні, — відповів Кузьма. — Ходімо вже, бо що то
мені моя Настя скаже?

Голоси почали віддалятися й губитися в темряві ночі. Рідко коли таке бувало, щоб гетьман міг так безпосередньо чути, що думає народ, що говорять про нього і його діла ті, на кому спирається вся його сила.

Як Кузьма і його товариш потонули в темряві, гетьман пустився через майдан у напрямі церковці. Двері були відхилені. Перед образами світилися лампади. Хотів гетьман молитися, але не міг. Щось нуртувало в ньому, щось переслідувало, не давало спокою. Знав, що він тепер стоїть перед чимось новим, несподіваним, неочікуваним; знав, що він перед рішенням, від якого може залежати не лише доля Молдавії й Лупула, але й доля Тимоша, доля всього народу, доля України, а може, й цілого Сходу Європи.

— Господи! Що мені тепер треба робити? Справ мене, Боже, на путь праву!

Але заки, виходячи з церкви, встиг гетьман зробити кільका кроків, виросла перед ним темна постать і загородила дорогу.

— Хто ти? — спитав заскочений, сягаючи мимохіть рукою до боку. Тільки тоді нагадав собі, що він відчепив шаблю ще в канцелярії й залишив її на стільці.

Постать мовчки осунулася на коліна і східнім звичаєм припала головою до його ніг.

— Хто ти? — повторив нетерпляче.

— Отче мій милостивий, то я.

— Роксанда! Ти?

Гетьманський голос був м'який. Видно було, що багато його батьківської любови перейшло із сина на його дружину.

Роксанда схлипнула, не говорячи.

— Що тобі, Роксандо? Що ти тут робиш?

— Я за свого батька в церкві молилася, отче.

— Іди, Роксандо, додому.

— Хто йому pomoже? Хто йому подасть руку в біді?

— Іди! Роксандо, додому, — повторив гетьман. — Тобі тепер недобре хвилюватися, ти це повинна знати.

— Ти, отче, є єдиний на світі, що міг би йому поміч дати, — говорила далі молода Хмельницька, підводячись із колін. Голос її був м'який і милий для вуха, але чути було, що вона не тією мовою говорила, якої її мати вчила, як вона була дитиною.

Роксанда слухняно повернулася і попрямувала до крила дому, зайнятого молодими Хмельницькими. Гетьман провів її очима, а коли вона сховалася за куці, повернувся і пішов до своєї канцелярії.

Застав там Виговського самого.

— Де Тиміш? — спитав гетьман, коли не застав його в кімнаті.

— Пішов до себе.

— Пошли за ним.

Виговський кинув швидким допитливим поглядом на гетьмана, але не сказав нічого. Покликав Іванівського й велів послати по гетьманича.

Тим часом гетьман сів на своє звичайне місце, похилив голову, взяв її в свої долоні, не відзивався, не рухався, здавалося, перестав дихати.

Тиміш прийшов скоро. Коли побачив батька за столом, глянув на Виговського з німим запитанням. Але цей йому відповіді не дав. Тоді Тиміш заговорив:

— Батьку. Ти хотів мене бачити?

Гетьман відняв долоні від обличчя. Воно завжди тверде, ніби з каменю куте, було тепер іще твердіше, ще грізніше. Дивився на сина, як на чужого. Довго, дивно. Видно було, що тільки тепер гетьман зважився на щось, і видно було, що зважитися йому не було легко.

— Будеш слухати людей, яких тобі дам як дорадників, сину?

— Коли ти звелиш так, батьку.

— В тебе духа лицарського доволі і відваги. Але досвіду ти не маєш багато. Я дам тобі людей, що знають і край, і війну. Питай їх, слухай їх думок, роби, що вони порадять. Я знаю, що ти гарячий і загонистий. Будеш мати з собою Богуна. Він і так тебе вже не раз учив. Добре?

— Так, батьку.

— Щоправда, волів би я послати туди самого Богуна, без тебе, але...

Очі Виговського засвітилися, як ті блудні вогні, що над трясавицями.

— Як то, гетьмане? Не Тимоша?

Гетьман глянув на Виговського швидким поглядом і знову повернувся до сина.

— Коли я пошлю Богуна, чи Носача, чи котрого іншого з полковників, піде крик, що то ми перші напали на Молдавію. Будуть говорити і вороги, і, що важливіше, й наші. Піде слава, що я хочу дістати господарство для себе чи для тебе. Військо може нарікати, що козацькою пров'ю ми собі престולי думаємо здобувати. А на чорта мені ця Молдавія здалася! Зате, коли ти підеш, підеш на допомогу своєму тестеві. Тут різниця. Тому я тебе вибрав.

Тиміш мовчки кинув головою, що розуміє.

— Богун приєднається до тебе з кінними сотнями. Опісля підішлю тобі Глуха з гуманцями й Носача. Тут, у Чигирині, склич людей. Охотників знайдеться доволі. Їдь. Нехай тобі Бог помагає!

— Спасибі, батьку.

— Ага! Є ще тут той райтарський поручник, що устрілив Чарнецького? Градич, чи як?

— Градич, — відіззався Виговський. — Він іще жде.

— Гаразд. Бери його з собою також, Тимоше. Він виглядає на чоловіка бистрого й розумного. Знає також Молдавію.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

НАД РІЧКОЮ ЖИЖІЄЮ

Перевалився врешті й на Молдавію із скривавленої України грізний демон війни та знищення. Немов та жахлива, ненаситна потвора, почав він шукати й тут за свіжими жертвами. Запалали молдавські села, застогнали шляхи під кінськими копитами, задрижали і земля і небо від гарматних громів. Упали серця в людях. Хоч не раз переживав народ тяжкі часи, хоч недоля і горе, здавалося, добре всадовилися по бідних хатах, одна тільки війна довго не ходила по їх дорогах.

Накінець прийшла й вона.

На попіл перетворилася Сорока, мале містечко над Дністром. Ні хат там не лишилося, ні окопів, ні замка. Все пішло з димом, щезло. Того ж самого дня таки покрилися поля під Цепиловом молдавським, угорським, сербським та німецьким трупом, і ще дужчий страх струсонув Георгіцу і його прибічників. Військо нового господаря, вислане над Дністер проти можливого козацького наступу, лягло там, не маючи змоги наступ той стримати. Недобитки донесли новому володареві в Ясах страшливу вістку про погром, і блідий страх розлився по краю, як по долині повінь.

Найліпші частини війська: сербські наймані відділи, німецькі частини, завербовані у великих німецьких колоніях у Семигороді, угорські полки, прислані молдавському новому господареві на допомогу князем Ракоцієм, лягли там на місці. Залишилися Георгіці тільки молдавани, що не хотіли битися і не мали жадного воєнного досвіду.

Вислав Кемень, семигородський дука, головний вождь військ Ракоція, посланців по нові полки до Семигороду, обмірковуючи тим часом можливості оборони Яс, молдавської столиці. Людей до оборони було, щоправда, багато, бо зігнали

селян з усіх поблизьких околиць, так що налічували в нового господаря від тридцяти до сорока тисяч війська, крім полків, що були під Кеменем. Але мало хто покладався на тих людей, що битися не хотіли, війни не знали і зі зброєю зовсім не були ознайомлені. Довкола Яс і здовж річки Жижиї почали гарячково сипати нові окопи, і те одне люди робили охоче, бо то не було пов'язане безпосередньо з небезпекою для життя.

Сам Кемень, висланий семигородським князем, щоб посадити Георгіцу на молдавському троні, дивився на Георгіцу й на його людей з висока, як на щось багато нижче, не гідне його уваги. До того він, крім рідної угорської мови, послуговався головне німецькою, а Георгіца мало розумів по-угорськи, а німецьку мову калічив так, що Кемень аж очі заплющував з пересердя. Але, не зважаючи на це, між обома вождями було задовільне порозуміння, бо багатий і спритний Георгіца розумів прекрасно, що як не буде щедро пересипати золота із своїх скринь у широкі кишні Кеменя, то цей залишить його без вагання, а то ще чого доброго й продасть його Лупулові чи козакам.

Правда, були ще волоські відділи під Дікулом, прислані йому волоським князем Матвієм Басарабом, але це були самі волохи, нічим не ліпші від його власних людей.

Страх збирав Георгіцу, коли думав, чи гаразд він зробив, розпалюючи цілу оту громадянську усобицю, що спершу заповідалася так легко. Він добре знав, що на відворот уже запізно. Щось мусіло зайти, чого він не міг збагнути. Виявилось, що він добре розраховував, коли думав, що Лупул, якщо вдасться йому втекти, піде до ляхів по допомогу. Але він знав також, що ляхи тієї допомоги йому не дадуть, бо ані не схочуть, ані не зможуть. Не дасть і Радзівіл. Тільки хто міг подумати, що допомога Лупулові таки прийде, і то така несподівана, неочікувана, така скоро й така нагла, як буря?

— Не може бути, — думав невпинно, ходячи дрібними кроками та затираючи руки. — Не може бути! Це, видно, Хмельницький сам хоче захопити Молдавію для себе! Що я про це не подумав раніше! Де ж я маю силу, щоб стримати козацьку потугу! І чому я про це не подумав!

Але й на те вже було запізно, і він це знав. Вислав за Прут полк сейменів на те тільки, щоб розвідати, дізнатися, хто це проти нього та які в нього сили. Але цілий цей його полк пропав, як камінь у воду. Одні казали, що його сеймени полягли, інші — що полк розпоротився, ще заки дійшло до зустрічі з ворогом. З усього полку повернулася до нього тільки невеличка жменька переляканого вояцтва, без жадних вістей.

Аж нарешті після довгих годин тривоги й непевности, прийшла певна вістка. Приніс її сам Кемень. Щойно Кемень увійшов у кімнату, Георгіца зразу відчув, що той має важливу для нього новину і що та новина невідрадна. Без слова пояснення, семигородський вождь подав йому два листи.

— Що це за листи? — спитав здивований незвичайною поведінкою дуки господар.

— *Meine Leute haben sie mir gebracht.*

Георгіца зупинив погляд на повному гордості обличчі Кеменя. Услід за тим збіг очима на папір, і кров почала спливати з його обличчя, коли побачив підпис.

— Від гетьмана Хмельницького, — не то спитав, не то скрикнув.

— *Lesen Sie, Hoheit. Mein Dolmetscher hat mir diese Briefe gerade vorgelesen.*

«Ясновельможний мосте господарю земель молдавських, мій вельмишановний пане і брате!»

— Як то? Це до мене? — промовив сам собі Георгіца.

— Ні, — відповів йому по-німецьки Кемень, — це до господаря. Я маю на увазі: до господаря Лупула.

Георгіца порушився неспокійно на стільці, неначе хотів щось гостре сказати у відповідь на ті, повні глуму слова. Але, видно, порішив не говорити й почав поволі вголос читати гетьманського листа.

«Несподіваний напад ворогів на вашу милість, мого милостивого пана, а ще більше нерозривний зв'язок приязні побудив мене вдоволити моє бажання, забезпечити у всьому цілість життя в. м. м. п. і, хоч вороги оточують мене з кількох сторін, я сина свого і вашої милости м. м. п. по моїй спроможності з кількома тисячами висилаю. Сам я також із тим військом

запорізьким і чужоземним, що є в мене наготові, рушаю зараз на неприятелів, беручи на допомогу всемогутнього Бога — чейже він вислухає молитов наших! А коли б там не досить моїх людей було, то хоча б мені самому довелося йти з військом своїм, я того не залишу. А коли б Господь, що всім править, іще війну в цій країні протягнути схотів, я в скорому часі пришлю більше війська на допомогу в. м. м. Жалую, що я давніше не був повідомлений про це від вашої милости; може, запобіг би був за Божою допомогою. Я ще раз заявляю свою готовість супроти вашої милости і поручаю звичайні братерські послуги ласці вашої милости. З Чигирина, 18 квітня 1653 року».

Лист випав із його рук. Ясне й зрозуміле. Йде гетьманський син із козаками! А як треба буде, то й сам гетьман!..

Мороз пішов поза шкурою Георгіци, бо кого як кого, але козацького гетьмана він боявся більш, ніж когонебудь іншого на світі. Піт важкими краплинами виступив йому на чолі. Він забув за Кеменя та за його гордовиту поведінку. — Війна!.. І він сам розпалив її!.. Він сам...

Скликав нараду великих бояр та командирів, і вони довго зважували становище. За радою Кеменя і під його проводом вислав він усі сили, які міг зібрати, над річку Жижію, щоб там учинити опір наступові ворога.

Всі ті досі зібрані, скупі відомості вказували, що козацький похід піде на Яси саме через річку Жижію, недалеко місця, де вона впадає до Прута.

І справді, щойно новий господар приїхав із Яс до війська, одержав вістку, що козаки з усім табором переправилися вже через Прут і наближаються шляхом просто на Яси. Того самого дня, а було це останнього дня квітня, — його військо було готове до бою.

Їдучи вздовж рядів війська, почув Степан Георгіца, як у його душу вливаються нові хвилі надії та віри у власні сили. Віддавна він не почував себе так легко, так добре. Як він міг зневіритися так скоро і впасти на душі? Тому що козаки ввійшли в його край? Тому що Сорока впала? Тому що під Цепиловом необережний спатар дав себе заскочити й розгромити несподівано? Це все були перші невдачі. Нові його звідуни донесли перші певні відомості. Виходило, що

козацькі сили невеликі. Не знати, чи буде їх і шість тисяч. Шість тисяч! . . . Нехай ідуть, коли так! Будуть мати, що їм належиться!

Глянув уздовж лінії. Тут його кінні сеймени. Що за люди! Що за полки! Правда, що воєнного досвіду не мають, але як виглядають! Блищали срібним лісом вістря списів. Лава за лавою. Аж серце росло в грудях, коли дивився на них. Скільки їх? Шість полків . . . А є полки, що тисяча люду в них! Вони самі на своїх списках могли б стримати козацьку навалу. Алеж вони не самі . . .

Його погляд побіг далі. Сама середина його армії. Два грізні полки рейтарів. Вони князя Ракоція. Не такі вони великі, як його власні полки, і не в такому строю, але грізною силою від них віє. За рейтарськими полками три великі полки волоської кінноти. Один із них — це прибічна гвардія князя Матвія Басараба. В середині його армії — ядро артилерії. Гармати заковані, гармаші готові, льонти вже тліють огнем . . .

Але це ще не все. Це одна частина. Бо праворуч і ліворуч, і позаду, від обозів, велика сила люду, коней, возів, загони піхоти, черні, добровольці, боярські відділи. Скільки разом? Тисяч тридцять? Сорок? Хто знає? Може й ще більше.

Великий гурт їздців наближався до його почту. Це Кемень і його дружина. Кемень на коні, як гора. Багатий виряд, блискуча зброя. Пишні пера на шоломі. З-під піднесеного наличника зимний, згйдний погляд і наїжачений вус.

Під'їхав ближче. Руку підніс до шолома, ніби на привіт.
— Die Kosaken sind schon da, Illustrissime!

Георгіца підніс і собі руку, відповідаючи на привіт. Але очі його блиснули недобре, бо вичув, скільки там було глуму й погорди в тому слові.

«Може, Бог дасть, — подумав у душі знатний боярин, новий господар Молдавії, — що я тому гордому дучі зможу колись відплатити належно. О! Дай мені, Боже, того дочекати!» Але уста його склалися в усмішку і він відповів уголос:

— Ми готові. Не так, ваша мосте?

Вони були готові й чекали. Певні були своєї перемоги, відколи дізналися, що козацького війська куди менше, як їхнього.

Але години тяглися за годинами. За річкою Жижією почали появлятися відокремлено то поодинокі вершники, то знову невеличкі гуртки. Ген далі на полі появилвся вкінці козацький табір, невеличкий, тихий, незначний.

Певність щораз більше росла в серцях молдавських воївників, і вже почалися суперечки та заклади: чи козаки зразу відступлять, побачивши такого грізного супротивника перед собою. Але нікому з них, не виключаючи головних вождів, не спало й на думку, чи не добре було б змінити диспозиції та вдарити на козаків, поки вони ще не перейшли Жижії?

Так затяглося аж до полудня. Коли козацький табір дійшов до Жижії, Георгіца думав, що Жижія затримає якийсь час похід, бо міст був один і люди його вже встигли попідтінати в ньому стовпи. Але козаки неначе знехтували мостом зовсім, а посунули просто до ріки й почали переходити її вбхід. На очах усього війська Георгіци перейшли ріку й припали до її правого берега так, неначе хотіли вкоренитися там. Ішло те все так спокійно, без гуку, без криків, без поспіху, що щойно вони почали окопуватися, як подумав Георгіца про наступ.

Глянув, отже, на Кеменя. На устах того грала та сама згїрдна усмішка, що й раніше. Коли побачив погляд господаря на собі, усмішка стала ще виразнішою.

— *Illustrissime?*

— Я висилаю своїх сейменів на них, — заговорив Георгіца. — Що з райтарією вашої милости?

— *Sie sollen auch gehen, Hoheit.*

Пішли накази. Побігли гінці до кожного полку. Рух учинився на полі, бо частини були великі, але військового досвіду й духу обмаль. Сеймени пішли перші. Спочатку багато було замішання, криків, проволоки. Врешті рушили. Шість великих полків. Як коні пішли чвалом, земля дрижала. Схилилися списи, крик понісся полем і курява знялася над військом, мов чорна хмара.

У ту хмару, темну й непроглядну, з новим криком і шумом упала куди вже справніше райтарія та зайнялося бойовим гомоном молдавське поле, як, мабуть, ще ніколи перед тим.

Курява, що огортала кінноту, посувалася швидко вперед. Усі стримали віддих. Настали хвилини вичікування. Довгі, як вічність. Дійдуть? Не дійдуть? Дійдуть?

Георгіца відкрив уста, щоб сказати щось, коли нараз стряс повітря гук гармат і мушкетів. Друга хмара, темно-сива, знялася ген далі, де козацький табір, і знову над кожним зависло те саме питання: дійшли чи не дійшли? . .

Георгіца впялив мовчки зір у туманний простір перед собою, неначе хотів ним пробити і куряву, збиту тисячами коней, і дим із багатьох тисяч мушкетів і численних гармат і побачити, що там твориться.

Тим часом там, у хмарі тій темній і непроглядній, гуркот-неча потрясла землю, лунали крики тисяч, і тривога підходила людям до серця, хвилини ставали вічністю.

Час завис у повітрі, неначе загубився серед куряви та диму.

Аж ось несподівано знову знечев'я потряс повітря новий гук гармат десь зовсім близько. З боків зацокотіли нові постріли, і полем понісся дикий, пронизливий крик, що грозою морозив кров:

— Слава-а-а-а!

— Боже святий! Що це? — не втерпівши, скрикнув стривожений Георгіца.

Але на відповідь було вже запізно. З куряви вискочили вершники. Скривавлені. Без зброї. З жахом божевілля в очах. Сеймени! Його сеймени! Жменька. Мала жменька! А за ними ззаду, з боків, звідусіль виринали вершники, несамовиті, неначе ті демони, і кров застигала в жилах на їх вид.

— Козаки! — крикнув хтось біля нього.

— Зайшли нас з боків!

— Рятуйтеся, люди!

Страх охопив Георгіцу. Такий безмежний, як той, що опанував ціле військо. Сам не знаючи як, несвідомий, непритомний, повернув коня й дав себе понести тому струменеві жа-

хом пройнятих людей, які щосили, без стриму перли кіньми в напрямі Яс. Стало так тісно, що люди штовхали один одного і кожен прокладав собі дорогу, як міг. Хтось тяжким п'ястуком ударив його по обличчю, що аж шолом його покотився на землю, хтось кричав щось люто до нього і кляв препогано. Але він не слухав, і не розумів, і не дбав про те. Поров кінські боки великими острогами й молився в душі, щоб ті пекельні демони не догнали його на дорозі.

Дорогу перебіг йому якийсь нещасний сеймен, що, видно, втратив коня в сутичці. Без шапки, без зброї. Велика рубана рана на голові. На обличчі кров і піт. Смертельний страх в очах. Хотів ухопитися за його стремено. Хотів рятунку...

Не довго думаючи, розмахнувся новий господар своєю булавою, і вона поцілила саме в свіжу, велику, відкриту рану. Сеймен пішов під кінські копита, а Георгіца встромив знову срібні остроги в боки коня і кинув бистрим поглядом довкола.

Здавалося йому хвилину, що чує на собі глумливі очі Кемєня, але не мав ані сили, ані відваги, щоб оглянутися за своїм союзником.

Нарешті, побачив, що простір біля нього вільніший. Поволі притомність почала повертатися до нього. Що це? Вершників біля нього щораз менше. Оглянувся. Бігли за ним меншими й більшими ватагами. Багато коней приставало. Він чув, що й його кінь уже не має сили. Господи! Щоб тільки не впав! Господи!..

Добре знав новий правитель Яс, що ніхто йому не відступив би коня, якби його кінь упав.

Мірою того, як визбувався страху, як притомнів, дивувався, що сталося? Як могли козаки так заскочити їх збоку? Як могло його пишне військо розлетітися так, як купка пір'я, коли на неї дмухнути?

Оглянувся. Ні. Погоні вже, мабуть, немає. Всі вже зупинилися. Ніде ні криків, ні бійки. Хто там? Невже це сам Кемєнь? Він. Георгіца стримав коня, і за хвилину Кемєнь був при ньому.

— Es war ein schrecklicher Flankensturm, Illustrissime, nicht wahr?

— Бачив, що сталося з пораненим сейменом? — питав себе в думці Георгіца.

І неначе у відповідь почув нові слова Кеменя:

— O! Sie haben ihr Szepter mit Blut befleckt, Hoheit. Waren Sie gezwungen so schwer zu kämpfen?

І знову цей глум у голосі і погорда в очах.

У ЯСАХ

Гомін стояв над столичним містом Ясами, не вгавав. З усіх церков, з усіх монастирів розходився він у простір, котився по широкій долині, переливався, спливав разом, нісся над містом, сходився з тим, що йшов від Винограду, добігав до церков на галатському передмісті і, здавалося, досягнув аж до Прута, до Серета та до лісів, тих, що на заході, і тих, що на сході.

Найголосніше, здавалося, і радісно озивалися дзвони з дзвіниці монастиря, уфундованого господарем Лупулом, куди він великим коштом спровадив мощі святої Параскевії. Але й галатський монастир, і монастир святого Сави, і всі інші монастирі та церкви гомоніли так, неначе хотіли висловити свою незмірну радість.

Це Яси вітали гетьманича Тимоша і козацьке військо, яке день після погрому Георгіци над Жижією переможно вступило в мури міста.

З усіх боків почали появлятися давні прихильники старого господаря Лупула. За короткий час панування нового господаря меч висів постійно над головами тих людей. Крилися вони, де могли, бо горе було тим, кого знайшли прихильники нового господаря. Щодня на подвір'ї господарського палацу котилися під ноги катів голови нещасних, і щоденно слуги Георгіци приводили нові жертви до темних льохів господарської тюрми.

Страх опанував винних і невинних. Вистачило бути колинебудь на службі давнього господаря, хоча б навіть короткий час, щоб опинитися тепер у руках катівських опричників. Доволі було сказати слово проти нового володаря, не тільки тепер, коли він став господарем, але й раніше, ще

тоді, коли ні йому самому, ні кому іншому й не снилося, що він сидітиме на господарському престолі, щоб нагло й несподівано розпрощатися з світом.

Головне ширився страх між греками, і світськими і духовними, бо людяність ненавиділа їх гаряче, а Георгіца бачив у них лише приятелів Лупула. А що по церквах і монастирях, крім духовників, які прийшли сюди з Києва та інших сторін України, були майже виключно греки, то там і було найбільше радості з приходу козацьких військ.

Коміс Григорій, високий достойник на дворі господаря Лупула, що довгий час утішався гідністю конюшого, забарився й не пішов із своїм протектором на вигнання. З тієї причини мусів також критися пильно в підвалі однієї бідняцької родини впродовж усього часу панування Георгіци. Щойно коли дзвони з святого Сави загомоніли по місту, оповіщаючи прихід гетьманських військ, вийшов він з укриття і не чекаючи довго, пустився йти до господарської палати, де, як він почув, замешкав молодий гетьманич.

Ішов і дивувався, коли побачив зміни в місті, в якому довелося йому прожити багато років. Давно вже, давно Василь Вовк витягнув його з соняшної Тессалії, де він у підніжжі захмареного Олімпу кохався в конях та історії, й забрав із собою в світ. Багато літ минуло з точо часу. Багато світу довелося йому бачити. Але його душа була заворожена величчю Олімпу. Його думки завжди поверталися до часів, коли ще панували старі боги. Не раз закликав його Лупул до себе, щоб слухати про давні часи, про давніх богів, що були й зникли, про героїв, згадувати історію його краю, багату, незвичайну, події, що про них чув, але ніколи не чув так, як їх оповідав коміс Григорій. Він не тільки знав те, але й переживав, бо все те було в його душі, в його крові.

Вулиці в Ясах були гамірні, неспокійні. Крамниці переважно зачинені, бо з приходом Георгіци купці й заможніші міщани позносили своє добро до монастирів і там самі заховалися, влаштувавши з возів укріплені табори. Це й була причина, що богослужби по церквах припинилися, бо церковні вітварі були до стелі виповнені всяким добром і товарами.

Зате молдавське населення міста почало тепер нову розвагу: лови на прихильників Георгіци, такі самі, як ті, що кілька днів перед тим відбувалися на прибічників Лупула. Тепер, коли знайшли когось, що за Георгіци чимось вивищився, волокли по вулицях і або вбивали по дорозі, або запроторювали в тюрму, а самі добиралися до домів зловлених жертв та до їх достатків.

Недалеко від брам монастиря св. Сави, де в той час стояв антіохійський патріарх, зустрів коміс Григорій велику юрбу народу.

— Що це? — спитав першого зустрічного молдаванина.

— Зрадників ведуть, — відповів йому той.

Григорій кинув оком у бік, куди показував міщанин. Вели там, підганяючи стусанами людей, покривавлених, побитих, переляканих, нещасних.

— Що вони зробили?

— Вони за Георгіцу.

Коміс глянув уважніше. Серед тих, що найбільше знущалися з пійманих, побачив високого, здорового чоловіка, що колись служив у конюшні господаря. Казали йому люди, що за Георгіци він вишукував греків та Лупулових прибічників.

— Таж то Стефанеску? Ні?

— Він. Він тепер помічник самого паркалаба.*

— А не був же він у Георгіци?

— Був, але тепер уже ні . . .

Але коміс Григорій не слухав далі. Не звертаючи уваги на те, що міщанин мав іще сказати, повернувся й подався до господарського палацу.

Пройшов попри козацьку варту, і коли побачив старих слуг Лупула, велів запровадити себе до гетьманича Хмельницького.

Тиміш, що пізнав коміса Григорія вже раніше, побачивши його, гукнув до Богуна, який також був у кімнаті.

— Іване! Глянь! Це чоловік, якого нам треба!

Коміс Григорій тільки очі вирячив, не знаючи, в чому справа.

* Паркалаб — комендант твердині.

— Маємо тепер кого послати до господаря. Поїдете, Григорію?

— Поїду.

— Гаразд. Ідьте!

— Коли?

— Як то коли? Сьогодні. Зараз. Уже. Іване, дай йому людей.

— Скільки?

— Треба, щоб і він заїхав і щоб господар, його милість, мав у дорозі певну охорону.

— Господар Лупул, певно, має потрібну охорону.

Тиміш тільки рукою махнув. Григорієві здалося, що над-то сердито.

— Краще, Іване, пошли кілька сот коней для певности.

— Так нехай їде Білецький з очокекомонною сотнею.

— Добре. То чоловік з головою на карку, але не замало це?

Богун глянув на високу постать Тимоша.

— То пошли й райтарію Градича, коли так, — порадив після надуми.

Тиміш завагався.

— Градича? А не треба нам буде його тут? Він знає край.

— Але він знає й Кам'янець. Нехай їде.

— Добре. Нехай їде.

РАЙТАРСЬКА КОМПАНІЯ

Коло Липкан, чи Липник, як тоді звали мале містечко, заховане тісно в долині над Прутом, чекала на Градича несподіванка, що йому й у снах не могла приснитися.

Не доїжджаючи до Липкан, цілий загін затримався в глибокому яру серед лісів. Градич із своїм загоном мав виїхати наперед, щоб розглянутися по околиці і впевнитися, чи десь поблизу немає ворожих сил.

Ще перед від'їздом Градича зійшовся з ним і з Білецьким біля невеликого вогнища Живокрук, якого Тиміш також при-длив до загону.

— В Ботошанах говорили люди, — почав Живокрук, — що війська Кеменя є в цих сторонах. Чатують на Лупула.

Білецький притакнув головою.

— Я чув таке не лише тоді, як ми були в Ботошанах. У Савинцях люди те саме казали.

— Тому висилаєте Ярему?

— Тому. Тим молдаванам тяжко повірити, бо то кожний говорить одне, а думає друге.

— Дивує вас це?

— Певне, що ні.

А до Градича:

— Ти, Яремо, їдь і живо повертайся! Адже завтра ми мусимо зійтися з господарем.

Як Градич із своїми людьми від'їхав уже і сховався за темною стіною лісу, Живокрук перервав довгу мовчанку.

— Де ви, сотнику, піднайшли його такого?

— А що?

— Бо то із свічкою треба шукати, щоб на такого натрапити, як ваш Ярема. Не так?

Білецький сидів тихо, слухаючи. Живокрук говорив далі:

— І дивіться тільки, що то тепер робиться з тією його райтарією! Люди пруться до нього. Всюди вже про це балакають.

— Чому?

— Всім відоме, що майже в кожній країні військова сила спирається тепер головне на ті наймані війська. Дивіться: і в ляхів воно так, і в Ракоція, і в Австрії, де тільки оком кинете. Всюди головне чужі наймані війська. Не так?

— Те саме задумував робити й наш гетьман.

— Що кажеш, Демку? Адже гетьман уже їх має! Я сам бачив у Чигирині цілі компанії шотландців, що то в тих спідничках, як дівчата, ходять, хоча кажуть, що відваги їм не бракує.

— Правду кажуть, — погодився Живокрук, — вояки з них, що й казати!

— А ті компанії німецької піхоти, а той полк райтарії, таж...

— Так, так, — ствердив Живокрук, але нам треба їх більше.

— Чужими руками каштани з вогню вибирати?

Живокрук нетерпляче хитнув головою.

— Чекайте, сотнику. Біда, що я не вмюю вам цього сказати так, як хотів би. Звісно: наші козаки — славні з відваги. Їх вважають за найліпших вояків у світі. Ось бачите, як було тут. Сорок тисяч! Молдавани! Волохи! Угорці! А розлетілися і вони й їх найманці, як та купа горобців, коли ми прийшли. А самі знаєте, скільки наших було. Один наш, а їх десять проти нього.

Білецький мовчки ствердив головою.

— Бачите, — говорив далі Живокрук, — певне, що ніхто і ніщо не заступить наших козацьких полків. Але гляньте лиця, що сталося недавно з Брацлавським полком.

Зі здивуванням підніс Білецький брови вгору.

— Та що це ти, Дем'яне? Що ти говориш? Адже він сам один, заскочений, не приготований показав перед цілим світом, що значить козацька сила!

— Правда ваша, сотнику. Але то був Брацлавський полк, що в ньому ще дух Нечая живе і що його полковником був Богун. Але дивіться: у гуманців уже так справно не пішло, а наші білоцерківці прийшли з допомогою аж тоді, коли їх уже не треба було. Ось це я мав на думці. Ті наймані полки є постійні. Їх завжди можна вжити, на них не треба чекати, заки зберуться. А подруге, нам треба вивчати також і чужі способи війни. Тому я думаю, що Ярема розпочав дуже потрібне діло. Скільки в нього вже люду?

— Ще не має й сотні.

— Самі німці?

— Половина.

— А решта?

— Наші.

— Як це він до того взявся?

— Зустрів у Чигирині двох, що були вахмістрами в його полку в Семигороді. От із того й пішло.

— Як він знайшов людей?

— Колишні полонені. Жили вже якийсь час серед нас.

— Поженилися вже тут, що?

— Так, поженилися. Полюбили наш край. І ось, коли пішла чутка, що Градич збирає райтарію, то, замість до козацьких полків, пішли до Яреми.

— А інші?.. Я думаю про тих, що не були в райтарії раніше?

О! Це наші. Їм подобалася тяжка зброя, тяжкі коні, постійна військова служба. З вирядом, як сам гаразд знаєш, не було тяжко. Люди всі вже досвідчені у воєнному ділі. Нікому не треба казати, як поводитися з рапірою, пістолем чи конем.

— Я зауважив, що вже й порядок і карність там, ніби в справжньому звербованому райтарському загоні.

Білецький кивнув головою.

— Я також із дива не можу вийти, як то легко вдалося Яремі взяти людей у свої руки.

Живокрук засміявся.

— Тому то я й питаю вас, де ви такого Ярему винайшли, сотнику?

Тим часом Ярема з своїм загonom затримався в малому ліску, недалеко Липкан, залишив там своїх людей і свого коня, а сам з одним тільки вахмістром пустився пішки до містечка.

Ніхто їх по дорозі не затримав. Поле, оболоння й вали були тихі. Брама до містечка була, щоправда, зачинена зсередини, але сторожі ніде не було, і по частоколу легко було перелізти на другий бік.

Як перейшли одну вуличку, Градич зупинився, зачекав на вахмістра, що йшов за ним і, побачивши, що той тримається його, пішов далі.

На закруті зупинився знову, бо з одної з поближких хат дійшли до нього п'яні голоси, крики та сміх. Почав підсуватися знову вперед. Голоси були вже виразніші, і йому здалося, що говорили по-німецьки.

Нагло хтось зареготав дико, і після того розлігся тривожний, розпачливий жіночий крик.

Не довго думаючи, Градич вихопив з-за пояса пістоль, копнув чоботом ветхі двері й опинився в низькій, слабо освітленій кімнаті.

На широкому столі побачив оголену жінку з малим барабанчиком з дзвіночками в руці, що на його вид закричала, зіскочила зі стола й заховалася десь у сутінках.

По другому боці стола напівроздягнена жінка з усіх сил боронилася й виривалася з рук офіцера райтарії, що не хотів її випустити.

Градич прискочив до товстого офіцера, вхопив його за плече й силоміць повернув обличчям до себе. Райтар залишив перелякану жінку й очима, повними люті та ненависти, глянув на Градича.

— Was... Was?.. — почав говорити, але раптом гнів пригас у його очах. Замість нього, появилось в них здивування. З наглою зміною настрою, такою питомою для пияків, заговорив далі німецькою мовою.

— Градич? Градич! Що ти тут робиш, мій хлопче?

Але замість відповіді твердий п'ястук упав на його щелепу, і німець повалився, як сніп, на землю.

Присутні в корчмі райтари схопилися із стільців, готові до всього. Градич, неначе нічого важливого не зайшло, крикнув суворо:

— Achtung! Заберіть цю безрогу, нехай переспить свій хміль, десь у кутку. Де поручник Штайнер?

Із темних кутів кімнати виступив молодий, високий, білявий офіцер і простяг руку Градичеві.

— Градич! Градич! Ми тебе так довго не бачили!

Градич стиснув подану йому руку, після чого дав наказ:

— Йогане! Ти перебереш команду. Компанія йде зі мною. Ви тут самі?

— Самі.

— Інших частин нема?

— Ми самі.

— Чи міг я ліпше потрапити? — подумав собі Градич. — Таж це моя колишня компанія. Дивні твої діла, Господи!

КОМІС ГРИГОРІЙ

— Як воно так сталося, що той їх поручник, як ти його звеш: Йоган?

— Так, Йоган.

— ... Як то той Йоган так легко віддав тобі цілу компанію? — питав Білецький, вислухавши Градича.

— Він думав, що я все ще на службі в Ракоція, — пояс-
нив Градич.

— Спам'ятався, аж було вже запізно, — засміявся Жи-
вокрук.

— А спам'ятався, як ми вже були тут, — притакнув Гра-
дич. — Райтарам це не робило великої різниці. Я думаю, що
вони, коли не всі, то багато з них, навіть раді, що так ста-
лося.

— Чому?

Градич підсміхнувся.

— Я знаю службу в Ракоція. Що ж дивного, що вони раді
бути тепер із нами. Слава козацької зброї розлилася тепер
широко по світу, а в Ракоція віддавна дива розповідали про
запорізьке військо.

— Німецькі найманці, як я чував про них, не міняють
так легко панів.

— Ні. Але в цьому випадку вони не мали вибору, бо їх
власний офіцер запровадив їх сюди.

Білецький тільки головою кивнув із задоволенням, а Жи-
вокрук відізався:

— Що ти тепер думаєш робити, Яремо?

— З чим?

— З тими райтарами?

— Мені здається, що вирішувати буде гетьманич або сам
гетьман, — відповів по надумі Градич. — Тим часом треба
буде тільки подбати, щоб загін виглядав по-людськи. Геть-
ман, певно, радий буде бачити добрий райтарський загін
у себе?

— Я також так гадаю, — ствердив Живокрук. — А ви,
сотнику?

— Певно, що так, певно, що так, — заговорив Білецький,
розглядаючися, зайнятий, видно, чимось іншим. — Гей, Ми-
коло! — гукнув до козака, що стояв недалечко, — не знаєш
ти, де коміс Григорій?

Микола вказав рукою на хату, що була навпроти.

— Мабуть, там у хаті.

— Піді й скажи, що ми хотіли б його бачити.

Коміс Григорій з'явився скоро. Як завжди тихий, мало-
мовний, задуманий, зайнятий чимось далеким, не зв'язаним

із життям та життєвими справами. Здавалося, що той чоловік уважав усе, що творилося в світі в дану хвилину, за малозначне, не варте уваги, і що він живе тільки в минулості, а про сучасність не знає і не дбає. Так думав і Білецький, але на своє власне здивування скоро побачив, що в тієї людини поруч із знанням давніх богів і давніх подій є також глибоке знання сучасних йому людей та умов.

— Як вашій милості відоме, — почав Білецький, коли прибулий присів на поданому йому стільці, — наш Ярема Градич привів цілу компанію райтарів із собою з роз'їзду.

— Я про це знаю вже, — заговорив коміс Григорій. — Знаю також, що під Хотином стоять загони Кемєня, чекаючи, коли господар Лупул стане ногою на молдавську землю.

— Але тут, близько Липник, чи Липкан, жадного ворога нема.

— До Хотина всього три милі, — зауважив мимохідь коміс.

Білецький глипнув на нього уважніше.

— Так, до Хотина всього три милі. Що ваша мосьть задумує тепер робити?

Коміс Григорій перевів по кімнаті таким чужим та байдужим поглядом, що Градичеві здалося, неначе б він усіх їх і не бачив.

— У Хотині також люди Георгіци. Але я не думаю, щоб берег Дністра був обсаджений його людьми.

Білецький знову здивовано глянув на нього, розуміючи нарешті, що досі він зовсім не знав цього чоловіка. Потім обізвався:

— І я не думаю.

— Мені треба до господаря якомога скоріше. Сьогодні. Поїдемо на Дарабани, що недалеко Хотина. Як буде можна, то там переправимося через Дністер.

— Як це? Всі? — здивувався Білецький.

— Ні. Ні. Я сам. І може... І може... Що ти думаєш, сотнику? Звернув би райтарський відділ на себе велику увагу по тамтому боці? Я думаю, що ні. А що ти на те, капітане Градич? Розуміється, тільки із своїми давніми людьми? Нові це не певні.

ОСТАННЯ НІЧ ПІД МУРАМИ ТВЕРДИНИ

Лупул, його двір, його люди все ще таборували на широким облогах під кріпкими мурами кам'янецької твердині. Всупереч усім запевненням та обітницям, польський король таки не поспішав з дозволом впустити свого вірного союзника до міста. Мокли намети молдавського господаря, биті холодними дощами, старі його кості боляче почали відчувати і холод, і вогкість, і брак даху над головою, але ще гірше пекло його й боліла душа на саму думку про те, як той король у Варшаві платить йому тепер за все, що він для нього зробив.

Жива, правдива дійсність ятрила, як свіжа рана.

Щораз тяжче ставало втримати сякий-такий порядок і послух у таборі. Його люди розходилися на всі сторони, головне — і це боліло найбільше — вони поверталися назад у Молдавію шукати протекції в нового господаря. Лави його війська маліли. Страх вдирався в його душу на думку, що коли так піде далі, то не буде кому охороняти ні його скарбів, ні його самого, ні його родини не те що перед його ворогами, але навіть перед звичайними розбійниками.

Листи гетьмана Хмельницького й гетьманича, що могли були піднести його дух та не дати йому попасти в зневіру, дісталися через зраду його власних людей до рук Кемєня та Георгіци. Лупул, не знаючи, що допомога близько, не знав також, що йому далі робити, чого сподіватися, на що чекати й у котрі двері стукати за рятунком.

Весняне сонце скоро заховалося за темними, густими хмарами, що насувалися з заходу. На грубезні мури кам'янецької твердині впали сутінки й почали швидко ширитися по безлюдних оболонях. Десь за мурами, за які його не хотіли впустити, відізвалися звуки труб. Нічна варта перебирала службу на мурах. Життя в твердині втихло, звідний міст пішов угору, зв'язок із твердиною увірвався.

Нова ніч. Знову деяких людей не стане завтра вранці. Як сонце засвітить, знову деякі шатра залишаться порожні. Нова зневага над ним, нові упокорення, новий сором.

Учора приїздив до нього з Кам'янця полковник Клодзінський. Його регімент залишився вцілілий, бо повернувся до

Кам'янця вже після розгрому Чарнецького і в тому злощасному поході не брав участі. Ще тепер печуть його, як особиста образа, ті жарти про вірність його людей, про його силу та його можливості. А як Клодзінський уже від'їздив, Мирон Костин, хоча також просяк наскрізь польським духом та хоча родинні вузли сплели його з тим зрадником, Георгіцею, прийшов до нього із словами:

— Ваша господарська світлосте, не звертайте уваги на нього. То худобина.

Добре було почути слово розради. Але самими словами розради Лупул жити не міг. Ні. Василь Лупул був завжди людиною, що вміла змагатися, брала долю за чуба. Василь Вовк таким залишиться, зброї не складе, доки життя в ньому і доки його скарби ще з ним.

Але що робити із скарбами? Де охорона для них? Як їх зберегти? Адже кожен може прийти і їх від нього забрати! І тоді що він зробить? Чого він буде вартий без них?

На думку знову навернулася постать полковника Клодзінського. Хіба ж він завагався б хоч на малу хвилину?

Певно, силоміць, одверто не забере.

Лупул підсміхнувся. Ще добре своїх пальців не приклав би до них, як хтонебудь інший, сильніший від нього прийшов би й відібрав би йому. І панові Кондрацькому не можна вірити, ні панові Потоцькому, хоч він і є син його приятеля, ні самому тому їх королеві у Варшаві. Він знав, що ті скарби ще досі його не тому, що вони його боялися, а тому вони досі ще його, що ті бояться один одного.

Клодзінський мав учора довшу розмову з Мироном Костиним. Про що вони обидва могли говорити? У душу хитрого грека, що ошукував і обманював людей ціле своє життя, почало вдиратися підозріння. Невже? Не може бути. Костин — високий рід. Ні. І він погано говорить про того ляха. Але хто знає? А він же сам? Коли б то він був на місці Костина, то що він зробив би?

Поза плечима господаря побігли мурашки. Думка про те, що він зробив би на місці Костина, зовсім не заспокоїла його, а, навпаки, нагнала ще більше страху.

Віршив поговорити з Костиним.

— Ваша милість знайомий із паном Клодзінським?

- Ні, ваша господарська світлосте.
- Я бачив, що ваша мосць мав довгу бесіду з ним учора. Костин поглянув на Лупула, але його погляд був радше стурбований, аніж збентежений.
- Так. Мав і хотів це вашій світлості сказати.
- Мені? — насторожився Лупул, і знову дикі, вовчі, повні недовір'я й підступу вогні заблибли в його очах.
- Як я вже згадував раніше, мій брат Константин був разом із своєю ріднею з паном Кутнарським.
- Так. Я чув уже про це.
- Так от коли пан Кутнарський довідався, що Степан, я думаю — Георгіца, виступив проти вашої світлості, він не хотів його далі тримати коло себе.
- Що? Що!? — поцікавився Лупул. — І що брат вашої мосці?
- Залишив валку пана Кутнарського і, замість їхати далі до Варшави, повернувся назад.
- Де він?
- Того пан Клодзінський не знав. Він думав, що від мене довідається.
- Чому? Нащо йому те знати?
- Костин розвів безрадно руками.
- Я не знаю. Але, може, вашій господарській світлості відоме, що мій брат має єдину доньку, Теодору.
- Лупул кивнув головою, що знає.
- Так от мені здається, що той пан Клодзінський більше думав про неї, ніж про мого брата, питаючи про нього.
- А!
- І те саме бентежить мене сильно.
- Чому?
- Я думаю, що пан Клодзінський не заслуговує на довір'я.
- Так?
- Тому й боюся.
- Де вони тепер?
- Не знаю.
- Але кажеш: у Варшаву не поїхали?
- Каже Клодзінський, що ні.
- Будуть вертатися через Кам'янець?

— Не знаю, ваша господарська світлосте. Залежить також від того, що там між ними зайшло.

— Між ким?

— Я думаю: між Клодзінським і моїм братом та Теодорою. Мені здається, що там щось зайшло, про що той Клодзінський не хоче говорити. Коли так...

— То що?

— Коли так, то вони будуть обминати Кам'янець, щоб із ним не зустрітися.

— І я так думаю.

Лупул мовчав хвилину, після чого поглянув на Костина.

— Він певно просто піде до Георгіці, що?

— Говорив Клодзінський, що пан Кутнарський назвав його брата зрадником і казав, що ваша господарська світлість хотіли б дістати його в свої руки.

— Пан Кутнарський, як бачу, силоміць додає союзників Георгіці. Я з ним про це поговорю, як він буде знову тут, — засміявся немилу заскочений Лупул.

З тим Лупул залишив Костина і знову дав волю думкам.

— Ні від Костина не загрожує йому тепер небезпека. Але хто знає, що було б, коли б він домовився якось із Клодзінським.

Лупул, досвідчений, що сам ходив різними дорогами, які рідко коли були простими, вичував головну небезпеку саме з боку Клодзінського.

Зайшов до свого намету. Навет був розкішно по-східньому прибраний. У першому переділі, де він приймав людей, світилися свічки. На м'якому килимі сидів молодий невільник десь із сходу, у великому тюрбані на голові. Він підвівся і схилився у глибокому поклоні до ніг свого пана. З-за перегороди з багатого та барвного сукна почув голоси. Його дружина говорила щось по-турецьки до сина. Він прислухувався хвилину, розглянувся по шатрі, зупинився і вдарив себе рукою по лівому боці. Шабля була. Підійшов до стола, добув із полички сріблом кований пістоль, глянув, чи набитий і чи порох є в панівці, застромив його за пояс і вийшов із шатра.

Ніч уже була надворі. Неспокійна, вітряна, темна й непривітна. Лопотів вітер шатрами, свистав і сновигав уздовж возів. Велика ватра освічувала темряву.

До своїх возів спрямував господар кроки, бо там були його скарби.

Ішов поволі. Варта ходила довкола возів. При огнищі грілися вартові. Все було в порядку. Вартові — самі дібрані люди. Комендантом варти був молодий грек, певний і випробуваний. Лупул обійшов усі вози, в яких містилося його добро, і, заспокоєний, мав уже повертатися до свого шатра, коли нараз десь із-за якогось воза виступила висока постать, уся завинена в темний, неначе чернечий одяг із каптуром на голові, що закривав зовсім обличчя.

Рушив Лупул рукою, щоб добути пістоль, але рука затрималася в половині дороги. Старий вовк зрозумів, що часу йому не стане на те, щоб витягти пістоль. Чорна цівка пістоля в руці незнайомого була дуже грізна й надто зловісна.

Почув притишений, глумливий сміх.

— Я всього не візьму. А життя вартніше, ніж самоцвіти.

— Чого ти хочеш? — також чомусь стиха спитав Лупул.

— Не дарма вашу княжу милість уважають за такого розумного, — заговорив незнайомий польською мовою. — Ясно, що одне голосніше слово — і я мусів би вжити зброю.

— Чого ти хочеш? — повторив тим самим голосом господар.

— Ваша княжа милість піде зо мною до того воза, де є ті славні княжі самоцвіти. Піде тихо й мирно, без зайвого шуму. Я не є сам тут, як ваша княжа милість бачить.

Незнайомий указав головою на темну тїнь, що появилася за ним.

Господар поглянув.

За ним справді появилася так само закаптурена постать, що була ще вища від того, що затримав його, а за нею ще виросла одна тїнь. Лупул почув, що волосся їжитьсь йому на голові з розпуки та страху.

— Ідемо! — голос був твердий, як камінь.

Але несподівано темна постать, що була за незнайомим, зробила швидкий, наглий рух, почувся важкий удар і незнайомий, випустивши пістоль із руки, почав поволі хилитися

до землі. Знову інша постать наблизилася до Лупула, і він почув відомий йому, притишений голос:

— Ваша господарська світлосте! На милість Божу! Не підносьте голосу. Їх тут багато. Нам треба втікати. Якмога найшвидше!

— Коміс Григир! То ти?

— Я, ваша господарська світлосте.

— А хто був..? А хто був той, що мене затримав?

Друга постать, висока й кремезна, та, що повалила напасника, нахилилася над поваленим, відслонила каптур, що закривав голову й заговорила:

— Полковник Клодзінський.

— Хто ж ти?

Відіззався за того коміс Григорій:

— То капітан Градич. Ми приїхали по вашу господарську світлість.

— По мене?

— Так.

— Чого? — І надія була в голосі Лупула, і прихований страх, і недовір'я.

— Яси ждуть на вашу господарську світлість.

— Яси? Адже там Георгіца!

— Ні. Там зять вашої господарської світлості, гетьманич Тиміш Хмельницький...

ТОГО ЦВІТУ ПО ВСЬОМУ СВІТУ

Дивним-дивом поляки не намагалися затримати ні Лупула, ні його скарбів. Чи це було тому, що мали такий наказ, чи тому, що пан Кондрацький виїхав під ту пору до старости Петра Потоцького й не було його в твердині, а полковник Клодзінський, що мав заступати його в команді, все ще був непритомний від часу, як знайшли його на покинутій оболоні, тяжко було збагнути. Досить, що весь Лупулів табір з усіма його людьми та скарбами дійшов без перепон до Жванця і без перепон та перешкод переправився через Дністер. Але як були вже по правому боці Дністра, по молдавському, появилася від Кам'янця та спішно наблизився до ріки

значний загін драгунів пана Клодзінського, і Лупул відітхнув з polegшенням, що їх переділив уже Дністер.

Зате чекала на господаря в його країні нова болюча несподіванка. Хотинська твердиня не відчинила перед ним, правним її володарем і паном, своїх брам, а його людей зустріла густим мушкетним огнем.

У першому пориві злоти хотів Лупул здобувати твердиню приступом, і тільки рішучий опір Білецького стримав його від того нерозважного кроку. Довелося обминути Хотин і залишити його за собою — ворожий і не здобутий.

Рушили цілим табором на Яси, все ще повні надій, але похід відбувався куди поволіше, ніж марш козацького загону до Кам'янця, бо табір був великий, ладу не було, дороги розмокли, і хоч як спішно було Лупулові, він нічого не міг удіяти.

Як перейшли Прут, роз'їзд Лупулових сейменів під командою його довіреного ротмістра Сабені не повернувся до табору ні того дня, коли мав повернутися, ні на другий день. Тим часом постійні дощі попсували й без того погані дороги так, що валка не була спроможна робити більше, як дві або три німецькі милі денно.

По таборі почали ходити тривожні слухи, що шляхом від Сучави йде проти них великий загін угорських військ, що розбійницькі банди, гасаючи безкарно в тих околицях краю, стали також по боці Георгіци, проти Лупула, і загін Сабені відмовився служити далі Лупулові й перейшов добровільно до Ракоція.

На нараді, скликаній Лупулом, постановили вислати значний загін у напрямі Сучави, щоб запобігти несподіваному наскокові ворога з того боку, а самим приспішити похід і якнайшвидше дістатися до Яс.

Команду над частиною, що мала йти в бік Сучави, вирішено передати Градичеві.

— Чому я маю провадити роз'їзд? — питав Градич у Білецького, коли той приніс йому рішення воєнної наради.

Білецький усміхнувся:

— Раз тому, що ти вже був на роз'їздах і довів більше, як хтонебудь міг сподіватися.

Градич засміявся й собі:

— Думаєте, що мені вдасться знову привести з роз'їзду нову купу райтарів?

— Ні. Я того не думаю, Яремо. Але вір-не-вір, є тут такі, що так думають.

— Хто? Хіба хтось із молдаван?

Білецький махнув згiрдно рукою:

— Ти молдаван знаєш, що вони від нас очікують чогось незвичайного. Ні. Я не мав їх на думці.

— Хто ж це тоді?

— Знаєш, що з господарем і господаршою є тут цілий двір і жіноцтва є повно. Не думай, що тебе тут не знають та що про тебе не говорять. Говорять, голубе, говорять...

— І тому я маю провадити роз'їзд?

— Ні. Не тому. Але ти знаєш околиці Сучави, знаєш той край і мову... І, Яремо, є ще одна причина, ні, не одна, аж дві, чому вибір упав на тебе.

— О! Аж дві...

— Дві. Господар Лупул хотів цього, це раз, а й коміс Григорій наполягав на цьому.

— Лупулові я так якби життя врятував, а що, може, ще важливіше, — його скарби. Але чому коміс Григорій?

— Коміс Григорій — це розумна людина. Коли вперше глянеш на нього, то подумаєш, що то ось собі який малий, нічим не примітний чоловік, що тільки те й робить, що про старих богів думає. Але коли приглянешся до нього ближче, то побачиш, що там за тими задуманими очима є розум і, що ще, може, важливіше, Яремо, — серце.

— Серце? — не зрозумів Градич.

— Так. Мені здається, що та людина розуміє людське життя й людську душу. Ти мені багато розповідав про звичай та про дороги, що ними ті циганські князі ходять. От і я собі так думаю, що чи не тому, що в нього є серце, він не мав того значення й того голосу в Ясах, які повинен був мати. Думаю, що все було б склалося інакше, ліпше, простіше, коли б він мав вплив на Лупула, а не той крутий Кутнарський. Але вже пропало. Тепер і Кутнарський попав у халепу.

— Кутнарський?

— Авжеж що так. Не бачиш?

— Не знаю.

— Невже не бачиш? Польський король зрадив Лупула. Лупул був такий відданий Польщі, стільки зробив для ляхів, а дивися! Перший раз, коли справді опинився в біді, перший раз, коли йому допомоги треба було, король йому тієї допомоги не дав. Лупул мусить тепер бити чолом нашому гетьманові й не має іншого вибору.

— Я вам казав не раз, — відіззався Градич, — що я тим усім князям зовсім не вірю. Не вірю в їхні присяги й обіцянки.

Білецький засміявся:

— А хто вірить? Думаєш — гетьман?

— Сподіваюся, що ні.

— Певне, що ні. І Кутнарський піде в кут.

— Може, й не повернеться з Варшави?

— Мені здається, що король таки напре на нього, щоб вертався. Як його тут приймуть — це вже інше діло. Легкого завдання він тут тепер не буде мати після того всього, чого зазнав Лупул під Кам'янцем... Так ось, Яremo, вранці ми роз'їдемося. Ми на Яси, ти на Сучаву... Не будеш жаліти, що весь двір та всі їдуть з нами, а тебе не буде?

Через обличчя Градича промайнула ніби хмара.

— Дівчата гарні в них, — продовжував Білецький. — Гріх був би сказати, що ні. І стріляють же вони, кляті, за тобою очима!

Але хмара не вступалася з насуплених брів його молодого товариша.

— Дора так тобі зайшла в душу? — по довшій хвилині мовчанки почав знову Білецький. — Хто знає? Може, незабаром і зустрінуться знову ваші дороги...?

А тоді нагло повернувся всім тілом до Градича і підніс палець угору:

— А ти, Яremo, розум май! Не тільки сонця, що в вікні... Того цвіту по всьому світу... Не забудь, що вони там нас обох за зрадників мають! Не забудь!

— Ви що? Невже ви прийшли на те сюди, щоб...?

Білецький не дав йому докінчити:

— Я почав говорити про це, бо бачу, що з тобою діється. Що більше дівчат навколо, то ти в темніших хмарах. Кинь

лихом об землю! Адже ти дужий! Твердий! Ти не з тих, що плачуть за дівчиною.

— Плачу я?

— Ні. Але бачу, що серцем кривавищ, бачу, що з тобою діється. Бачу це, Яremo!

— Як бачите, то мовчіть! І все! . .

ОБЕРСТ МАДАРАШІ

У Ботошанах тихо було, спокійно. Ні війська не було, ні ватаг, ні опору, ні жадних проявів ворожнечі. Але як доїхали до річки Серета, наскочила на загін Градича невелика ватага людей Георгіци та семигородських драбантів. Спочатку вдарили вони відважно й зіпхали Градичеву райтарію аж до самого Серета, але як у бій встряла козацька сотня, ведена Градичем, наступ семигородців перетворився на сліпу, безладну втечу. Вкрили люди Георгіци й Ракоція поле густо своїм трупом, а ті, що залишилися в живих, почали втікати, хто куди міг.

Одні погналися за Серет, у бік Сучави, інші в напрямі Хотина, а ті, що їм страх розум відібрав, погубилися в густих буковинських та молдавських лісах, щоб потрапити в руки розбищацьких ватаг, що на напасників такі були ласі, як їхні друзі, буджацькі татари.

До рук Градича дісталася всього мала жменька полонених, між ними командир цілого загону оберст Мадараші та скривавлений і вкритий ранами ротмістр Сабені, який так нещасливо та невдатно хотів замінити службу й пана.

Градич знав оберста Мадараші ще з часів своєї служби в Ракоція. Був це гордовитий, набундючений угорський шляхтич, що мав ні за що всіх, хто не був угорцем і не був рівний йому рангою. Привели його до Градича обдертого, босого, з розкуйовдженим волоссям і виразом переляку в очах. На велике здивування Градича, гордий і неприступний колись Мадараші виявився тепер таким покірним, смиренным, що його годі було пізнати. «Як то людина вміє змінитися», — подумав собі молодий капітан.

Ні Сабені, ні Мадараші не сказали йому нічого нового. Одне, про що він довідався, було те, що по всій широкій околиці не було під ту пору жадного більшого загону ні Георгіци, ні Ракоція. Тільки де-не-де волочилися по краю малі розбійницькі ватаги. І один і другий твердили, що молдавські розбійники не висловилися ще ні за Георгіцу, ні за Лупула. Градич думав, що Лупул напевно схоче знати про це, бо забезпечення його влади в тій частині краю залежало у великій мірі від постави оцих розбишацьких ватаг.

Не було, отже, по що їхати Градичеві в Сучаву чи шукати за ворожими частинами денебудь інде. Він знав, що і Сабені і Мадараші говорили правду. Загін Мадараші, як виявилось, налічував майже вісімсот чоловіка, а разом з людьми Сабені було їх поверх тисячі. Це був той великий загін, про який стільки говорили та якого так боялися в таборі Лупула.

Коли Градич уже вирішив і дав наказ до походу, прийшов до нього його вахмістр Лянґе із словами:

— Оберст Мадараші хоче говорити з паном капітаном.

Градич усміхнувся злегка, бо Лянґе завжди твердо та виразно підкреслював його новий військовий ступінь.

— Чого хоче?

— Хочє щось сказати. Може прийти?

— Чекай, Лянґе. Скажи мені, чому він дав себе взяти в полон? Сабені — розумію, бо із своїми ранами далеко був би не втік. Але Мадараші? ..

Лянґе знизив плечима:

— Не знаю, пане капітане.

— Гаразд. Приведи його.

Прийшов Мадараші. Смирний, тихий та покірний. Але Градич відразу зміркував, що він має щось важливе на продаж.

Градич сидів на поваленій колоді біля огнища. Рукою вказав на місце поруч себе.

— Ви хотіли мене бачити, Herr Oberst?

Мадараші сів на колоду несміливо і довгий час не відзивався. Градич глянув на нього, вичікуючи.

— Так, капітане Градичу, — почав по хвилині Мадараші.

— Сабені не втік, бо порубаний. Але чому не втік я?

Градич, не відповідаючи на питання, почав поправляти огнище гіллячкою.

— Ви за розбитками не гналися, про полонених не дбали і втекти було легко.

Градич відставив гілляку, що нею поправляв огонь і почав витирати долоні від сажі.

— Кінь у мене був добрий, і ліси великі.

— Великі, — погодився Градич.

— Якась мусіла бути причина, що я не втік.

— І я так думаю.

Мадараші, що спершу був багато певніший себе, почав ту певність втрачати. Він думав, що молодий, недосвідчений старшина виявить куди більше зацікавлення його словами та його особою. Холодна байдужість капітана збудила новий неспокій у нього. Почав крутитися на колоді, а його пальці немилосердно тягали на еспанський лад підстрижену бороду.

— І ти, капітане Градичу, не цікавий знати?

— Що?

— Чому я не втік?

Градич усміхнувся і глянув просто в очі семигородського полковника:

— Ви знаєте, Herr Oberst, що я про це знати буду?

Було це сказане таким звичайним, природним голосом, що саме тому на чолі Мадараші появилися густі краплі поту. Було щось грізне в тому спокійному голосі. Мадараші забігав очима довкола, наостанку розвів руками:

— Нехай буде! Я скажу все. Без примусу. Я знаю, що капітан Градич не скривдить сам та й іншим не дасть скривдити свого старого приятеля.

«Коли ж то я був твоїм приятелем?» — подумав, усміхаючися, Градич. Але не кажучи нічого, кивнув головою.

— Я так і знав, — неначе чекаючи на той рух, підхопив Мадараші й почав витирати спітніле чоло. — Так, капітане Градичу, тобі послужила нині фортуна, а мене зрадила. Що з того, що в мене було більше людей? Ти добре знаєш, що то за люди. На мое нещастя, я думав, що ти маєш тільки райтарію. Я не знав, що в тебе є козацькі частини. І мої люди не знали.

— Це малий загін, як бачите самі, Herr Oberst, не більше двісті чоловіка.

— Але козаки! Як вони вискочили з лісу, мені видалося, що це самі чорти з пекла, що все пропало. Хто мав коня, той пустився втікати... Пропало! Тільки ось що я тобі скажу. Вони дурні! Куди втекли? В лісі! З тих людей назад уже ніхто не повернеться. Що їх там чекає? Аркан на шию і праця на турецькій галері. Тут повно всюди розбишак. Вони на людей чигають. Вони їх татарам продають. Мав я йти туди також? Ні! Я знав, що дістануся в християнські руки. Це раз, а подруге, пане Градичу, я маю чим із полону викупитися.

— О!

— Я маю одну важливу вістку для князя Лупула і для гетьманського сина.

— Так?

— Даси мені вільну дорогу до Семигороду, то скажу, не даси — не скажу.

Градич засміявся вголос:

— Звідки ж я знаю, що вістка варта стільки, скільки ваша особа?

— А як варта?

— Як варта, то будемо говорити.

— Ти, капітане, на службі в господаря Лупула?

— Ні. Я на службі в козацького гетьмана.

— То ще ліпше. У князя Ракоція війни з паном гетьманом Хмельницьким немає, так що ти, капітане, не маєш права мене держати в полоні. Ти мене і так мусиш пустити вільно, і мені не треба тобі нічого казати.

Градич кивнув головою, не міняючи усмішки на своїх устах:

— І на це згода.

Мадараші підніс голову:

— То я вільний?

Градич усе ще сміючись, заперечив головою:

— Ви будете вільні, як його милість наш гетьман так вирішить.

— То значить?

— Я мушу мати слово з Чигирина.

— З Чигирина?

Обличчя полковника Мадараші протягнулося. На чолі знову виступили краплини поту.

— Авжеж, що так, Herr Oberst. Кінець-кінцем ви напали на мене, не я на вас. Я ще не знаю, за кого вас уважати тепер: за ворога чи ні?

— Алеж... Алеж до Чигирина далеко. Як це? Треба мені буде тут чекати так довго?..

— Я знайшов розв'язку. Думаю, що вона вам, Herr Oberst, сподобається. Певне, до Чигирина далеко, але до Яс дуже близько. Ми можемо там бути вже завтра під вечір.

— І що?

— Там буде його милість гатьманич Тиміш і господар Лупул.

Мадараші зірвався з колоди, неначе б його нагло гадюка вкусила.

— Я не хочу ні в Яси, ні в Чигирин. Я знаю, капітане Градичу, що на твій гонор можу покластися. Вістка важлива. Я знаю, де є великий почет молдавського боярина, що повертається з Польщі.

— Кутнарський? — спитав з цікавістю Градич.

— Ні. Не Кутнарський. Боярин, що був із ним, покинув його й хоче до Георгіци. Господар Лупул напевно захоче його мати.

— А!

Усмішка збігла з уст Градича. Очі його затрималися на устах полоненого.

— Твоє слово, капітане Градичу?

— Хто цей боярин? Де він?

— Скажу, як слово даси.

— Слово. Хто?

— Костин.

— Хто? Костин?

— Так. Константин Костин.

ЧИ НЕ ЦВІТУТЬ КВІТИ ТЕПЕР?

Після зустрічі з полком Мадараші Константин Костин позбувся своїх постійних побоювань. Зрозумів, що опини-

лися вони накінець у країні, де володів його свояк Георгіца, зрозумів, що семигородські війська — це його союзники і йому вже не загрожує ніяка небезпека.

Те саме можна було помітити і на його людях. Непевність зникла, вони почули себе на своїй землі.

Загін полковника Мадараші був великий. Виряд полку був достатній. Полк справляв враження доброго та боездатного. Сам Мадараші, бундючний та надутий, неначе той гірський готур у час токування на токовищі, також був певний, що країна є твердо та невідклично в його руках. Його певність та бундючність вплинули також дуже заспокоююче на Костина, бо він побачив, що між ними і небезпекою знайшлася сила, готова їх охороняти.

Правда, ходили глухі чутки, що козацький гетьман вислав значний відділ козацької кінноти на допомогу Лупулові, але про погром над Жижиєю та про втрату Яс ще вістки до Мадараші не дійшли.

Заспокоєний, Костин вирішив завернути до своїх маєтків, що були недалеко Бистриці, і там перечекаати весь той неспокійний час, аж доки влада нового господаря достатньо закріпиться.

Похід із-під Струсова був дуже тяжкий і втомливий. Його дружина застудилася десь, захворіла й довго довелося ждати, заки вони могли пуститися в дальшу дорогу. Розбиті ватаги польських військ загрозували подорожнім щодня й щогодини. Також від регулярних польських військ не можна було сподіватися нічого доброго, і краще було тепер їх обминати.

Це все вичерпувало сили і людей і коней. Найбільше це позначилося на його дружині, що ніяк не могла повернутися до сил та здоров'я. Тому постановив Костин дальшу дорогу відбувати поволі.

Розійшовшись із Мадараші, затримався скоро в близькому дворі одного свого свояка, Литена, й оголосив людям, що наступний день, неділя, буде днем відпочинку.

Сміялося весняне сонце над тією надсередською рівниною, збігали темні смуги зеленіючого лісу аж на самі родючі доли, грала сріблом потоків весна на землі, дзвонила пташиним співом у повітрі, малювала поля барвним квіттям і

сама, обережна проворна й багата відвічним досвідом, уміла сховатися своєчасно у неприступних лісах, як тільки зачула, що увірвався звідкись холодний, зимовий вітер. Шукав її тоді той сердитий вітер усюди. Шукав її, щоб убити, щоб знівечити, знищити й не дати їй так розпаношитися всюди. Але коли не знаходив її, ішов далі, а весна знову поверталася, ще краща, ще веселіша, ще радісніша і ще весняніша, як перед тим.

У тому дворі Дора застала свою далеку своячку, рівну їй віком Катерину, й рада була тому з душі. Здавна було так, що обидві вони, коли тільки зустрічалися, втаємничували одна одну взаємно в свої переживання, задушевні бажання та мрії. Дора думала, що й тепер добре буде поговорити з Катериною, пожалітися, порадитися. Але як обидві вийшли на луг біля саду, що аж п'янів від надміру квіття та барв, зрозуміла, що це не те саме. Колишні її бажання, мрії, сни, сподівання — змаліли раптом, стали незначні, непомітні, нікчемні в порівнянні з тим, що було тепер у її серці. А те, що було там тепер, сиділо так твердо, так сильно, що не було й мови про те, щоб можна було рушити те, вбрати в слова й передати подрузі.

Ішла тихо, заслухана в співи весни, задумана так, що й забула, що її подруга з нею.

Що з тобою, Доро? — почула голос подруги.

— Чому?

— Що сталося тобі? Ти така інша.

— Інша?

— Ти ж так завжди любила весну. Так тішилася кожною квіткою. Не цвітуть вони тепер також, як колись? Що тобі пригодилося, Доро?

Глянула Дора на квіти... Цвіли... Глянула на трави — як той зелений шовк. Глянула на небо, звідки сонце срібною рікою плило. І темно стало в одну мить у її очах, і зникли з очей квіти, що цвіли, і потемніли трави, що шовком зеленіли.

— Дивись, яка весна довкруги!

Але сльози, що залили очі, заслонили весну.

— Що з того, коли її в серці нема? — вирвалися їй слова на уста, сама не знала коли.

Більше не говорила про себе з подругою. Як сонце сховалося за далекими верхами Карпат і присмерк ліг на поля, прибігло кілька пастухів, що пасли товар на долинах Серета й принесли таку неймовірну й дивовижну вістку, що довго ніхто не хотів у неї повірити:

— Угорські драбанти, що йшли на Ботошани, розбиті над Серетом!

— Хто їх розбив?

Вони не знали.

— Що сталося з ними?

Також не знали.

— Мадараші! Мадараші розбитий? Може бути? — думав Костин. — Таке військо! Така певність! Може ж це бути?

Замість відповіді на ці питання, прийшов новий страх, нова непевність і тривога.

У ГЛУХУ НІЧ

До півночі не спав ніхто. Всі боялися, що ось-ось і здійметься рух і ворог несподівано буде між ними. Але години минали. Ніч була темна, тиха й глуха. Люди були докраю втомлені дорогою. Щораз із якогось кута доходило голосне хропіння. До нього долучався другий, третій, і як другі півні заспівали, то вже велика більшість людей у дворищі спала сном праведних.

Ходив сон уперто й коло самого боярина Костина, заходив до нього то з одного боку, то з другого, і хоч як відважно боярин проганяв його від себе, таки наостанку знайшов той якусь дорогу й до нього. Він начебто плив, неначе йшов кудись. Раптом заступив йому дорогу велетень. Такий безмірно великий, тяжкий, як скеля, і не хотів уступитися з дороги. Гнів охопив Костина, що дорога не вільна. Десь знайшовся важкий келеп. Ударив він велетня з усієї сили. Келеп пройшов почерез велетня, як через повітря, легко й вільно, але дорога все ще не була вільна. Почав бити келепом наосліп, куди попало. Келеп протинав велетня і протинав, але він стояв далі непорушно, цілий, не ушкоджений і сильний, як світ. Піт облив рясно боярина, страх в'їдався в серце й

кості, а келеп, який мав убити велетня, повернувся на нього, і він почув удар на собі.

Раз, і другий, і третій.

Залитий потом, перестрашений, відкрив очі. Відкрив уста, щоб кликати на допомогу, але побачив над собою чоловіка з ліхтарем у руці.

Опам'ятався... Це був сон! А це що?

— Ваша милосте!

Рештки сну щезали.

— Що?

— Вже є.

Хто?

Але відповіді не дістав. Зрозумів. Схопився на рівні ноги та вийшов надвір. За ним усе в домі заметушилося, побудилися люди, загомоніли голоси, блиснуло світло.

Тим часом до дому під'їжджали темні постаті. Затупотіли коні, забрязкотіла зброя. Впали короткі слова команди. По сходах до ґанку підійшов один із прибулих, подзвонюючи голосно острогами.

Як увійшов на ґанок, зупинився.

— Є тут пан Костин? — запитав.

— Я є Костин, — відізвався боярин, приглядаючися до високої постаті перед собою.

— Чолом б'ю вашій милості.

— Хто ти? — спитав неспокійно Костин. На думку прийшов йому його сон і той велетень, якого він не міг повалити. Ґанок заповнився тим часом людьми. Але світло свічок не освітлювало ґанку настільки, щоб він міг упізнати чоловіка, що стояв перед ним, неначе той велетень, у сновидінні.

— Хто ти? — спитав удруге. В його голосі ще більше було неспокою, як за першим разом.

Прибулий порушився. Забрязкотіли знову остроги і він відповів коротко:

— Я — Ярема Градич.

У ЯСИ

Увійшли в світлицю. Запалено свічки. Кімната виповнилася людьми. Всі ждали, що буде. Ніхто не хотів перший по-

чинати розмову. За чоловіками почали входити в кімнату й жінки. Було чути тільки притишені голоси й шепіт. Всі чекали на щось, що мало статися.

Градич, високий, прямий, як той молодий дуб, стояв біля стола, також не говорячи ні слова, не змінюючи ні постави, ні виразу обличчя.

Крізь відчинені віконця входила в кімнату травнева ніч. І того, мабуть, ніхто не помітив би був, коли б разом із ніччю не вдерся у кімнату спів багатьох молодих голосів.

Насторожилися всі. Костин здригнувся. А пісня не переривалася, навпаки міцнішала. Була бадьора, весела, як та травнева ніч:

*Розпрягайте, хлопці, коні
Та лягайте спочивать,
А я піду в сад зелений,
В сад криниченьку копать.*

*Копав, копав криниченьку
у вишневому саду...
Чи не вийде дівчинонька
Рано-вранці по воду.*

*Вийшла, вийшла дівчинонька
В сад вишневий воду братъ,
А за нею козаченько
Повів коня напувать.*

*Просив, просив відеречка,
Вона йому не дала,
Дарив, дарив з руки перстень,
Вона його не взяла...*

Напружену мовчанку порушив накінець Костин:

— Що це за люди?

— Зо мною.

— Хто вони? Опришки?

Градич засміявся коротко, зимно.

— Ні, ваша милосте.

- А хто?
- Козаки і райтари.
- І райтари?
- Так.
- Ми чули, що військо полковника Мадараші розбите над Серетом. Це правда?
- Правда. Нема вже війська полковника Мадараші.
- Ви?
- Ми, ваша милосте.
- Що з полковником Мадараші?
- Поїхав назад у Семигород.
- Утік?
- Ні. Я пустив його.
- На волю?
- На волю.
- Чому?
- Він одкупився.
- Одкупився? У тебе?
- Так.
- Грішми?
- Ні. Зрадою.
- Як? Зрадою?
- Зрадою, ваша милосте. Тут усюди зрада. Не так?
- Не розумію, — голос Костина затремтів.
- Вказав, де вашу милість можна дістати.
- А!
- Дрижачою рукою сягнув Костин до волосся.
- Ти з ким?
- Ваша милосте? — не зрозумів Градич.
- Я думаю, на чій службі?
- Я капітан райтарії в козацького гетьмана.
- Костин обкинув Градича довгим поглядом.
- Так чого ти хочеш, капітане Градичу?
- Але Градич немов не чув питання. Почав говорити те, що було в його душі.
- Скрізь тут зрада і зрада. І мене зрадили сеймени тоді зимою в лісі. А на мене спала тінь, упало тавро зрадника. Зрадили мене, зрадили Білецького. Самі вони це зробили чи мали такий наказ? Хотіли вбити для наживи, чи...? В мене

нема багатств, достатків. У мене тільки те, що вояцька честь, не сплямлена й чиста. Хотіли її вбити? Що то мені Бог мав прощати?

Але замість Костина відповів йому десь із сутінків голос глибокий, схвильований, а такий йому близький, такий до-рогий:

— Ми думали погано, поки не дізналися. Але ми збагну-ли. Ми дізналися! Я . . . О! Яremo!

І заки він міг опанувати себе, Дора вибігла з кімнати, заливаючись гіркими сльозами.

Градич безрадно поглянув по кімнаті, й очі його знову зупинилися на боярину. Той швидким рухом розвів руки й промовив:

— Бачиш, капітане! Як ми довідалися, повернулися на-зад у те містечко, звідки ти виїхав, щоб дізнатися, що з ва-ми. Там нам сказали, що ви обидва живі. Ось і бачиш, капі-тане Градичу.

Градич почув, як йому кров спливала з обличчя і як щось підходило до горла. Цього він не сподівався. Він про таке не думав. Стояв далі на тому самому місці й слова видобути не міг.

— Що ж ти думаєш тепер робити, капітане Градичу? — продовжував Костин, не маючи відповіді від Градича.

Градич глянув на нього, але ще не спромігся на відповідь.

— Береш нас із собою? В полон? В ясир?

Градич отямився.

— У полон? В ясир? Чому?

— Адже я родич нового господаря, Георгіци.

— Так що?

— А ти ж з козаками і Лупулом?

Градич глянув уважно в очі Костина й по хвилині заго-ворив:

— Брат вашої милости в Ясах . . .

Костин порушився неспокійно.

— Як то? Дістався в руки господаря Лупула?

— Ні, ваша милосте. Він із господарем Лупулом був і під Кам'янцем.

— Він? Під Кам'янцем?

— Так, ваша милосте. А тепер є секретарем господаря, бо Кутнарський не повернувся ще з Польщі.

— І господар що? Аджеж він також родич Георгіци?

— Господар, думаю, про це знає.

Костин оглянувся. Побачив свою дружину.

— Чула, Гальшко? — гукнув до неї, — Мирон у Ясах! З Лупулом! Є його секретарем!

Тоді знову звернувся до Градича:

— Сам чи з ріднею?

— Не знаю, бо я майже весь час був на роз'їздах.

— То що ти хочеш, капітане? Хочеш, щоб ми їхали в Яси?

— Як воля вашої милости.

— Ми думали їхати додому тут, недалеко Добрян...

— Тут тепер багато всяких ватаг, ваша милосте, і ще більше може потворитися. Безпечно там буде?

— Радиш їхати в Яси?

— Думаю, що безпечніше в Яси.

Костин глянув знову на дружину.

— Що ти кажеш, Гальшко?

— Послухай пана Градича. Мені також здається, що поза Добрянми нема чого їхати.

ВИЙШЛА, ВИЙШЛА В САД ВИШНЕВИЙ

Зустрілися край саду, де вишні таким білим цвітом цвіли, начебто їх густий сніг присипав. Гули комахи на квітах, метушилося на галузках дрібне птацтво, втішаючись весною.

Дора стояла біля перелазу. Ждала. Він підійшов до неї, шапку тримаючи в руках.

— Доро!

— Я ждала тебе, Яремо!

— Ти...

— Я завжди в своїх молитвах просила Бога, щоб знову звів наші дороги. Я знаю, що тоді гірко тобі мусіло бути, коли ти думав, що ми тебе... — зупинилася на мить, немов вагаючися, чи вимовити те слово. Кінець-кінцем,

видно, зважилася, бо заговорила певніше, — що ми тебе за зрадника вважаємо, і то саме тоді, коли тебе наші сеймени зрадили, але ти не знаєш, що діялося зо мною. Не знаєш, Яремо!

Замовкла. Гомоніла весна кругом. П'яна, голосна, пахуча. Вдиралася в душу всіма стежками, всіма дорогами. Розспівана, розгуляна, нестримна. Входила образами, звуками, пахощами, подувом вітру. Могутня така, велична, жива, непереможна.

Радість, і спів, і пахощі, і кохання були розсипані всюди. Все жило, раділо життям, кохалося, п'яніло від кохання й цвіло.

— Я, Доро...

— Що, Яремо?

— Я, Доро, тільки про тебе й думав завжди. Не сходила ти мені ні з душі, ні з думки. Я хотів прогнати твій образ і не міг. Я хотів не думати про тебе, а думав... Я хотів забути...

— Яремо? Яремо? А чому?

Градич говорив далі. Очі його горіли, серце дзвоном дзвонило в грудях.

— Як день, так ніч я бачив тебе. Ти була зо мною. Ми були разом. Я бачив тебе, я чув твій голос. Але як подумав... О! Доро! Як подумав, що ти мене за зрадника маєш та за мерзотника, мені жити не хотілося, світ мені ставав ненависний...

— То ти також думав про мене, Яремо?

— Я б за тебе життя віддав, Доро.

— Думав, але не хотів думати. Був зо мною, але не хотів бути. Хотів мене із своїх думок прогнати і зі своєї душі. Чому, Яремо? Чим я провинилася? Що я таке зробила? Я завжди про тебе думала і хотіла думати.

— Я б за тебе життя віддав, Доро, — повторив Градич.

Теодора підійшла до нього. Ліктями сперлася на його груди, руками взялася за рубці його свитки, піднесла очі до його очей і тихо, поволі сказала:

— А я своє тобі.

На поблиській вишні серед білого цвіту дві сойки загомоніли, але скоро, мабуть, знайшли спільну мову, бо втихли. Тільки комахи літали табунами по білому цвіту, неначе вони одні за роботою та трудом призабули про весну та про кохання.

ЗА КИМ ПІДУТЬ?

Після повороту господаря Лупула до Яс Тиміш перенісся до Галатського монастиря, а козацькі частини розмістилися по цілому галатському передмістю. Так, як і скрізь майже у Молдавії, велика частина мешканців говорила українською мовою, тому не було жадних труднощів козакам порозумітися з чорноокими красунями молдавської столиці.

І порозумівалися вони.

Поплили теплі дні й розкішні травневі вечори. Гомоніли співи по вулицях та завулках. По затишних, квітням обсіпаних садах гарячий, пристрасний шепіт губився в м'якій темній ночі. Ніхто не знав, що творилося там серед темних кущів. Одні соловейки, мабуть, чули й бачили те, але вони самі теж були напоєні весною й коханням і не звертали на те уваги.

— І вечір то! — говорив Білецький, дивлячись у відчинене вікно. — Кажуть, що в такий вечір Єва намовила Адама на первородний гріх. Так мені один попович казав, що втік із школи й на Січі опинився.

— Не може бути, — заперечив Живокрук.

— Чому?

— Бо тоді яблука були на деревах. А тепер вони щойно цвітуть.

— Правда. Я про це не подумав. А втім, хто знає — у раю завжди повинні бути спілі яблука. На те ж і рай. І дерева в цвіту. Як рай, то рай. Але обидва ви: і ти, Дем'яне, і ти, Яремо, тяжкий гріг маєте, що в такий вечір, як оцей, сидите тут із нами, неначе діди. Я б на вас велику покуту наложив за це.

— Дем'янові Оксана напевно скоро якусь покуту придумає, — засміявся Градич.

— Ти гляди на себе, — відгризся Живокрук. — Бачиш, який святий! Ти мені за Оксаною не заглядай! Маєш сам свою молдаванку! Чого ти тут? Га? Але ті кляті молдаванки справді, як той живий огонь! Як діткнешся до котрої, то ніби жаром тебе обсіпле!

— Що ж то Оксана на це скаже? Ти коли її сподіваєшся?

— Чи я знаю? А тебе що це обходить, Яремо?

Білецький засміявся і глянув на коміса Григорія. Той сидів у кутку, тихий, несміливий, здавалося, чужий. Йому, видно, припала до вподоби компанія Білецького і його друзів, бо часто приходив до них, чи мав яке діло, чи ні. Білецькому видалося, що він так далеко своїми думками, що ледве чи чує, про що біля нього говориться.

— Що ваша милість думає про це?

— Про що? — ніби пробудився зо сну коміс.

— А про той похід на Волощину?

Коміс Григорій поправився на стільці і неначе зробився ще менший, ще тихіший. Хвилину мовчав. Градич не знав, чи він важиться щось сказати, чи мовчати взагалі?

Врешті почав:

— Це було завжди глибоким бажанням нашого господаря приєднати Волощину до Молдавії. Адже то такі самі люди там, як тут, так само говорять, так само Богові моляться.

— Невже так? — здивувався Живокрук.

— Так.

— Я про це не знав.

— Багата молдавська земля, — говорив далі коміс, — але волоська ще чи не багатіша. Що ж дивного, що наш господар уже двічі пробував прогнати господаря Матвія з Букарешту.

— І що? — спитав Живокрук, який ніяк не міг зрозуміти тих молдавських та волоських справ.

— Обидва рази це йому не вдалося. Бачите, у господаря Басараба багатіший край та більше й ліпше військо. Так от тепер, коли наш господар побачив, що сталося над Жижією, він зрозумів, що військо і військо — то різниця.

— Як? Як? Різниця?

— То різниця. Над Жижією з Георгією та Каменем було близько сорока тисяч людей. Були там, щоправда, молдав-

ські загони, були волоські, але також добрі наймані німецькі регіменти. А скільки було у козаків? Хіба не більше шести тисяч, що? І бачите, що сталося! От і тепер господар намовляє гетьманича, щоб ішов із ним на Волощину.

— Мені про це говорив не раз Ярема, — забрав голос Білецький, — але мені те все й далі незрозуміле. Адже і Молдавія і Волощина — це турецькі землі.

— Турецькі. Але турки хочуть тільки, щоб їм гарач платити — і все. Що їх усе інше обходить? Той є добрий господар, хто здирає з людей, платить султанові та дає бакшиш башам. Хто з господарів відважиться йти у Стамбул із порожніми руками, живий звідти не виходить.

Відізвався Живоцрук:

— Дивні ті турецькі звичаї.

— І виходить, що ми тих турків зовсім не знаємо, — додав Білецький.

— Воно є інше, панове, зовсім інше, як у вас. Чи ви чули коли про султанських братів?

— Султанських братів? — здивувався Білецький.

— Так.

— Я ні, але . . .

— В тім то й ціла справа, — перебив йому коміс. — Султани не мають зовсім братів.

— Не мають братів?

— Ще давно-давно за Магомета другого, мабуть, завелось так, що як султанський син вступає на трон, то всіх своїх братів мусить повбивати. Синів султанських доньок душать зараз, як вони тільки народяться.

— Ваша милість! Можливе це?

— Нема усобиць. Нема заворушень . . .

— Алеж це!.. Не даром така ненависть усюди до турків!

— Казав мені мій учитель в Атенах, що один із султанів, чи не Мехмед третій, видушив так однієї днини дев'ятнадцятьох своїх братів, бо, як вам відоме, панове, жінок у них повні гареми, — а всіх рабинь, що були в тих гаремах його братів велів потопити в Босфорі.

— Невже таке можливе? — аж руками вдарився об боки Білецький.

— Не тільки це. Як хоронили його братів у дев'ятнадцятих домовинах, що на кожній із них був султанський тюрбан, то сам султан ішов на чолі похоронного походу. І плакав!

Білецький аж сплюнув з пересердя.

— Гидко слухати. Це вже справді мерзота!.. Яка ж думка вашої милости про Волощину?

Коміс Григорій розвів жваво руками.

— Я просив його господарську світлість передумати газрад. Легше воно розвести такий огонь, як його потім гасити. А вогонь буде великий...

— Буде...

— Господар Матвій — то войовничий пан. Сілістрійський баша — це його приятель і запеклий ворог нашого господаря. Князь Ракоцій також... Я боюся, що...

Що хотів далі сказати коміс, козаки не дізналися, бо прибіг посланець від Лупула, шукаючи його. Той, не кажучи нічого, підвівся тихо із стільця, кивнув козакам головою і вийшов разом із посланцем.

— Мені здається, — почав Білецький, запалюючи люльку, — що тут справді таке навариться, як ти, Яремо, говорив. Потягне старий лис нашого Тимоша за собою, і що з цього вийде — Господь знає.

— Яке ж нам діло до Волощини? — встряв Живокрук. — Нехай вони самі, вражі сини, б'ються, коли хочуть, — це їхнє діло.

— Ба. Те саме я кажу, те саме говорить і Ярема, але що зробить Тиміш? Чи ви бачили, як він тепер змінився? Це від часу Жижії. Він думає тепер, що йому море по коліна і що ми все можемо. Я пам'ятаю, як при нас іще в Чигирині гетьман, виряджаючи нас, казав йому, щоб Богуна слухав. А вчора, таки при мені, коли Богун щось сказав проти походу на Волощину, скочив йому до очей, як та роздрочена рись.

— Але як Богун і Носач спротивляться, то що він зможе зробити?

— Ні, Дем'яне, ні. Ти знаєш, що головна частина тих козацьких військ, що з нами, то охочекомонні. Чого вони йшли сюди? Може, щоб Лупулові його престол повернути? Ні. Ти сам знаєш наших шибайголов! Пригод їм треба! Вій-

ни! Здобичі! Ось що! За ким вони підуть? За Богуном? Коли він не хоче вести їх у похід? Ні. Вони підуть за Тимошем. Він їм показує, де слава, де здобич, він їх кличе на війну та на нові пригоди. Вони за ним підуть, і Богун це знає.

— І Богун? — спитав Градич.

— Що ж він може зробити? Нічого. Коли Тиміш його не послухає, не залишиться йому нічого іншого, як іти разом із ним, чи він цього хоче, чи ні. А що ти кажеш, Яремо?

— Що я можу сказати? Я гетьманича не знаю. Я знаю тільки, чого можна сподіватися від Лупула.

— Я знаю Тимоша від малої дитини, — відповів Білецький. — Я завжди любив його. Але тепер боюся за нього, бо він у руках того хитрого крутія. Ти думаєш, Яремо, що він таки піде за Лупулом?

— Я думаю, що так, — відповів коротко Градич.

ЯКИЙ ЯРЕМА?

Дні, що минали після переїзду до Яс, були для Теодори повні настороження й неспокою. Дім Костина, залишений порожнім від часу, як вони виїхали до Польці, спустошили угорці Кеменя. Решту докінчили козаки, коли зайняли Яси. Служба, яку залишили, розбіглася на всі сторони світу, забираючи з собою все, що якимось чудом ще збереглося. Більшість їхніх свояків виїхала з Георгіцею. З людей, що мали якесь значення, застав Костин у Ясах тільки свого брата Мирона.

Несподівано й неочікувано для нього господар прийняв його та його рідню з одвертими обіймами, як своїх союзників. Костина це збентежило. Він не знав, що думати, бо це зовсім не було схоже на Лупула. Адже з усіх сторін напливали до Яс страхітливі вістки про жорстоку розправу Лупулових посіпак із тими, що належали до бунту, що були прихильниками Георгіци, що колинебудь говорили щось проти Лупула або не стали одверто по боці Лупула. Безпощадна була помста старого господаря.

— Що це значить? — говорив Костин до своєї дружини. — Лупул ніколи не був такий ласкавий до нас, як тепер.

— Має він вибір? Усі значніші бояри пішли за Степаном. Йому мусить залежати на тих, що ще при ньому залишилися.

— Чому?

— На когось йому треба спертися. Великих бояр тут нема. Малих також обмаль. Хто ж залишається? Резеші? Ті розбіглися, хто куди. Простий народ? Адже всі ненавидять його. Він залишився сам. Що він сьогодні значив би, коли б не козаки?

— Я йому не вірю ні трохи.

— Не думаю, щоб він і нам вірив.

Тим часом засипав обох Костиних різними урядами й почеснями, наділяв новими маєтками, відібраними від людей Георгіци, навіть від тих, що були свояками Костиних. Це щораз то більше непокоїло й бентежило обох бояр, бо зневолювало їх явно й виразно стати по боці господаря Лупула, чого вони не задумували робити.

Для Теодори цей час волікся поволі. Люди зайняті були подіями, що бігли живо, як вода в гірському потоці. На відвідини й на балачку ніхто не мав ні охоти, ні спромоги. Кожної днини сподівалася вона побачити Градича, але дні минали, а він не показувався. Думала, що він десь з військом поза Ясами. Але однієї днини побачила його крізь вікно, як проїздив на коні вулицею, і серце заболіло їй, що не затримався та не прийшов до неї.

Змалку звикла вона говорити своїм батькам правду, тож і тепер, побачивши свою маму, спитала:

— Мамо, чому то Ярема минає нас?

— Хто? — стягнула брови мати.

— Ярема, — повторила нетерпляче дочка.

— Ярема? Який Ярема?

— Як то, мамо? Ви не знаєте? Градич?

— О! Градич? Це той найманий райтар, що?

Теодора глянула на маму. Спершу, видно, не похопилася, бо вже збиралася допомогти матері пригадати собі його. Але як побачила вираз обличчя матері, замовкла і без слова вийшла з кімнати.

Почало прояснюватися їй у голові. «Найманий райтар». Видко, що Ярема пробував побачити її, але його до неї не

допустили! Ніколи досі була б навіть не подумала, що мати може бути до неї такою безжалісною. Вона чула не раз, що так батьки роблять, але своїх батьків вона ставила куди вище понад інших людей і не повірила б ніколи, що таке може їй трапитися від її рідної матері.

Значить, Яреми вона не бачила, бо двері їхнього дому для Яреми були замкнені. А вона про це не знала! Що він собі думає? Знає він, що вона тому не винна? Знає він, що вона душею й серцем рветься до нього? Чи знає, що вона, як та пташина в клітці? І за клітку їй вилетіти ніяк?.. Ніяк?.. А все ж таки вона мусить! А все ж таки вона вийде!

Вирішила поговорити з батьком. Але як звичайно тепер, так і того дня батько був поза домом. Прибув додому щойно пізнім вечором. Уже хотіла сходити вниз, як прибігла до неї служниця із словами, що батьки зуть її до себе.

Збігла вниз. І батько і мати були в світлиці. Батько ще не встиг зняти свого малинового кунтуша. Тільки шабля, відп'ята від багатого пояса, лежала на малому секретарику. Здалось їй, що батько був чимось схвильований і не такий, як завжди. Стала біля стола, не говорячи нічого, чекаючи на слово від батька і щораз то більше здивування огортало її. Це було незвичайне, що батько, який не бачив її від учорашнього дня, не підійшов до неї, не всміхнувся і не поцілував її в чоло, як щоднини.

Стояла довгу хвилину, чекаючи. Врешті піднесла очі на батька й спитала:

— Ви кликали мене, тату?

— Так, Доро, — рука Костина пішла до чуприни. — Маю новину для тебе.

Глянула на нього. Тиха, спокійна. Не говорила нічого.

— Говорив я сьогодні з господарем. Ти знаєш, що в нього є його племінник, Стефаниця?

— Знаю. То той гикавий п'яниця, що стільки бешкетів зчинив у місті.

— Молодий іще, то й буйний. Як одружиться, перестане пити.

Теодора чекала далі.

— От господар хоче, щоб ми видали тебе за нього.

Теодора сперлася рукою об стіл, не кажучи нічого. Слабо освічену кімнату освітила нагло синювата блискавка. Голосним гомоном покотився грім із хмар на землю.

А батько продовжував:

— Щоправда, не думали ми раніше про це ніколи. Але все таки то честь велика, бо це небіж самого господаря...

Теодора тісно стулила уста й усе ще не відзивалася.

— Він, думаємо, куди ліпший, як такий пан Клодзінський чи той райтар, що ти собі ним голову завернула.

Грім, іще ближчий, заповнив кімнату таким гуком, що слова не можна було почути. Як перекотився і втих, батько говорив:

— Ми ще не вирішили. Ми хочемо знати, що ти думаєш?

Огні спалахнули в очах Дори.

— Я певна, що і тато і мама знають, що я думаю. Я за Стефаницю не вийду. Як вийду заміж, то тільки за того, кого люблю.

Грім, що потряс знову кімнату, був такий голосний, що заглушив її голос, і Костин, що не почув останніх слів, спитав:

— За кого? За кого?

Замість Теодори, відповіла йому його дружина. І знову чужі, холодні нотки почувлися в її голосі:

— Вона думає про того найманця, Костю. Знаєш?

Знову заблисло полум'я в очах Дори. Вона відповіла, на силу стримуючи плач:

— Так, я думаю про нього!

І не чекаючи, що скажуть батьки, повернулася і, все ще стримуючи сльози, вийшла в темні сіни.

ГЕТЬМАНИЧ

За містечком Текучею сонце заходило криваво. Води річки Берладі котилися спінені, каламутні, бурхливі. Десь від гирла Дунаю й білгородських степів нісся потужний вітер, минав ліси, що над Берладдю, і плив нестримно вперед, щоб розбитися наостанку об синю стіну Карпат. Густо серед розкішних трав, серед зеленого, копитами столоченого збіжжя

чорніли тіла побитих людей і коней, валялися розбиті, покинуті вози та всяке військове знадіб'я.

То воєнна хуртовина перейшла через тихе молдавське містечко, калюжами крові позначуючи свої сліди.

— Невже таке то їхнє військо, Іване?

В голосі молодого козака була погорда до розбитого ворога та радість із перемоги.

Але обличчя Богуна було хмарне. Сталося те, чого боявся Градич. Тиміш таки накинув свою волю. Богун та Носач мусили йти за ним у похід проти Волощини та її довголітнього володаря Матвія Басараба.

— Підожди, Тимоше, підожди. Таж це тільки їхня передня сторожа.

— Буде їх більше? То добре!

Богун тільки здвигнув нетерпляче плечима, не говорячи нічого.

Але Тиміш не зважав на це.

— Поженем їх перед собою отак геть через цілу Волощину, як отару овець. Невже це військо?

З-під насуплених брів у Богуна злітали гнівні блиски з його чорних очей.

— Ні, це не військо. Це вівці.

— Бачиш, Іване. Ти вже мав час, щоб укритися козацькою славою. Тепер моя черга.

— Тимоше, яка це слава розігнати отару овець? Де ти бачив, щоб хто собі коли тим славу добув?

Вогники гніву заіскрилися в очах молодого гетьманича.

— І слава буде, і здобич, і край цілий такий гарний та багатий. Гей, панове! — Тиміш поглянув на гурт. — Хто знає, де тут границя?

— Ми саме минули Молдавію, — відіззався грек Міхалопулос, капітан прибічної гвардії Лупула, приділений господарем до козацького війська.

— То оце вже Волощина?

— Так.

— А де ж Валахія?

— Волощина й Валахія — то те саме, ваша милосте. То та сама країна.

— А що то таке в такому випадку Мультація? — спитав Носач.

— Це також Волощина, полковнику. Так її звать ляхи.

— Не дивниця, що тут годі розібратися.

— Ага! Виходить так, — у розмову встряв Живоцрук.
— Пішли ми на Волощину, здобудемо Валахію й привеземо здобич із Мульта. Так?

Засміялися присутні, тільки Богун був далі хмарний, як пізня осінь. Найбільше подобався жарт молодому Тимошеві. Побачивши, що Богун далі хмарний, поклав йому руку на плече й усміхнувся до нього.

— Дем'ян скрізь знайде щось смішне.

Богун не відповів. Рушив конем поволі вперед. Тиміш їхав поруч. Коли обидва віддалилися вже від гурту, заговорив Богун:

— Тимоше!

— Що, Іване?

— Тимоше, опам'ятайся! Ще час. Дійшли ми до границі? Дійшли. Прогнали ворога з молдавської землі? Прогнали. Чого ще хочеш? Вертаймося, бо що твій батько скаже? Навіщо тобі йти в чужі краї, не своїх ворогів воювати? Ми маємо своїх доволі.

— Тут на нас слава жде, Іване. І край такий багатий!

— Слави ти тут не придбаєш. Славу тут легше втеряти, як здобути. Ти тут битву можеш виграти, місто здобути, здобич узяти, але слави ти тут не здобудеш.

— Чому, Іване?

— Бо її тут нема. Ось чому.

— Що тобі є, Іване?

— Ти знаєш того нашого молодого райтара?

— Градича? Знаю.

— Говорив ти коли з ним?

— Думаю, що так.

— Він молодий, але голова в нього одверта й очі бистрі. Тиміш глянув на Богуна, чекаючи, що той далі говоритиме.

— Говорив він тобі коли про Молдавію?

— Про Молдавію? Хіба ні.

— Ані про Лупула?

— Ні. Чому?

— Ти краще поговорив би з ним коли.

— Про що?

— Бачиш, він хоч із крови наш, та виріс сам у Сучаві, його батько служив у молдавських князів, він потім сам служив у Семигороді; одним словом, він знає молдаван куди краще, як ти або я.

— Що ж він каже?

— Поговори з ним, Тимоше. Багато від нього можеш довідатися.

Тінь перебігла по обличчю гетьманича.

— Це він, певно, тебе так проти походу бунтує?

— Ти що, Тимоше?

— І проти господаря? Він забув, що господар то мій тєсть?

— Ні. Ані він не забув, ані я, Тимоше. Тому то я так боюся за тебе.

— Ти хотів сказати — за себе? Що?

Іскри гніву посипалися з очей Богуна. Вже відкрив уста, щоб щось гостро відповісти, але нагло опанував себе, вдарив долонею коня по гнучкій шиї й усміхнувся.

— Так, і за себе. За тебе боюся, бо недосвідчений ти, бо молодий, бо загарячий, бо на шнурочку водить тебе той Лупул, куди хоче. І за себе боюся. Так, і за себе, бо як я казав уже, легше тут славу втратити, як здобути.

Тиміш їхав мовчки.

— Пішла вже слава по світу, що ти такий кровожерний, непогамований та жорстокий, що тобі людину вбити нічого не значить. Пускають такі чутки молдавани, а ширять їх головне ляхи. Чув я таке в Ясах, і, може, ти й не повіриш, але й тут навіть, у цій нужденній Текучі, яку ми щойно залишили за собою.

Тиміш кинув швидкий погляд на Богуна, але й далі не відзивався.

— Що з того, що Лупул твій тєсть? Думаєш, він дбає, що про тебе люди говорять? Він робить тільки те, що для нього добре. Не забувай, що він тебе взагалі зятем не хотів мати.

— Але має.

— Так. Але він знає тебе тільки тоді, коли потребує. Коли б тобі сьогодні поковзнула нога і від тебе він не споді-

вався більше користи, він був би перший, щоб тебе знищити. Що з того, що ти супроти нього чесний, коли він супроти тебе ні?

— Іване!

— Я знаю, Тимоше, що я говорю. Ти тільки подумай, що за хитрий із біса лис! Кутнарський був неначе той злий дух, що стояв біля нього довгі роки. Але як попсувалася приязнь із Польщею і як Кутнарський, після повороту з нічим із Варшави, став невігідний Лупулові, то що той зробив?

Тиміш глянув знову хмарно на Богуна й затиснув уста.

— Відправив він його назад до Варшави? У Польщу? Ні. Замкнув його в льоху? Ні. Велів йому шию врізати? Ні. Він захитрий на те. Пощо? Він пустив на нього свого легковірного зятя і все. Що кров Кутнарського на твоїх руках, йому те нічого не шкодить!

— Кутнарському належалася кара смерти за все, що він робив.

— Твоя правда, Тимоше. Але в Ясах усе ще господарем є Лупул, не Тиміш Хмельниченко. То була його справа.

— Але господар . . .

— Але господар цього не хотів узяти на себе, бо він хитрий грек. Навіщо собі дорогу замикати й ворогів набувати? Знаєш, що було після смерти Кутнарського?

Тиміш знову поглянув на Богуна, але в його очах були тепер непевність і вагання.

— Знаєш добре, бо всі в Ясах про це говорили, як то Лупул руки ломив та сльози проливав за своїм вірним Кутнарським так, що аж хотів на себе самого руку накласти з жалю великого! Ти чув про це? правда? На кого ж упала пляма, на кого впала тінь? На нього? Ні. На тебе. На дикого козака, що не знає, що робить. Не погань це, Тимоше, не огида, не підступ, не брехня?

— Чому ти мені це все говориш?

— Бо треба ж тобі нарешті очі відкрити. Не вір ти старому Лупулові, тесть він тобі чи не тесть. Намовив він тебе на оцей похід. Що з цього може вийти? Не знаю, чи ти подумав про це? Я тобі коротко скажу: це нова війна для нас і не потрібна. Ми її або виграємо, або програємо. Подумай, що буде, як ми оцю нову війну виграємо?

— Волощина буде наша.

— Волощина, кажеш, буде наша. То значить: або твоя, або Лупулова. Так?

Тиміш кивнув головою.

— Волощина буде наша. Чи твоя, чи Лупулова — не істотне. Туреччина буде проти тебе, сілістрійський баша, як сам добре знаєш, хотів би за всяку ціну знищити Лупула, а тим самим і тебе. Семигород... Семигород уже у війні з нами. Вдержись ти сам у Волощині проти них усіх? На козацькі війська ти не розраховуй, бо батько тобі не pomoже, навіть коли б хотів. Волохи будуть також проти тебе.

— Тесть pomoже.

— Піде одна отара овець проти другої? На що ти надієшся? Щоб молдавани тебе на волоському троні держали? Ні, Тимоше. Щоб удержатися у Волощині, треба б тобі було мати наше військо, а ти його не будеш мати. Не бачиш того?

Тиміш їхав мовчки.

— А тепер скажи мені, що станеться, як ми війни не виграємо!

— З ними? З волохами? Жартуєш?

— З ними. Я не жартую. Чи ти чув, що в Басараба є добрі і численні затяжні війська? Багато там головне піхотних німецьких регіментів. А німці — то не волохи. Ти сам це гард знаєш. Крім того, він має ще болгарів та сербів. Це вже не отара овець. А що в нас? Усього два полки з тобою. Так? І з двома полками, хоч вони і які добрі були б, ти хочеш повалити цілу державу, завоювати весь край?

— Мій тесть буде вже тут завтра вранці. У нього вже війська багато. Чи не тридцять тисяч.

— Овець, — докінчив Богун.

Тимошеві очі заблиснули недобре. Він скрутив нагло коня на місці й покочив у напрямі Серета, залишаючи Богуна самого.

АТАКА

Перейшли Берладь без тpуду. Зате через Серет треба було обоз, гармати та піхоту перевозити поронами й дарабами, і це забрало багато часу. Лупул, що йшов окремо, пе-

реправився через Серет іще перед Баковом і тому зміг дійти до Фокшан скоріше, ніж козаки. Не чекаючи на Тимоша і козаків, старий господар, покладаючися на свою чисельну перевагу, перейшов Фокшани і вдарив на волохів, що були під командою спатаря Дікула.

Коли Тиміш із своїм військом перейшов Путну, Фокшани вже горіли, запалені з усіх кінців.

Долина була широка і кінчалася на підніжжі високих зелених гір. Із різних сторін підіймалися білі димки, і по долині розходився гук гармат і невгомоне тріскотіння мушкетів.

Богун стримав коня на пригірку і, перебігаючи очима околицю, заговорив:

— Ей, таж там б'ються вже, Тимоше! Бачиш?

— Бачу.

— Що сталося твоему тестеві? Адже він повинен був заждати на нас.

Тиміш затиснув уста, але не відповів нічого. Пригірок заповнився їздцями. Над Фокшанами збивався в густі клуби чорний дим. Але головний бій ішов із південної сторони міста, бо звідти доносився частий гук гармат і безперервна мушкетна стрілянина.

День був погідний і ясний. Вітер, що дув від Яс, забирав дим із палаючих Фокшан і розстелював його широко по полю, закриваючи від ока те, що діялося на землі.

— Невже вони вже б'ються? — спитав під'їжджаючи полковник Носач.

— Здається, що так, — тільки клятий дим заслони́в усе, і ніяк не побачиш, що там.

— Під'їдемо ближче?

— Ждемо на роз'їзд.

— Хто веде роз'їзд?

— Градич.

— Давно поїхав?

— Ще зранку. Дивне, що не повернувся ще.

— Пішлеш кого за ним?

— Я поїду, — відіззався з гурту Білецький.

— Їдь!

Рушив старий сотник із своїми охочекомонними, минув розкинені по долині хутори і над невеличкою річкою, що бігла з гір, стримав коня.

Обступили його старші козаки й сотенна старшина. Битва клекотіла десь праворуч від них. По лівому їх боці був горбок, зарослий лісом, що заслоняв вид із цього боку.

— Там б'ються, — вказуючи праворуч, відізався Курій, сотенний отаман.

Із того боку вид був ліпший. Видно було, як вершники у блискучих шоломах гонили за розпорошеним противником, як курилися поодинокі хати, як появлялися все нові хмаринки серед кущів та зеленого збіжжя.

То мушкети говорили своєю мовою.

На рівні показувалося щораз більше військових частин. Ясно було, що головна битва вже перевалилася та що одна сторона втікала з поля що було сили в коней.

Обізався Курій знову:

— Гей! Панове! Невже то справді лупулівці так утікають?

— Авжеж що так, — ствердив Дорош, також сотенний отаман. — Ці в шоломах — це волохи.

Білецький випростався в сідлі.

— Ану, Дороше! Скачи до наших та повідоми про це! Ми підемо на них. А живо! Духом!

Стиснув коня острогами Дорош, крикнув, аж поблизькі коні поскачили з переляку, свиснув нагаєм і поскакав так, що, здавалося, кінь черевом дотикався землі.

— Що ж нам робити? — спитав Курій.

— Нам?

Голос Білецького був твердий і рішучий.

— Нам таки треба рятувати того клятого Лупула, заки його зовсім не рознесуть. Там, панове, є якась кінна частина. В лаву! В лаву! Довбиші! Сурмачі! Гей!

Відізвалися сурми. Два довбиші, що були в сотні, зняли такий гамір, неначе бодай два козацькі полки виступали до бою. Рушила довга лава вершників у долину, де якраз стояла якась більша волоська частина.

Волохи не сподівалися ворога з цього боку. А втім, волохи не сподівалися тепер ворога з жадного боку, уважаючи,

що Лупул уже розбитий. Справжнє замішання й переляк пролетіли по їх рядах, коли побачили, що до них заїжджає збоку з таким пекельним гуком страшлива козацька кіннота.

— Козаки! Козаки! — пішло по загоноу, і заки козаки встигли доскочити, волохи, не пробуючи навіть боронитися, розбіглися на всі боки й заметушилося поле від нових утікачів.

За розсипаною в безладній утечі кінною частиною, були частини волоських драбантів і люди Георгіци. Ті були зовсім не приготовані до бою. Серед них постала також тривога й безлад. Як доскочили до них кіннотники і змішали їх іще більше, драбанти почали кидати на землю зброю, яку хто мав, і втікали й собі.

Рух і замішання почали ширитися скоро по всьому правому крилі волоських військ. Старий спатар Дікул, головний командувач цілої волоської армії, права рука господаря Басараба, людина відважна й багата на воєнний досвід, син войовничої Македонії, вислав проти козацької частини семигородський відділ райтарії, що ще не брав участі в битві з Лупуловим військом і тому був під рукою. Цей загін опинився серед його війська тому, що прийшов із Георгіцою, якому залишив його семигородський Кемень.

Райтарія була добра, але в ній не було більше, як дві сотні коней. Як зударилась об козацьку лаву, видно було, що довго вона козацького натиску не витримає. За райтарією пішов їй на допомогу великий полк кінних сейменів, але йшов нерадо, без запалу, отягаючись та оглядаючись поза себе. Дікул послав гінців, щоб завертати затяжні відділи кінноти, які переслідували Лупула, бо добре знав, що на сейменів покладатися не можна.

— Таж то всього один малий козацький відділ, — заговорив, не втерпівши, Георгіца. — Ми їх...

— А решта козаків де? — перебив його нетерпляче Дікул. — Думає ваша світлість, що одна така частина важилася б напасти на ціле військо?

Георгіца замовк, тільки його уста порушилися неспокійно. За першим загоном сейменів послав він другий, і сотня Білецького була оточена з трьох боків противником.

Білецький розглянувся неспокійно. Побачив, що вскочив у біду заскоро, бо ледве чи Тиміш устигне надійти, заки ще не рознесуть його сотні Дікулові війська. Розумів також, що йому тепер не залишилося нічого іншого, як витримати якнайдовше і так дати змогу Тимошеві надоспіти з допомогою. Побачив також, що справді багато частин, які переслідували Лупула, повернулося назад, і сподівався, що в наслідок того погоня за Лупуловими військами мусіла значно послабнути.

Але це не давало йому жадної відради, бо сама думка про те, що вони тут кривавляться заради Лупула, була для старого козака неприємна й болюча.

Тим часом на поле зустрічі прибула ще якась волоська частина, і козакам довелося боротися тепер за саме життя. Хоча була це охочекомонна сотня, були в ній люди, що з війською знали віддавна, для них війна не була новиною. В серцях тих людей не було місця ні на страх, ні на зневіру.

Але час минав, і сили вичерпувалися. Щораз то нові врожі з'єднання вступали у бій.

Підскочив до Білецького отаман Курій, кривавлячи з двох ран на голові.

— Що робимо, сотнику?

Білецький глянув довкруги. Нагло зупинив свій погляд на полі, що бігло в низ від залісненого горба. Пішли за його поглядом і очі Курія й застигли також там, не зважаючи на запечену кров на його бровах.

Там від лісу, згори гнав униз значний райтарський відділ так скоро, як тільки тяжкі коні могли встигати.

Провадив їх їздець на великому гнідому коні. Замість шолома, мав на голові щось біле, наче тюрбан. Довга рапіра поблискувала в його руці, даючи знаки його людям.

— Кінець . . . — промовив доволі спокійно Курій, добуваючи пістолі з-за пояса.

Тим часом райтарія перебігла швидко невеличку віддаль, і раптом сталося щось несподіване.

Замість того, щоб ударити на відслонене ліве крило козацької сотні, райтарія вдарила усією силою свого тягару та розгону на волоські частини, на сейменів, на семигородських райтарів, на драбантів Георгіци, зіпхала їх, змішала, взяла під кінські копита, топчучи кіньми й рубаючи всіх без по-

щади та милосердя. Заломилися густі лави волохів в одну мить. Хто не поліг, звалений разом із конем, висаджений із сідла чи порубаний, кидався несамовито навітикача.

Перед Білецьким з'явився високий їздець на високому коні. Довга скривавлена рапіра ще була в його руці, на обличчі засохла кров, в очах бойові огні, голова пов'язана білим полотном, крізь яке просякла кров.

З уст Білецького вирвалися слова здивування й радості:
— Яremo! Яremo! Це ти?

ДО НАКАЗІВ ГОСПОДАРЯ

Перемога була повна.

Щойно появилися козацькі полки, волохи припинили погоню за Лупуловими частинами і, не пробуючи навіть опиратися, кинулися врозтіч. Навіть ті наймані полки німців та сербів, що в інших країнах та в інших обставинах чинили б завзятий опір, не могли нічого іншого зробити, як покинути поле бою й відступати якнайшвидше.

Розсипані молдавські війська, що самі ще так недавно втікали, як зайці, почувши, що волохи перестали наступати, повернулися назад і почали собі переслідувати ворога невтомно й невблаганно. Як раніше не було стриму в їх утечі, так тепер не було меж їхній жорстокості.

Богун їхав мовчки поруч гетьманича й тільки з-під ока стежив за враженням, яке справила на Тимоша несподівана зміна у молдаван. Тиміш, видно було, змагався з собою і не хотів бачити всього, що насувалося на очі. Але його погляд ставав щораз грізніший, а на устах появилася усміх, зневажливий, недобрый.

Врешті він не витримав:

— Гадав би хто, що це вони здобули оцю перемогу. Гидко дивитися. Бачиш це, Іване?

Богун засміявся коротко.

— Оце та слава, якої ти шукаєш у Молдавії та у Волощині, Тимоше.

Тиміш замовк. Уста затиснув. Ворожим поглядом обкинув п'яних кров'ю молдаван, перевів його на Богуна й торк-

нув коня закаблуками. За ним зробив те саме Богун, і вони скоро опинилися на горбку, де на коні сидів Лупул з своїм почтом.

Побачивши Тимоша й Богуна, Лупул рушив конем до них. На його устах була широка усмішка.

— Вже по них, Тимоше! Чи я не казав тобі? Так буде і з Басарабом!

Тиміш дивився перед себе, не кажучи нічого. Але Богун, глянувши на нього, добре знав, що є в його думках. Лупул, видно, не помітив цього, бо говорив далі:

— З Дікулом були найліпші військові частини Басараба. І що? Розсипалися, як пух, як ми вдарили на них.

Очі Тимоша, повні здивування зупинилися на Лупулі. Заскочений тим, що вчув, молодий гетьманич забув, що хотів сказати. Аж коли впав на нього глумливий погляд Богунових очей, він отрясся, опритомнів і спитав:

— Хто? Хто?

— Мої люди. Адже ти бачиш, що твориться. Ні?

Тимошеві кров ударила в голову. Пішов поглядом за рукою, якою господар показував широке бойовище, і нагло гнів здавив його за горло так, що слова не міг промовити.

Перед ним стелилося широке поле. Молдавани добивали немилосердно волохів, що ховалися по кущах грабували вози, добро, здирали одержу з поранених та побитих і впивалися перемогою.

Господар говорив далі:

— Дав Господь моїм військам велику перемогу сьогодні. Бачите, як вийшло! Ви навіть шабель не потребували діткнутися, як виграна вже була наша!

Богун глянув знову на Тимоша і, побачивши, що той збирається дати гостру відповідь господареві, почав сам говорити:

— Ми справді дуже радіємо, що військо вашої господарської світлости виявило таку хоробрість, що наша поміч не була потрібна.

Василь Лупул, старий хитрун, що хитрив усе своє життя, обкинув Богуна швидким поглядом, повним підозріння і прихованого недовір'я. Хотів щось сказати, але Богун випередив його:

— Ми всі з дива не можемо вийти, яка то незвичайна справність війська вашої господарської світлості. Адже це нечуване, щоб із такої, так добре вдаваної втечі, можна було перейти в такий блискучий наступ! На те треба мати не аби-яке військо. Але я все таки думаю, що під іншим вождем навіть найліпше військо не було би здібне доконати цього.

Хитрі очі Лупула перебігли по обличчю Богуна, але, видно, не вчитали там нічого, бо перенеслися скоро на обличчя молодого гетьманича. Той, молодий, палкий, недосвідчений не зміг приховати того, що діялося в його душі.

Старий Лупул не мав труднощів у відчитанні того, що так виразно було виписане на обличчі його зятя, бо також захмарився і вже зміненним голосом почав знову:

— О! Добре, що я пригадав собі. Маю важливе діло, щоб переговорити. — Поклав руки на кінський карк і продовжував: — Яси, як вам, панове, відоме, крім бідних валів, не мають жадної охорони. Ми забрали майже всі війська з собою, тож цілий край залишився без жадної охорони. Все мое добро й ціла родина в Ясах. Тому я хочу відіслати родину в Сучаву, де мури певні, кріпкі і всяких припасів доволі.

Богун кивнув головою на знак згоди. Тиміш не відзивався ні словом.

— Так ось, — говорив господар далі — я б хотів, щоб ти, Тимоше, дав мені кількасот добрих людей, щоб охороняли мою родину і в переїзді, і на новому місці.

Богун здивовано глянув на Лупула.

— Як то? Невже ваша господарська світлість не має добрих та випробуваних молдавських загонів на це?

Лупул похилився ще більше на кінську шию.

— Бачите, панове, тепер воєнний час. І ребелія в краю. Я можу на козацьку чи німецьку частину здатися з повним довір'ям. Але як я можу вірити своїм людям?

— О! — вигукнув Богун.

— Багато є тут прихильників Георгіци, багато таких, що оглядаються на задні колеса, а майже всі думають про зраду.

— Адже сьогодні війська вашої світлості . . . — пробував перепинити Лупула Богун, але Лупул тільки рукою махнув

і, неначе не бажаючи повертатися знову до того, яке то його військо, глянув на Тимоша й спитав:

— Даси мені людей, Тимоше,

— Скільки вашій світлості треба? — замість Тимоша спитав Богун.

— Я казав: кількасот. Я найбільше хотів би мати тих, що їх уже знаю.

— Кого?

— Тих, що були під Кам'янцем. Тих із сотником Білецьким і капітаном Градичем.

— Добрі люди, — кивнув головою Богун. — Що ти на це, Тимоше?

— Я думаю, що як мій велико милостивий отець і добродій вибрав собі тих людей, ми не можемо сказати нічого іншого, як тільки те, що вибір добрий.

— То дістану їх, панове?

— Вони до наказу вашої світлості, — відповів Тиміш.

СУМНІВИ

— Мамо, мамо, чому Стефаниця? Чому саме він? Таж він стільки вже клопотів наробив усім. За такого чоловіка мене видавати заміж?

— Він небіж господаря. Він людина значна й багата.

— Навіщо мені його багатства, коли він сам такий поганий, такий мені немилий? Невже нам треба його багатства?

— Ні, доню. Але ти не можеш бути жінкою якогось там Градича. Ти повинна це зрозуміти.

— Як це зрозуміти, мамо? Тому що сама багата, треба дивитися на багатство? Тому що високий рід, треба шукати рівного собі?

— Так усюди є, Доро.

— Навіщо тоді багатства, коли за них не можна дістати того, чого людина бажає? Навіщо високий рід?

На чорні очі впали довгі вії. Перед очима виросла постать Градича. Високий, кремезний, молодий, сміливий. А поруч нього, неначе на сміх, з'явилася постать Стефаниці. Ох, який він миршавий та нікчемний! І гикавий до того! Забути Яре-

му, бо сватається Стефаниця? Покинути Ярему, бо в неї рід і масток, а в нього ні?

— Мамо!

— Що, Доро?

— Чому тато тримається Лупула? Я думала, що ще тоді, як дядько Степан проголосив себе новим господарем, тато перейде на його бік.

— Твій тато, Доро, зробив найліпше, що міг.

— Навіть Кутнарський так думав, пам'ятаєте, мамо? Він нас уже тоді за ребеліантів уважав.

— Ти знаєш, Доро, що твій батько тепер тут значна особа.

— І в Георгіци був би, мамо. Ні? Чому ми тут, мамо?

Мати глянула на неї уважніше.

— Чому ми тут із Лупулом, мамо? Адже ми рідня дядька Степана, не Лупула?

— Так. Степан наша рідня, але...

— Але що?

— Ти хіба не бачиш, що твориться? Зв'язався старий Лупул з козаками, і хто проти них тепер устоїть? Як бачиш, не тільки прогнали нашого бідного Степана, але й ті війська, що їх Ракоцій і Басараб прислали на допомогу Степанові. І не тільки це. Лупул таки зумів поштовхнути свого зятя на Волощину.

— Що ж буде з дядьком?

— Ти думаєш, із Степаном? Бідний Степан! Не має він багато виглядів на те, щоб повернутися в Яси.

— Тому тато?..

— Що ж твій батько міг зробити? Йти за Степаном і втратити все, що маємо, як він утратив?

По короткій мовчанці додала:

— Ти пам'ятаєш, що говорив покійний Кутнарський: високе дерево, що в нього громи б'ють?

Теодора не відзиваючись, кивнула головою.

— Так ось, — продовжувала мати, — ми не хочемо цього дерева виставляти під громи. Ми хочемо ті громи від нього відвернути. Розумієш?

Теодора заперчила головою.

— Ти не розумієш? Чи буде кидати господар Лупул або його зять Хмельницький на нас громи, коли ми по їхньому боці? Чи будуть уважати вони нас за непевних, коли Стефаниця стане твоїм чоловіком?

Теодора нахмурилась іще більше й не відзивалася. Мати відійшла, залишивши її саму в кімнаті.

Час волікся поволі. Сонце блукало по широких вулицях Яс. Дора глянула у вікно. Вулицею їхав вершник. Чи не з гір, бо вдягнений так, як одягаються в Бакові. Кінь був непоганий, але вершник сидів у сідлі недбало, розглядається по місті так, неначе б ніколи раніше міста не бачив, і вигукав п'яним голосом усякі непристойні нісенітниці до перехожих дівчат.

Це не те, що її Градич, — подумала Дора. На думку про Градича защеміло коло серця. Уста стиснулися ще більше.

Невже вона мусить забути його?

Пригадала собі вчорашню розмову з матір'ю. Вона хотіла, щоб батьки дали їй якийсь хутір, і вона піде з Яремою й не буде більше їх турбувати.

Заболіло їй дуже, коли її мати лише засміялася у відповідь.

— Чому, мамо, смієтесь?

— Не знаєш ти ще життя, доню, не знаєш.

— Що в тім смішного?

— Говориш, як маленька дитина. Світ не такий, Доро. Подумай тільки. Той твій Градич або тебе любить, або тільки хоче добитися до нашого майна.

— Мамо!

— Доро, я не хочу сказати нічого злого про Градича. Я хочу лише, щоб ти навчилася дивитися тверезо на світ. Коли він хоче твого майна, він таким одним хутором не задовольниться. Правда? Він схоче всього. Він знає, що ти в нас одиначка.

— Алез, мамо, як міг би він . . .

— Дай мені, Доро, докінчити. Коли він тебе любить так, як ти думаєш, то звідки ти знаєш, що він схоче твого хутора? Може, він захоче, щоб ти з ним пішла? Куди він, туди й ти? Заведе тебе кудись на Україну, до якоїсь ліплянки. Ти, либонь, чула, як козаки живуть? Або ще гірше: захоче тебе

возити з собою, як ті зтяжні райтари роблять? Ти, певно, знаєш, як воно в тих найманих військах ведеться? Родини їдуть за військом цілим обозом. Вони мають своїх духовників, куховарів, ба навіть учителів для своїх дітей. Хотіла б ти цього?

— Чому він не мав би зробити так, як я хочу? Чому ж то я мусіла би поступатися йому?

— Ти певна, що він зробив би так, як ти хочеш? Ти певна, що він піде за тобою?

— Мамо, а чому ні?

— Він райтарський офіцер, Доро. Він уже в гетьманських ласках. Знаєш, як козаки про нього говорять? Це, кажуть, той, що Чарнецького встрілив. Знаєш, як Лупул про нього говорить: «То той, що мені життя врятував». Що зробиш, як він скаже: ні? Що буде, як він схоче, щоб ти його слухала?

На тому тоді її розмова з матір'ю увірвалася, але слова мами глибоко запали в її душу. Мати не раз любила говорити, що вона така, як її дід Могила. Вперта й свавільна. Але чому він не має її поступитися? Чому не має бути так, як вона того хоче?

Чим більше думала, тим тяжче було їй знайти правильний шлях. Вона змагалася з батьками, щоб їй дозволити одружитися з Яремою, але одночасно вона хотіла мати того Ярему таким, яким сама хотіла собі його мати. На саму думку про те, що він може захотіти чогось іншого, брови її сходилися й уста затискалися у впертості.

Ярема припав їй до вподоби, як ні один мужчина досі. Прокидалася зо сну, думаючи про нього, і клалася спати з думкою про нього. Але хотіла, щоб він був її, щоб без застереження належав тільки їй.

Сьогодні зранку, як повернулася з церкви, мала знову розмову з мамою. Сама почала говорити про те, хто за ким має йти. Впевняла маму, що Ярема піде за нею.

— Так воно вже в житті є, що жінка йде за чоловіком. Дивися. Старша донька Лупула вийшла за князя Радзівіла, покинула дім і пішла за ним.

— Він князь!

— І Роксанда теж кинула батька й пішла за чоловіком.

— Він гетьманич, мамо! Це що інше.

Мати вмовкла, тільки дивно поглянула на неї. Дора за-
примітила це, але не знала — чому?

Не знала також, що її мати мала розмову з батьком про
неї.

Костин, відходячи до палацу господаря, як щоднини, пи-
тав у жінки, чи вона говорила з Дорою.

— Говорила.

— І що?

— Вона добра дитина. Маю надію, що все буде гаразд.

По хвилині додала:

— Той райгар завернув їй голову, щоправда, але вона
розум має.

КОЛИШНІЙ СІЧОВИК

З того часу, як молдавські господарі перенесли свій осі-
док із Сучави до Яс, щораз більше народу почало напливати
до нової столиці, головне молдаван, греків та вірмен. Тут
мішалися вони з українцями, що поселилися й жили там ще
від славної пам'яті галицьких князів. А що не відрізняла їх
релігія й усі вони належали до тієї самої церкви, слухали
тих самих богослужб і тією самою мовою молилися Богу,
жили вони між собою мирно та спокійно. Дивилися тільки
з недовір'ям та нехиттю на галицьких жидів, що переїздили
сюди в щораз більшому числі, та з неприхованою ненавистю
на турків і татар та на їхні свіжо вибудовані мечеті й міна-
рети.

За часів Лупула всі головніші уряди були в руках греків.
Вони цілою юрбою стягалися в Молдавію на легку наживу.
Вони відсували місцевих людей від усього, що приносило
зиск та гроші, й тим самим настроювали людність проти себе
й проти свого протектора Лупула.

На дворі господаря слов'янську мову почала випирати
швидко грецька, і це також відвертало людей від Лупула, бо
грецька мова мало кому була зрозуміла. Це також спричи-
нилося до того, що Лупула покинули всі, щойно Георгіца про-

голосив себе господарем. Тому Георгіца так скоро встиг заволодіти Молдавією, а нелюблений Лупул навіть не міг думати про поворот на господарство без значної сторонньої допомоги.

Люди, що знали гаразд відносини в Молдавії й ті круті стежки, що ними любив ходити Лупул, крутили сильно головами, бачачи, як козацькі війська підтримують місцевого тирана й шкуродера. Людям було відоме, що козаки стояли за свободу, за те, щоб одна людина не могла панувати над другою, щоб кожен мав право на життя, щоб кожен мав право вірити, в що хоче, щоб не було ні примусу, ні насильства, ні визиску.

Козацька держава була зараз тут, за Дністром. Багато людей із Молдавії було там. Вони бачили там ті нові порядки власними очима. Панувало там справді козацьке право, право без хлопа і без пана, і не було таємницею те, що всі народи, які сусідували з Україною, молилися та ждали, коли це козацьке право пошириться й на їхні землі. Так думали і того ждали також мешканці Молдавії. Але як прийшли козацькі війська, а разом із ними той усіма зненавиджений, усіма проклинаний Лупул, упало серце в тих, що ждали. В душі їхні вдерлися гіркота та зневіра.

Георгіца щез. Його прихильники розбіглися хто куди. Всі, що відступили були від Лупула, почали прибігати знову до його ніг, бо Лупул був сильніший, ніж колинебудь раніше, бо за Лупулом стояла страшлива козацька міць.

Утихло все. Лупул, ненаситний, захланний, переконаний, що тепер його час прийшов, повів свого молодого, недосвідченого зятя в новий, непотрібний та нерозважний похід, а люди мовчки дивилися й чекали, що з цього всього вийде.

Дивилися на це також пильно й мешканці Яс, придивлявся до того і Яків Козолуп, колишній січовик, що тут осів багато років тому й тут розжився.

Покинувши Січ-матір для чорнобривої молдаванки Агафії, вступив він на службу до тодішнього молдавського господаря Раду-Могилі за його другого панування, служив під іншими господарями, бо в той час господарі змінювалися часто, але коли по Барновському-Могилі на господарський стілець ступив Василь Вовк-Лупул і спатарем зробив нахабного, зах-

ланного грека, Козолуп покинув постійну військову службу й навіть відмовився бути помічником паркалаба столичного міста Яс. Жив із невеликого хутора біля Яс і з торгівлі, що приносила йому куди більші прибутки, як військова служба в господарів.

Його дружина Агафія походила з роду мазилів, із стану, що рівнявся дрібнішій шляхті в Польщі, й конечно хотіла, щоб їхня доня, одиначка Ярина, навчилася і письма, і шляхетських звичаїв. Шкіл у Молдавії тоді не було зовсім, і багато було знатних бояр, що не вміли навіть підписатися.

Після довгої та завзятої боротьби з Яковом виборола кінець-кінцем Агафія, що він згодився просити та оплачувати ченця з Галацького монастиря, щоб приходив і навчав їх Ярину грамоти. Але коли зійшла мова на шляхетські звичаї, старий Яків Козолуп і слухати не хотів.

— Я чхаю на всякі твої шляхетські звичаї. Ти звідки прийшла сама, що ти за мати, що не навчиш доньки людськості, га? Що? Ти людськості сама не знаєш, чи як?

Сльози помагали мало, говорення не помагало нічого. Старий козак сказав — ні, і на тому стало.

Але кілька років пізніше, коли Костини жили в одному із своїх сіл, що сусідувало з хутором Козолупів, трапилася Костинові пригода. Виїхав він уранці в малій громаді на диких свиней, що розмножилися тоді незвичайно. Розпорозилися мисливі по полю, і Костин залишився сам. У невеличкій ярузі, зарослій густим чагарником, зустрівся він із зграєю диких свиней, що її провадив вепр, великий, наче ведмідь, а лютий, як чортяка. Кінь Костина злякався, скочив убік, скинув його на землю, а сам поскакав назад, мов навіжений.

Опинився Костин перед грізним противником із рогатиною тільки в руках, бо добрий німецький мушкет загубився десь у кущах, як він падав із коня. Рогатина застрягла в лопатці кабана, і Костин, безборонний, безпомічний, опинився під розлюченим звіром чекаючи кінця. Але саме в ту мить десь зовсім близько залунав постріл, і вепр повалився усім своїм тягарем на свою жертву.

Це старий Козолуп, завзятий ловець і несхибний стрілець, врятував боярина від очевидної смерти.

Зійшлися тоді шляхи багатого боярина з колишнім січовиком, а Ярина багато часу проводила в боярському домі на велику втіху своєї матері.

НЕ РОЗБЕРЕШ

На Агафію, жінку трудящу й тиху, що зуміла прив'язати до себе буйного козака з-над Базавлука на ціле життя, впала знечев'я несподівана журба: що робити їй з Яриною?

Щойно повернулася сотня Білецького й райтарія Градича з-під Фокшан і обидва вони стали на квартирі в господі Антонеску, біля загороди Козолупів, пішла по Ясах чутка, що весь двір господаря переноситься до Сучави. Ніхто не робив із цього таємниці. Весь помітніший народ Яс: дворяни, бояри, більші й менші, з дворами та службою почали лагодитися в дорогу. Мажі, вози стали пучнявіти від усього, що люди брали з собою.

Несподівано для Агафії їхня синьоока Ярина ні з цього, ні з того сказала однієї днини, що вона їде туди також разом із Костиними.

Що не вговорювала її затурбована мати, що не переконувала, не просила, Ярина немов усього цього не чула і заєдно повторяла:

— Я поїду, мамо. Я таки поїду.

По боярських дворах у Молдавії жінки тоді не мали голосу й мусіли слухатися у всьому батьків чи чоловіків. Але Ярина була донькою козака, і в їхньому домі були звичаї ті самі, що в Переяславі, чи в Корсуні, чи в Черкасах. Ломила руки бідна Агафія і жалувала, і калялася, що хотіла, щоб дочка чужих звичаїв навчилася. Шукала допомоги з свого Якова, але й тут її не знайшла.

— Га! що ж!? Хоче їхати, нехай їде. Хіба Сучава за морем?

Старий хрін такий! Коли б була сміла, була б жбурнула глечиком, що його в руці держала, на цього задерихвоста й мочиморду січового, але, по правді, вона його в душі боялася, і хоча була б до цього не призналася, по-своєму таки любила.

Почали отже й вони ладити, що треба, для доньки, неначе її заміж виправляючи. Старий Яків заховався на довший час у пасіці, а коли вийшов звідти, заговорив до дружини:

— Так ось, жінко, готуй усе гаразд, що хочеш узяти з собою, щоб нічого не забракло.

Агафія видивилася на нього повними здивування очима, а він, ох, який лукавий! — загорнув вус, що втискався йому аж за обшивку, і спитав:

— Невже ти хочеш її саму пустити в Сучаву?

Була б кинулася на шию тому своєму старому розбишаці, була б розцілювала ті його химерні очі, але знала добре, що не личить їй таке. Але не могла стримати сліз, що котилися з очей силоміць, і вони потекли вільно.

Страх її збирав на думку, що вона також має покинути дах, під яким так довго жила, і непевність мучила її, що зробить Яків? Поїде він із ними чи залишиться сам на господарстві? Питалася вона його про це кілька разів, але ні разу не дістала відповіді.

Вирішивши раз, що вона та Ярина їдуть у Сучаву, він почав ладити вози, вантажити на них те й інше. А коли вона, побачивши великі міхи зерна, бочки з сушеною рибою та діжки з салом на возах, аж зжахнулася, заскочена цим, він усміхнувся по-своєму й сказав:

— Сучава — твердиня. Може придатися.

— Навіщо?

— Кажу ж тобі, що Сучава — це твердиня.

— Так що з того?

— Можуть її які бузувіри облягти, що ви тоді їли б?

І роби з таким чоловіком, що хочеш! Боже! Але, щоправда, їй і на думку ніколи не впало, що може бути облога якогось міста. Зрештою, вона віддавна звикла, що він був тим, що думав за них, і дбав, і охороняв, і що все йшло так, як він того хотів.

За роботою Агафія й не помітила, як і коли повернулася Ярина від Костиних. Щойно здивований і змінений доччин голос відірвав її від роботи.

— Мамо, що це?

— А що?

Ярина повела рукою, вказуючи на вози й добро на них.

— Це?

— Ти бачиш сама . . .

— Ви куди, мамо?

— Як то — куди? Адже знаєш.

— Куди?

— З тобою. В Сучаву.

Але на превелике здивування Агафії, Ярина, замість того, щоб утішитися, присіла на мішку з зерном і залилася гіркими сльозами.

Забула Агафія про їзду в Сучаву, забула про вози та про роботу. Тривога вдерлася в її серце і страх зібрав, бо це було щось незвичайне у Ярини.

Сіла Агафія біля неї, стурдженою рукою почала гладити золотий волос доньки. Довго не говорила нічого. Жаль стало їй доні, жаль стиснув серце, і вона й собі стала ронити гіркі сльози.

Так сиділи обидві довгий час, не говорячи нічого й пильно обтираючи запацинами заплакані очі.

Нарешті мати почала:

— Що сталося, Яриночко? Що тобі сталося, дитино моя?

— Я не знаю, мамо.

— Розповідай.

— Що розповідати, мамо?

— Чого ти плачеш?

Ярина глянула на маму. Сині її очі запливали сльозами, що їх ніяк було зібрати всі у фартушину.

— Кажі! — наполягала мати.

— Я не знаю, мамо.

— Як то? Ти плачеш і не знаєш сама, чого плачеш?

— Ви теж плачете, мамо.

— Що тобі сталося у Костиних? Не хочуть тебе взяти з собою в Сучаву?

— Ні, мамо. Вони не їдуть.

— Не їдуть?

— Ні.

— Що ти говориш, Ярино? Вони їдуть у Сучаву?

Ярина заперечила тільки головою.

— Тут залишаються? Як це так? Адже вони збиралися їхати? Що сталося?

Поволі, поволі, терпляча, невтомна мати почала добувати все від своєї ясноволосої одиначки. Так. Костини мали їхати, і все вже було готове. Але сьогодні прийшов коміс Григір. Довго вони про щось говорили. Була голосна, гаряча суперечка, але вона не збагнула, про що. Потім закликав Костин свого дворецького Дикуна: вивантажити вози, бо вони не їдуть. Іще коміс не відійшов, як приїхали сотних Білецький та Градич. Зустріли вони її, Ярину, на подвір'ї й просили, щоб завела їх до домни. Вона повела. Потім прийшов отець Йоахим із монастиря. Але як вона тільки відчинила двері та ще й не встигла слова промовити, домна прискочила до неї...

— І що?

— Крикнула, щоб я не кликана не сміла входити до неї і штовхнула мене рукою в груди, — схлипнула Ярина.

— І ти відійшла?

— Я відійшла. Сотник Білецький та Градич також відійшли зараз за мною, як побачили, що сталося. Я бачила, як Білецький узяв Градича за руку й сказав: «Ходи, Яремо, то не для нас місце.

— Градич, це той молодий капітан, що живе разом із сотником Білецьким?

— Так. Це він.

— І що? Послухав Білецького? Я чула, що він до домни залицяється.

Ярина кивнула ствердно головою.

— Це все?

— Домна вибігла за ними, але Градич не повернувся.

— Ось як! — промовила мати втомленим голосом.

— Ось як! — почувла біля себе голос свого Якова. — Оце тобі оті панські звичаї. Щоб ти мені більше до Костиних не важилася заходити!

— Не буду, тату.

— Гаразд. Значить, Костини чомусь то в Сучаву не їдуть. Коли так, то й нам нема чого їхати.

З тим підійшов старий Козолуп до воза, відставив діжку з салом і сягнув по здоровий міх із борошном. Але не встиг

іще його взяти, як Ярина, бистра, наче та гірська коза, підбігла до нього.

— А чому нам, тату, не їхати в Сучаву, чому?

Опустилися дужі руки козарлюги. Долішня щелепа пішла вниз. Заскочений, глянув безрадно на свою Агафію, немов шукаючи в неї пояснення, а не знайшовши його, відсунув шапку з чола й промовив радше до себе самого:

— Правду то кажуть, що з бабами ніяк не розбереш!

ХТО ХОЧЕ В СУЧАВУ?

У Гарлаві, містечку, що над Баглуем, на Білецького ждала несподіванка. Коли він із сотнею заїхав на ринок містечка і стримав сотню перед господою, побачив козаків, що вешталися біля возів. Здивувало його те немало, бо не сподівався в цих сторонах зустрітися з козацькими частинами. Він знав, що, крім його сотні, всі козацькі з'єднання, які були в Молдавії, пішли разом із Тимошем у похід проти господаря Басараба. Зіскачів, отже, з коня й попрямував до господи. Але ще не переступив порога, як назустріч йому полинули звуки бандури і знаний йому голос:

*Ой, гилля, гилля,
Гусоньки, на став.
Добрий вечір, дівчино,
Бо я ще не спав.
Ой, не спав, не спав
І не буду спатъ . . .
Дай же мені, дівчино,
Пове . . .*

Живокрук! Серце у Білецького забилося жвавіше, бо Дем'яна йому бракувало, відколи той поїхав у Чигирин. Чому він повернувся так скоро? І що він робить тут, на дорозі в Сучаву?

Але як увійшов у господу, зустріла його ще одна несподіванка. Дем'ян Живокрук сидів на лаві, а біля нього, гожа і щаслива, сиділа Оксана.

Коли Живокрук побачив, хто увійшов у світлицю, перервав спів і аж уста відкрив із здивування. Оксана, не довго думаючи, підбігла до Білецького та поцілувала його в обидві щоки.

— Ей, Ей! — заговорив Живокрук, відкладаючи на стіл бандуру. — Коли вона вас цілує, то ще півбіди, але нехай не пробує того самого з Яремою!

— Цур тобі та пек! Ти, бусурмане якийсь! Який він мені знайшовся! А сам за дівчатами очима завертає, аж гідко дивитися. Як турок!

— Ти не перестанеш, Оксано?

— Ти сам перестань! Бачите, що за Ірод! І треба мені було за нього виходити заміж!

Білецький засміявся.

— О! Вже повінчалися? Дай же вам, Боже, багато щастя й багато, багато добра! Я завжди знав, що до цього прийде, бо занадто вона вже за тобою очима стригла, Дем'яне.

— Чуєш, Оксано, чуєш? Ось бачиш сама. Невже я тобі цього сам не казав?

— Поганці ви обидва! Що з вами говорити!

Це кажучи, присіла на лаві тісно біля Живокрука й дала блискала веселими очима з-під чорних брів.

— Що ви тут робите? — спитав Живокрук.

— Ідемо в Сучаву.

— Де Ярема?

Білецькому на згадку про Ярему хмара вкрила обличчя. Побачив це Живокрук і аж нахилився наперед.

— Що з ним?

— Стривайте. Розкажу все. Але спочатку ви мені скажіть, що ви тут робите?

— Також ідемо в Сучаву.

— В Сучаву?

— Гетьман велів.

— Чого?

Живокрук засміявся.

— Бути там. Бачити все і про все гетьмана повідомляти.

— Що гетьман каже про похід на Волощину?

— Мало кров його не залила, коли почув про це. Всі вже почали за нього боятися. Страх був до нього підійти та заговорити. Я ще таким не бачив його ніколи.

— То й тобі там також обірвалося, що?

— Авжеж, що так.

— А потім?

— Потім подобришав. Але все таки я не радив би Тимошеві скоро йому на очі показуватися.

— Навіть після всіх тих перемог?

— Не знаю, чи нашого гетьмана знаєте так добре, як я, але так, як мені здавалося, то він про всі ці перемоги навіть слухати не хотів. Коли я йому розказав про Фокшани, він тільки рукою згідно махнув. Гнівний був також дуже на Богуна, що пустив Тимоша в похід, хоч я й пояснював йому, що Богун тут ні до чого. Але вже найбільше сердився на того старого грека.

— На Лупула?

— Авжеж. Що тут багато казати. Адже це його діло.

— Його.

— Так я вам і розповів усе. Тепер ви мені кажіть, де Ярема і що з ним?

Білецький звівис голову. Чоло його знову вкрили борозни. Почав поволі говорити:

— Ти знаєш, Дем'яне, і напевне ти також, Оксано, що Ярема став для мене неначе рідним сином. Полюбив я його не тільки тому, що мене від смерти вибавив, але й тому, що пізнав я його як слід. Ти сам, Дем'яне, знаєш, як сьогодні тяжко на таких людей. Чесний, твердий, не вітрогон, не жене за наживою, не скривдить нікого, певний, ніколи свого слова не зломить. Бачив я і його відвагу. Мало таких відважних, як він. Сили в нього, як у ведмедя, але ніколи він цим не чваниться. Стрілець такий, якого я ще не бачив за все своє життя, але про те він і говорити не хоче. Здавалося мені навіть часом, що він соромиться цього.

— Що ж йому сталося? — перепинив Білецького Живо-
крук.

— Чекай, голубе. Все розкажу. Я справді радий, що вас бачу, бо коли як коли, але тепер йому треба вашої ради й допомоги.

- Кажіть же!
- Ви знаєте обоє, що він мав дівчину тут. Боярську дочку, Костинівну.
- Так, ми чули про це. І що?
- Нічого з цього не вийшло. Батьки її, звісно, були цього противні, але вона була б домоглася свого, тільки вони між собою не погодилися.
- Вони?
- Він хотів, щоб вона йшла за ним, вона хотіла, щоб він кинув військо і робив, що вона хоче. І хто врешті знає, як те все було б вийшло, бо він молодий, вона дівчина гарна, він закохався, але . . .
- Але що? — допитувалася Оксана.
- Чи я знаю? Випадок такий, чи Господня рука, чи що? Я сам не знаю.
- Та кажіть уже!
- Не знаю, до чого було б дійшло, але в кімнату вбігла молода дівчина, дочка мого колишнього січового друга, що живе тут у Ясах. Хотіла щось сказати, але Теодора прискочила до неї з криком, ударила її й виштовхнула з кімнати.
- О! — здивувався Живокрук.
- Це був кінець. Ми відійшли. Ярема з того часу темний, як ніч. Терпить.
- Де він тепер?
- На роз'їзді. Повинен бути тут під вечір.
- Що ви хочете, щоб ми зробили для нього?
- Ти, Дем'яне, — перебила чоловікові Оксана, — сиди тихо і слухай, як трава росте. Хіба ж ти щонебудь знаєш про жінок та про кохання? Залиши це мені.
- Але, Оксано, я . . .
- Ти що?
- Я хочу, щоб . . .
- Чекай. Послухай. Потім говоритимеш. Як ви казали, зветься та дівчина, що вона її вдарила тоді?
- Ярина.
- Яка вона собою?
- Білецькому аж очі проясніли.
- Як та ягода, що на сонці росте.
- Оксана штовхнула чоловіка в бік.

— Гляди! Гляди! Ех, ви чоловіки! Ви всі однакові. Турки! Поганці! Бусурмени! Спитати про дівчину, а вже і ягода і сонце. Вона де?

— Хто?

— Та ваша Ярина? В Ясах?

Білецький зморщив брови, неначе намагався пригадати собі.

— Ні, — відповів по надумі. — Мені здається, неначе Яків, тобто її батько, говорив мені, що вони таки їдуть у Сучаву.

— Чого?

— Де ж мені це знати? Знаю, що вони вибиралися в Сучаву разом із Костиними. Потім пішла чутка, що вони не їдуть. Хіба вони...

— Коли ви бачили її батька?

— Перед самим походом.

— Він вам казав, що вони їдуть після того, як Костини вирішили не їхати, так?

— Здається, що так.

— Як їдуть самі, то чому їдуть самі? Адже вони до господарського двора не належать?

— Ні.

— Він служить при війську?

— Ні.

— Мають вони в Сучаві який маєток?

— Не знаю. Мабуть, ні.

— Родину?

— Не знаю.

— Вона одначка?

— Одначка.

— Хто ж із них хоче їхати в Сучаву? Батько, що жив стільки років у Ясах, мати чи донька?

Білецький розвів безрадно руками і глянув на Живокрука. Цей зареготався голосно й блиснув білими зубами.

— Бачите самі, як я попався! Можна приховати що перед нею? Можна на дівчат поглянути? Га! Скажіть самі, чи посміли б?

Але Оксана не дала себе звести з тропи.

— Ні батько, ні мати, тільки дочка. Ярина. Чому?

- Як мені це знати, Оксано?
- Мала вона якого жениха в Ясах?
- Відки ж я можу знати?
- Як то? Такий ваш старий приятель, а ви не спитали?
- О, так. Питався. Він казав, що ні.
- Ось і бачите. Не мала. Коли ж вона їде в Сучаву, значить, що хтось, хто їй у серце запав, або є там, або вибирається туди. А шкода, бо коли вона справді така ягідка, як ви кажете, то ми знайшли б і лік на Градичеві муки.
- А чому саме Ярина? Чому не яканебудь інша дівчина?
- Тому що вона там була. Тому що то її та домна вдарила, тому що . . . та що з вами багато говорити, коли ви того й так не зрозумієте!

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ГРИМ З-НАД ЯЛІМНИЦІ

Вістка про погром під Торговищем застала Білецького й Градича в Сучаві. Потрясла вона край, неначе грим, що б'є знечев'я, така була несподівана та неправдоподібна. Як завжди буває, перші вісті були найстрашніші. Люди, що переїхали з Яс, говорили, що з поля бою встигла втекти тільки мала жменька козаків із Тимошем і Лупулом, а решта вистелила своїм трупом густо долини Ялімниці і Гінти. Казали, що між молдаванами й козаками не було згоди, що Тиміш не спішився прийти з допомогою своєму тестеві, що Лупулові війська розбіглися, як отари овець, а козаки прийняли на себе весь тягар волоського й угорського наступу. Хто приїхав аж звідти, оповідав про страшну бурю, що прошуміла над козацьким табором. Річки, що збігали із стрімких, високих гір, залили несподівано й перетворили в одну мить козацький табір на озеро, заливаючи вози, руйнуючи шанці, підмиваючи окопи.

Стрільний порох замок, і така страшлива завжди козацька піхота залишилася без пальної зброї.

Але дедалі надходили новини докладніші й відрадніші. Виявилось, що козацька кіннота вийшла з поля бою без великих утрат. У таборі залишилися тільки піхотні частини, і вони зуміли вкрити невмирущою славою свої скривавлені прапори.

Коли від Лупула приїхав до Сучави посланець із листом, його обступили молдавські та козацькі старшини, засипаючи питаннями про битву. Тому що він сам був там і потім був при боці Лупула, посланець розказував про неї як очевидець. Говорив він, як то молдавський наступ не вдався, як Лупул пристав до Тимоша та його кінноти, як утікали вони перед угорцями на Бузани й Галац та як під Балешті над

Римником Тиміш, хоча переслідуваний ворожою кіннотою, розбив великий полк хорватських гусарів і таки перебився до Галацу, а звідти до Яс. Забуваючи про кого говорить і до кого, посланець вихвалював під небеса козацьку відвагу, справність та самопосвяту, не зважаючи на хмарні обличчя молдавських вельмож.

— Що з піхотою? — спитав Білецький, також захмарений, неначе небо в негоду.

— Якою?

— Козацькою. Тією, що залишилася в таборі?

— Ніхто й не подумав би, панове, щоб вона ще могла врятуватися. І ми думали, що вони всі наклали там головами. Але позавчора був від них посланець до гетьманича.

— І що?

— Як кіннота їх залишила, вони вибрали з-поміж себе капу...

— Кого? Кого? — не зрозумів Білецький.

— Капу, провідника, і табором боронилися до вечора. Вночі запалили вози, чагарник, усе, що могли, а самі пішли пішки всі, як один, і вже наближаються до Яс.

Молдавські шляхтичі втратили охоту до дальшої розмови. Посланця, що також був боярин, закликала до себе господарша, а козаки подалися до своїх квартир.

Побачивши Білецького, Живокрук спитав:

— Був посланець від Лупула?

Градишч переповів йому все, що почув від посланця. Але Живокрук знав уже, видно, більше, ніж те, що приніс посланець Лупула, бо спитав:

— А знаєте, панове, хто був той провідник над піхотою, чи, як вони звуть його, «капу»?

— Хто?

— Полковник Богун. Він залишився з піхотою і врятував її від розгрому. Я маю свіжі новини. Весь обоз і всі гармати пропали. Багато піхотинців попало в руки волохів. Усіх волохи вирізали на місці, нікого в полон не забираючи. Вирятувалися тільки ті, що були з Богуном.

— Як воно сталося, що наших так розгромили? Кажуть, що все те наробила та клята буря. Невже це правда?

Живокрук потряс головою.

— Де там буря! Щоправда, кажуть, що буря була справді погана й вода залила обоз. Але воно не так. Ви самі знаєте, що наш козак не з тих, щоб його буря злякала, будь вона на суші, будь вона на морі. Нам держати порох сухим також не новина. Де там буря!

— А що?

— Запровадив той клятий Лупул Тимоша аж під Торговище. Чи ви знаєте, де то є? .. Ген далеко за Букарештом, волоською столицею. Навіщо їм туди було йти? Букарешт залишили ліворуч, не здобувши його, по правій стороні були високі гори. Там заступив їм дорогу Матвій Басараб із усіма військами, які міг зібрати. Кого там не було! Були і серби, і хорвати, і значний польський полк, німецькі наймані полки, семигородські війська, не кажучи вже про волохів, що їх назганяли туди цілі хмари. Почалася битва. Наші мали середину й праве крило. На лівому крилі був Лупул із своїми військами. Послав Лупул своїх сейменів у наступ на волоські окопи, але щойно відізналися звідти гармати, вони розсипалися й почали втікати.

— Назад до табору?

— Коби то до табору! Було б півлиха! Але ні! Вони, кляті, покинули табір і погналі додому!

— Ще бурі не було тоді?

— Ще не було. Залишилися наші самі. Їх оточили війська Матвія з усіх боків. На військовій раді вирішили, щоб Тиміш із кіннотою пробивався зараз, а піхоті прислав допомогу, як буде треба.

— Так і треба було. Піхота з-за валів могла боронитися довго.

— Але, на нещастя, прийшла та буря. Зібрані води з гір розділили табір на дві частини. Меншій частині не вдалося вже об'єднатися з головним табором, і всі вигинули.

— Багато впало?

— Там? Багато. Тисяч зо дві, як не більше. Та й, пробиваючись табором, Богун утратив люду багато.

— Але що йому вдалося вивести людей звідти?

— Треба Богуна знати. Він дав волохам спіймати одного козака, наче б від гетьмана. Той їм сказав, що гетьман іде на

допомогу і є вже три милі від табору, а його послав, щоб вони не здавалися.

Білецький схвально хитнув головою.

— Що ж Матвій?

— Басараб? Його не було. Він тяжко поранений. Але волюхи й семигородці, як почули, що гетьман близько, розбіглися, як зайці, і, як бачите, Богун таки врятував піхоту.

— Добре ти казав, Яремо, що той клятий Лупул затягне таки гетьманича в біду.

— Дай, Боже, щоб тільки на тому закінчилося, — відповів Градич. — Я боюся, що це ще далеко не кінець.

Зір Білецького зупинився уважніше на Градичеві. Ударила його та зміна, що зайшла в останніх днях у його молодого друга. Схуд весь, стоншав, неначе ще вищий став, неначе виріс. Сонце спалило його обличчя, тільки очі світилися ще виразніше, ніж колись. Але були вони наче б холодні й чужі. Від часу, як залишили вони обидва дім Костиних у Ясах, Градич ані слова не згадав ніколи про Дору, ні про те, як терпить він, ні про інше, що нагадувало б про неї. Проте Білецький добре відчував, що він криється зі своїм болем. Не раз хотів він умисне почати говорити про неї, про Костиних, але завжди кінчилося це так само. Градич або не відзивався, або відходив без слова, ще темніший, ще хмарніший, як раніше.

— Що може це бути? — спитав Живокрук, який, зайнятий новинами, не помітив, що Білецький думав про щось інше.

— Що?

— Зачуваю, що господар Лупул збирає нове військо.

— Я також про це чув, — відповів Білецький.

— Чули ви, що гетьман тепер з військом біля Теробовлі та Зборова?

— Там?

— Ви не знали цього?

— Ні. Що це? Новий похід на Польщу?

— Не думаю, — заперечив Живокрук. — Це радше тільки диверсія на те, щоб ляхів не пустити в Молдавію.

— На Польщу, думаєш, гетьман не піде?

— Годі знати. Але я думаю, що ні. Казали мені, що в польському війську ворохобня, бо військо домагається грошей, що їм Польща винна, Бог знає відколи.

— Якщо у війську ворохобня, то це найліпший час для нас ударити, ні?

— Ні. Бо тоді, як є небезпека, кожний мусить ставитися під корогви, хоче цього чи ні, заплачений він чи ні. Тепер зате вони бунтуються, гризуться, б'ються між собою так, що аж їхній король мусів їхати до Львова.

— Де стоїть польське військо?

— Під Львовом. Головне в Глинянах.

— Привіз король гроші для війська?

— Які гроші? Польща, як звичайно, грошей для війська не має. Тому й король у Львові.

— Думаєш, що через те, що він приїхав, військо перестане бунтуватися?

— Ні. Але ми знаємо, як там робиться. Цього підплатять, того перекуплять, іншому скрутять голову десь у тісному завулку — і все. А король їхній у цьому мистець. Тому, хто найбільше горлає, напхають кишені золотими, що належать іншим, він затихне й не буде горлати більше.

— Інші не дістануть нічого?

— Інші підуть знову служити задарма.

— Ти, Дем'яне, бачу, знаєш про все, що твориться довкола куди більше, ніж Ярема чи я. Скажи мені, кому ляхи помагали б, якби їх наш гетьман пустив сюди? Лупулові?

— Ні. Не Лупулові. Ні. Георгіці та Ракоцієви, звісно.

— Адже Лупул — це знаний польський прихвостень. І до того, польський шляхтич.

— Під Лупулом земля усувається. Він ляхам уже не потрібний. Якби не ми, його тут також уже не було б. Ви це прекрасно самі знаєте. Що він значив би без нас?

— Правда це, що султан відібрав від нього господарство й передав Георгіці?

— Такі чутки ходили. Але я в це не вірю. Говорив я колись про це з комісом Григорієм.

— О! Він уже тут?

— Був і від'їхав. Так ось він переповів мені одну приповідку, що є у турків.

— Яку?

— Не зганяй, кажуть турки, ситих мух із болячок, що на твоєму тілі, бо на їхнє місце злетяться нові, голодні. Так турки роблять із господарями. Звісно, що новий господар хоче спочатку розжитися сам, бо голоден, і Порті не може платити стільки, що платить ситий, такий, як Лупул.

— Добре. Лупул має свої скарби. Лупул збирає нове військо. Втримається він сам, без нас у Молдавії?

— Не тільки сам не втримається, — встряв у розмову Градич, — але й з нами — ні. Його ж усі ненавидять. Від нього всі відступилися. Не бачите ви цього? Чим скоріше ми залишимо його й цілу Молдавію, тим краще й для нас. Тиміш уже, чую, виїхав на Україну.

Живокрук заперечив рухом руки.

— Те, що ти говориш, Яремо, про Лупула, — правда. Але наш гетьман не захоче тепер залишити Молдавії. Певно, на другий похід на Волощину він своєї згоди не дасть. Але Тиміш, я певний цього, повернеться назад.

— З новим військом?

— З новим військом. Так.

— Для скарбів Лупула? — спитав Білецький.

— Скарби Лупула, очевидячки, також важливі. Але туди шлях ляхам у Молдавію. Хто має Сучаву, той має цілу ту частину Молдавії. І ще одне: не забувайте, що найціннішим клейнодом серед усіх Лупулових скарбів є сама Роксанда. Задля неї Тиміш повернеться сюди, і гетьман дасть на це свою згоду.

ТИ НАШ!

Тим часом, не зважаючи на всі страхіття, що їх приносять із собою війни, час плив далі своєю звичайною ходою, невпинною, невмолимою, нестримною, у невідоме, у туманне, у вічність. Зелені збіжжя позолотили, потім копи появилися на полях, і поля знову почали чорніти.

У Сучаві спочатку життя було тихе. Але незабаром після того, як поширилася чутка, що Лупулові скарби є в замку, під замком почали появлятися різні ватаги, більші чи менші, пробуючи дістатися до нього.

Були це переважно розбишацькі ватаги, що безкарно гуляли тоді в тій частині Молдавії й дедалі густішали, залягали всі дороги та поля, не говорячи вже про ліси, що з усіх боків оточували Сучаву. Довелося розганяти їх збройною рукою, щоб добути новий запас харчів для твердині, тримати відкриту дорогу до Яс і мати зв'язок з господарем Лупулом.

Але скоро Градич, що завжди бував у роз'їздах зауважив, що між купами розбишак почали появлятися щораз то частіше люди Георгіці. Кілька таких ватаг він розгромив, а одну, найбільшу, так ґрунтовно, що небагато людей із неї могло повернутися до нового господаря. Від тієї пори ватаги трималися поодаль від сучавського замка і від самого міста, куди також, як швидко вони в тому переконалися, не було для них безпечно заїздити.

Градич був задоволений з того, що на нього припали роз'їзди і він не мусів сидіти без діла з своїми думками в тісних мурах сучавської твердині.

Живокруки влаштувалися в хатині поблизу замкових мурів, і тут сходилися часто козаки, щоб погугорити та почути новини. Був там також ще з давніх часів невеличкий заїзний дім, а в ньому господа. Ця господа була тепер завжди повна гамору, пісень, волоського вина та українського золотистого меду.

У той час, коли Градич не був у роз'їздах і не відсиплював недоспаних ночей, він залюбки пересиджував тут, де було гамірно й де люди були такі привітні, дружні, такі до нього прихильні.

Живокрук, як завжди, вдавав дуже заздрісного за свою Оксану, Білецький радів зустрічаючи його, Оксана завжди мала щось цікаве йому сказати, а й інші люди, що заходили сюди, скоро здобували його приятельство та довір'я.

Раз привів Білецький із собою старого козарлюгу, широкого, плечистого, з вусом, що сягав аж на сорочку, і, побачивши Градича, вигукнув:

— Яremo! Яremo! А йди но сюди!

Градич підвівся від стола і підійшов ближче. Білецький поклав руку на плече новоприбулого, кажучи:

— Я говорив тобі, Якове, про Ярему. Пам'ятаєш? Із тебе був добрий стрілець колись, Якове, але такого, як Ярема, я ще не зустрічав у житті.

— Невже? — здивувався козак.

— Кажу тобі! Годі повірити. Раз до наших коней присікалася тічка голодних вовків. Ми її скоро відігнали. Але після того я приглянувся до вовків, що ми їх постріляли. Тих, що впали з руки Яреми, легко було впізнати.

— Як?

— Діра між очима в кожного, або в око, коли стояв бокком. Чував ти про таке коли? І треба тобі знати, що ми мали тільки пістолі. Не дивниця, що від нього й Чарнецькому дісталося.

Старому козакові очі заблищали.

— Це він його так почаствував? Шкода, що не вбив! Він що, німець? — спитав указуючи очима на Градича.

— Ні. Це наш чоловік. Виріс тут, у Сучаві. У нашого гетьмана він тепер капітаном над райтарями. — А звертаючися до Градича, промовив: — Це, Яремо, мій давній товариш Яків, що його на Січі Козолупом прозвали.

— Чолом тобі, капітане!

— Чолом і вам, пане Козолупе.

— А що ви, панове товариство, сказали б, якби ми ось тут недалеко так трішки пороху напсували? — відізався хтось із кута, почувши, видно, що говорив Білецький.

Почули це присутні в господі та поспішили сквапно до дверей, бо кожний рад був свою справність виявити. Оксана, що завжди мала око на всіх і на всьому, зауважила зразу, що один тільки Градич не виявив жадної охоти. Не сказав одначе нічого, поправив пояс і разом із іншими вийшов з господи.

Останній виходив Живокрук, застромлюючи пістолі за пояс. Але не встиг іще вийти, як Оксана вхопила його за рукав.

— Дем'яне, ти чув?

— Так. Я також піду постріляти.

— Але чи ти чув? — нетерпляче питала Оксана.

— Що?

— Таж це Яків Козолуп.

— Так що?

— Він має дочку, Ярину . . .

— Ярину? — Живоцрук поглянув на Оксану, не розуміючи, до чого вона це говорить. — Ярину? Ну то що?

— Ти зовсім здурів. Геть баран із тебе, і все! Не пам'ятаєш, що ми говорили про Ярему? О! чоловіки ви, чоловіки! Що з вами говорити! Йди, йди і стріляй! Я вже сама подумаю.

Коли Живоцрук пришкутильгав, застав уже під мурами твердині цілу громаду, що гуторила голосно, вибираючи місце для стріляння. З цього боку мури твердині були не такі високі, як з інших боків, і не було рова з водою. Тому то на мурах було більше вартових і густо уставлені гармати гляділи перед себе чорними, відкритими, грізними пащами.

На мурах появився старшина господаря, Йонеску. Побачивши громаду, гукнув:

— А ви що, панове? Замок хочете здобувати?

— Стріляємо, — відповів йому Градич.

— Стріляйте здорові! Тільки не на нас!

— Ні. Не на вас!

— І порошу забагато не псуйте!

— В Сучаві порошу доволі, — заговорив хтось із гурту.

— Хіба ж то я не привіз вам недавно стільки возів порошу від Георгіци? — засміявся Градич.

Йонеску щось відповів, але за гамором Білецький не почув його слів. Білецький помітив уже, що в Ясах не тяжко було йому порозумітися з людьми його рідною мовою. Тут, у Сучаві, вона була на устах майже в кожного, але там, на півдні, біля Фокшан і Текучої, часто доводилося йому кликати когось, щоб порозумітися з людьми, бо говорили вони якоюсь мовою, що він її зрозуміти не міг.

Тим часом козаки визначили ціль, відміряли тридцять кроків, бо так погодилися, і почалися стрілецькі змагання. Білецький та Козолуп попали в судді, і їм треба було визначати висліди змагання.

Спершу стріляли у велику каменюку. Вугіллям вирисували на ній людську постать, що мала бути польським шляхтичем, але так само добре могла зображати страхопуда на горобців або взагалі щонебудь інше, що мало голову, очі, ту-

луб, руки й ноги. Кожному визначувано якусь частину тіла, куди стріляти.

Загомоніли весело пістолі та легенький вітерець почав зганяти білий димок у долину, де по камінню шуміла річка Сучава. Козаки були знаменитими стрільцями, і скоро тіло цього нещасного шляхтича було так посічене, що треба було шукати нової цілі. Пастушки, що були поблизу, почувши постріли, забули про худобу та вівці і збіглися сюди. Вони розшукали кілька старих дощок, і стрілянина почалася наново. Козаки старанно ладували пістолі, підсипали порох, прикручували скалки та з готовою зброєю ждали своєї черги.

Живокрук і Градич стояли збоку та приглядалися до змагань.

— Що? Ти не стріляєш? — спитав Живокрук.

Градич усміхнувся.

— Оце, Дем'яне, найліпший час пізнати людину. Звісно, що таке стріляння — це найкраща розвага. Глянь на людей. У кожного очі світяться, ніхто ні про що інше й думки не має, всіх ця забава полонила. Один гнівається, коли він не перший, другий задрить, третій хотів би, щоб його товариш не влучив.

— Але є й такі, що тішаться, коли хтось інший влучить?

— Певно, що є. Я сказав би навіть, що тут серед козаків таких куди більше, як серед німців.

— Чому ж ти не стріляєш?

— Може, ще буду. Якось не хочеться тепер.

— Не хочеш?

Градич знову усміхнувся, але не сказав нічого. Скоро в громаді помітили, що Градич не бере участі в змаганні, й почали намовляти, щоб стріляв. Густа стрілянина притягнула також багато вояків на мури твердині, і скоро стало там так тісно, що вже не було де й присісти.

Почули голос Йонеску, що стояв на мурі і вимахував руками. Але годі було розібрати, що він говорив, бо віддаль була значна.

— Цитьте бо, цитьте! — заговорив Козолуп, — бо нічого не чути!

А Йонеску кричав:

— Ануте, панове! Коли ви такі стрільці, маєте! Хто вцілит? Га! Га! Га!

Кажучи це підкинув недбало зелене, неспіле ще яблуко, що його держав у руці. Яблуко вилетіло поза мур і почало спадати на землю.

Голосно лунав ще його сміх. Але нагло перебив його постріл із пістоля, і на очах усіх яблуко розлетілося на дрібні кусні, заки ще встигло долетіти до землі.

Голосний крик здивування залунав уздовж мурів, і до нього долучився гомін козаків. По павзі почувся голос Білецького:

— Я ж тобі казав, Якове, що такого стрільця я ще не бачив.

Яків Козолуп, що все ще носив у душі тверді та суворі звичаї Матері-Січі, підійшов до Градича й промовив урочистим голосом:

— Поклади на себе знак хреста святого!

Градич застромив вистрелений пістоль за пояс, зняв шапку і перехрестився тричі.

Тоді Козолуп повернувся до пастушка, що стояв недалечко:

— Дай но мені, хлопче, оту дощину, що там коло тебе, і вуглика кусник. — А до Градича: — Я ось тут рисую диявола самого. Це сатана! Злий дух! Убий!

Дощину із зображенням чортом поставили під скелю, куди раніше стріляли.

— Вбий! — повторив знову Козолуп, і були в його голосі не лише наказ, але й погроза.

Градич видобув другий пістоль, розлігся постріл, і посередині між очима в нарисованого чорта появилася кругла діра.

— Ти наш! — промовив тим самим голосом Козолуп і обома дужими руками притягнув Градича до своїх грудей та тричі поцілував його в обличчя.

— Ти наш! — повторив. — А то я думав, що це нечиста сила є з тобою, козаче.

ЯГІДКА

Так то якось склалося, що Градич почав заходити до хати, де жили Козолупи. Спершу приходив туди то з Білецьким, то з Живокруком, то з кимось іншим, а дедалі почав заходити й сам.

Щось змінилося тоді в хатині Козолупів. Ярина, що після виїзду з Яс завжди була сумна, пририта, — повеселішала. Очі, що в них неначе пригасли були давніші вогники, почали набирати колишнього блиску та життя. Пісня, що відлетіла була від неї, знову була на її устах. Ясніше стало всім їм на душі, і ясніше зробилося в хатині.

Агафія мовчала, приглядалася до всього й відмовляла всі молитви, які знала, а знала їх небагато. Дивувалася в душі, що сталося Ярині. Козолуп і собі повеселішав, неначе помолодів, але коли Агафія згадала про зміни, що зайшли з Яриною, він зробив великі очі, бо цих змін не помічав зовсім.

Найясніше було в них чомусь у ті дні, коли Градич не подавався в роз'їзди, і тоді, коли він із роз'їздів повертався. Гірше було, коли він мав їхати, а вже найгірші та найтяжчі були дні, коли мав повернутися, а ще його не було. Батько цього також не зауважив зовсім, але Агафії не треба було вже багато, щоб зрозуміти.

— Невже це Ярема Градич? Не може бути інакше, — затривожилася бідна Агафія, бо не знала Градича і не знала, що про нього думати. Ярина була в неї єдина дитина. Була їх колись ціла громада. Але одні повмирили ще маленькими, інші вже були неначе виховані, лишилася Ярина єдина, і вона забрала все, що мати мала для всіх. Хто знає, що він за людина? Десь із світу. Залицявся до боярської дочки... Гляне він на Ярину? Не скривдить її? Не погордить? Не наємється над нею?

Сучава була для неї чужа й незнана. Правда, скоро дізналася, де жили колись батьки Градича, але крім того, що давні сусіди згадували їх добре, не довідалася нічого. Найгірше було для неї те, що не мала з ким поговорити та порадитися. В Ясах була її сестра, в Ясах була рідня та знайомі, в Ясах вона знайшла б раду легко. Але до Яс далеко. А Яків? . . . Ох! який же він нерозумний та сліпий! Він нічого

не знає, не бачить і бачити не хоче! Що йому в голові? Війни, зброя, бої, коні... Боже! Боже! Чому він мусів бути звідти, з України? Чому він запорожець? Молдавські люди не такі войовничі. Їх не тягнуть так війни; вони воліють мирне, домашнє життя. Що ж? Його вже не зміниш. Ні його, ні долі.

Хотіла Ярина до Сучави чи ні? Але в Ясах вона й думати про нього не могла... Тяжко було Агафії це зрозуміти. Видали її заміж іще зовсім молодю, а потім прийшли діти, і не було часу вже розглянутися по світу та пізнати, як люди живуть.

Але Ярина ніколи не мала таємниць перед нею. Чому тепер криється? Чому не прийде, чому не скаже, чому не відкриє свого серця перед нею? Хто ж їй ближчий на світі від неї?

З Живокруком приходила і його дружина. Як вона? Оксана?.. А щоб так було, якби вона з нею поговорила? Оксана здавалася їй гідною довір'я... Може, до неї зайти? Забїжить, як тільки дасть своїм пообідати.

Лихо з тими війнами та війнами! Не могли б то люди жити спокійно! Стільки землі! Стільки простору! А людей так мало! Ще й до того стільки їх тепер «чорна смерть» забрала!

У своїх молитвах вона завжди просила Бога, щоб послав Ярині доброго, чесного чоловіка. Тільки щоб не був з України. Там кожний молодий — козак, а що козак, то неначе сам чорт рогатий!

Градиш, щоправда, виріс у Сучаві. Але і його батьки звідти, з України. Він також вояк, і в ньому також той самий огонь горить, що в її Якова. На це вже не порадиш!

Дивний той народ на Україні. Зійдешся з ними, а вони такі мирні, тихі, добрі, гостинні, смиренні, як янголи. Пісні їх такі, що або самі ноги хочуть скакати, або так за серце беруть, що сльози силоміць на очі навертаються. Гадав би хто, що немає ліпших, покірніших людей на світі, більше згідливих, миролюбних. Але нехай тільки чутка піде, що татарський чамбул десь заблукався та ясир набирає, або що пан заїхав з Польщі, або що на турецькій галері їхній брат у неволі карається, — і вже не зможеш їх пізнати. Де ділися їх смиренність, миролюбність? Наче б хто кіл у муравлисько

всадив. І не люди вони вже ті, що їх знала, ні. Змінені, інші, страшні такі, неначе справжні чорти.

Інший це народ, інший.

Знають вони, що таке страх і тривога?

Ляхи також войовничий народ, також відважний, але там інакше, як на Україні. Ляхів було чимало в Ясах, і вона могла бачити різницю. Там усе в панських руках. Простий чоловік не значить нічого. Рай для панів, але для простолюдня — не рай. Ні. Як у Молдавії, а може, ще гірше.

Сьогодні в хаті порожньо й сумно, бо Ярина тиха, сумна. Градич іще позавчора подався у роз'їзд, мав скоро повернутися, але ще не повернувся. Що то за життя такого вояка, чи то він капітан, чи то він простий козак? Завжди в походах, завжди в небезпеці, в непевності: яка йому судилася доля й де буде його могила? Мусить це бути так, щоб Ярина завжди так дрижала, тривожилась і чекала на нього?

З Яковом було колись так само. Вона це знає. Їй треба було також таке пережити. Тільки вже потім, як погано поранений повернувся з походу й дітей була ціла купа, він закотив рукави та взявся до праці. Може, так було б і залишилося, коли б оце козаки не ввійшли в Яси. Але коли він їх побачив, знову не той став, знову ті дивні вогні в очах, знову зброя в руках, знову і хода інша й мова інша.

Поїхали вони в Сучаву тому тільки, що Ярина хотіла? .. Хто знає? Вона не знає, бо вона тому своєму запорожцеві занадто довіряти не може. Чому він погодився на подорож так легко? Вона думала, що доведеться їй цілу коновку сліз вилити, заки він погодиться їх відіслати. А він не тільки що труднощів не робив, але й сам зворохобився їхати. І тепер який він! Шаблюка при боці, пістолі за поясом, вус наче ще довший, чуб знову по-козацьки, а ходить, неначе який отаман!

Здавалося, ніби він радий, що кинув і хату, і хутір, і господарство, і все.

Жнива ще не минули, а йому це й не в думці. Все їхнє майно, весь дорібок, весь домашній скот, свині птиця — усе, чим вона клопоталася, передав в опіку старому Романові й наче забув про це. Старий Роман, щоправда, певний, буде

мати на все око, догляне всього, але чи було коли так з Яковом раніше?

Заскрипіли в дерев'яних завісах двері до сіней, і Агафія підвела голову. Біг її турботних думок увірвався.

— Це ти, Ярино?

— Ні, пані. Це я, Оксана.

— Заходьте в хату, милости просимо.

Оксана, молода, рум'янолиця, чорноока й чорнобрива молодиця була ніби саме здоров'я та сама радість. Знову, дивлячись на неї, Агафія почала набирати певности, що з цією жінкою вона може говорити щиро.

— Не прийшла я в злу пору?

— Ні, Оксано. Сідайте!

— Нагодували ви вже своїх?

— Обід уже готовий, але мій Яків десь чи не з козаками, як звичайно.

— А Ярина?

— Ярина на річці, плаття пере.

Білі зуби Оксани заблисли в усмішці.

— Ви, паніматко, краще дівчини самої на річку не пускайте, бо молодих козаків тут багато. Не боїтеся?

— Чи я знаю, Оксано? Кажуть, що все від Бога, а від своєї долі не втечеш.

— Має вона вже кого?

Агафія глянула в очі Оксани. Хотіла збагнути, що там за ними, але вони були й далі такі самі, блискучі й привітні.

— Хто?

— Ярина.

— Не знаю.

— Як то не знаєте? Мати завжди знає.

— Може, й знаю, а може, тільки догадуюся. Але коли ви, Оксано, вже про це почали, скажіть мені, будь ласка хто це такий Градич?

Очі Оксани стали великі та повні здивування. Вона аж підскочила на лавці та обидві долоні притулила собі до лиця.

— Градич? Градич? Ви про нього питаєте? Невже?.. Невже ж він то запав вашій Ярині в серце?

Агафія не відповіла нічого, тільки її пальці сплелися тісніше. Оксана ждала хвилину, чи Агафія не відповість. Коли відповіді не дочекалася, всміхнулася й почала сама:

— Я весь час думала й думала, чи йти з тим до вас, пані-матко, чи ні? Чи говорити з вами, чи ні? Але виходить, що добре я зробила, що прийшла. Завжди мені якось снувалося в голові, що чи не через Ярему то виїхали в Сучаву? Знала вона Ярему раніше?

— Напевно бачила його в Костина. Але, щоб вона . . .

— Що хочете. Молоде то! Я боялася чогось іншого.

— Чого?

— Я боялася, що це хтось інший був, що захопив серце вашої Ярини.

— Ви того боялись, Оксано?

— Тому я до вас сьогодні й зайшла. Так, я того боялася.

— Чому?

— Ви знаєте, що зайшло між Яремою і Костиною дочкою? Ярему неначе хто обухом по голові ударив. Не той став. Сотник Білецький жалів його, мій чоловік і я також, але хоч і як жаль було дивитися на нього, ми все таки раділи, що так воно сталося. Вона не була для нього. Ви це самі знаєте, правда?

— Ярема справді добрий чоловік і справді гідний доброї долі. Що його могло чекати в Костиних? Поневіряння. Відоме, як такі пани дивляться на нас. Ні. Ярема був би цього не зніс. Ліпше так. Сотник Білецький говорив нам про вас та про Ярину. Ха! Ха! Такий старий козарлюга! І повірили б ви, що він іще на дівчат має око? Як пішла мова про Ярину, то він її ягідкою назвав! Відтоді то і я почала думати про неї.

— Ви, Оксано? Чому?

— Яреми нам шкода. Сотник Білецький любить його, як рідного сина.

— Мій Яків також не дав би про нього злого слова сказати. Сумний він тільки дуже.

— Сумний. Але й то вже не так, відколи став заходити до вас . . .

— Невже він . . .?

— Невже призабув тамту? Годі мені це знати, але я думаю, що ще ні. На це часу треба і . . .

— І чого?

Оксана знову розсипалася срібним, щирим сміхом.

— І такої ягідки, як ваша Ярина. А ось і вона вже з річки.

ГЕТЬМАНСЬКІ ЗЕМЛІ

Тільки під вечір третього дня після виїзду повернувся Градич із своєю райтарією з роз'їзду. Поворот їх спричинив незвичайний рух у замку, бо з ними приїхав і сам господар Лупул із малою жменькою своїх людей.

Коли Білецький зайшов на квартиру Градича, той саме повертався від річки, мокрий іще, але вже відсвіжений. Вода ще скапувала з волосся на свіжу сорочку, але піт і бруд залишилися в потоці.

Побачивши Білецького, всміхнувся своїм звичайним усміхом.

— Ходіть, ходіть! З'їсте, що Бог послав, зо мною, бо я голоден, як вовк.

— Ти, голубе, на їду матимеш час. Тепер говори, що ти привозиш, бо тут такі чутки ходять між військом, що аж голова ходором ходить.

— Ви знаєте, що? — заговорив Градич, сідаючи, — я робитиму одне й друге. Буду їсти й говорити.

— Так їж і говори!

Градич вломив здоровий кусень чорного хліба, налив до горнятка з глечика молока і, попиваючи, почав:

— Я завжди говорив вам, що в цьому Лупулі чортяка сидить.

— Кажі!

— Як повернулися вони з-під того нещасливого Торговища, гетьманич виїхав на Україну, до батька. Перед виїздом узяв слово від Лупула, що той сам без гетьманича битви не прийме. Лупул залишився в Ясах і якомога скоро почав збирати нове військо.

— Ми чули, що й зібрав велике.

— Так. Зібрав. Близько сорока тисяч. Позганяли головне басарабських селян. Хто прийшов із косою, хто із списом,

хто з колом, а хто голіруч. Хіба це військо? Тим часом Георгіца з волоським та угорським військом перейшов границю й почав наближатися до Яс. Полковник Глух, що з руки нашого гетьмана був із Лупулом, дораджував йому відступити під Сучаву, але Лупул не схотів.

— Боявся за свої скарби, що в Сучаві?

— Так люди говорять. І я так думаю. Як би там не було, Лупул вирушив проти Георгіци.

Градич на хвилину змовк, стягнув брови і потім почав знову.

— Наперед себе вислав десять тисяч людей під своїм племінником Стефаницею . . .

Білецький перебив йому мову:

— Тут була чутка, що той Стефаниця повінчався після Петра. Правда це?

— Так, — відповів Градич, намагаючися говорити спокійно.

— І правда це, з ким?

— Так, — повторив глухо Градич. — З Дорою.

— Кажі далі!

— Георгіца, — підхопив з трудом Градич, — розбив Стефаницю під Баковим. Його люди розсипалися так, що нічого з цього війська не залишилося. Тепер тільки зважився Лупул послухати полковника Глуха і повернув у бік Сучави. Але вже було запізно. Коло Тіргул-Фрумос наскочила на нього угорська кіннота, яку припровадив на допомогу Георгіци Янош Борош. Лупулових людей було багато більше, але вони пустилися навтікача, як тільки побачили угорців. Був би й сам Лупул дістався в руки Бороша, коли б не козаки.

— Мали козаки великі втрати?

— Ні. Вони не були навіть іще в бою. Як молдавани розсипалися, козаки рушили у напрямі Браниці, що над Дністром. Ніхто їх і не чіпав.

— А що Лупул?

— До Гарлави йшов разом з козаками. В Гарлаві зустрів нас і приєднався до нас.

— Значить, Лупул уже викінчений?

— Викінчений.

— Нарешті!

— Він скінчений. Але ми ще тут, і не знаю, як довго нам тут доведеться стояти.

— Чого це, Яремо?

— Господарша в Сучаві і всі скарби.

— Чорти б його скарби забрали! — закипів гнівом Білецький. — Як то це? Ми маємо стерегти й боронити тих його проклятих скарбів?

— Віддати їх ляхам, щоб нові війська за них затягли? Проти нас?

Білецький закрив і вмовк. Мовчав якийсь час, неначе щось продумуючи, потім підвівся й сів по шапку.

— Що ти, Яремо, думаєш — тепер буде?

— Будемо мати гостей під Сучавою більше, ніж ми цього хотіли б.

— Думаєш: облягатимуть?

— Напевно.

— Оборонимось?

— Крім вашої сотні, моїх райтарів та жмені німців, тут самі молдавани. Коли б козаки прийшли, то Сучаву можна б довго боронити.

— А так — ні?

— Так — ні.

Білецький поклав шапку на стіл знову і заговорив:

— Не розумію того всього, Яремо. Адже тут із господаршею є добрих кілька тисяч молдавського війська. Навіщо ж більше люду, щоб боронити замка?

— Але це все Лупулові люди, молдавани.

— Скажи мені, Яремо. Завжди вони такі?

Градич не зрозумів.

— Які?

— Такі в бою...

Молодий капітан замислився.

— Я так не сказав би, — відповів по хвилині. — Ні. Певно, не такі то вони славні із своєї відваги, як козаки, чи німці, чи шкоти, але не гірші від угорців, чи італійців, чи татар.

— То чому вони завжди тільки втікають?

— Чого їм битися? За кого?

— Як то?

— За Лупула? За його скарби? За те, щоб далі утиски чинив і безправ'я?

— То значить, що коли б не Лупул, то й молдавани були б інші?

— Між молдаванами ще й тепер живе пам'ять про воеводу Степана, що ляхів бив, і турків, і угорців. Тут, у Сучаві, коли зайдете в церкву святого Димитрія чи Міровецьку, побачите образ воеводи Степана й дізнаєтеся, скільки він боїв виграв та земель придбав.

— Казав мені Живокрук, що Тиміш набирає нове військо.

— Дай Боже, щоб набрав. І щоб на час устиг.

— Яremo!

— Що?

— Ходи зо мною до Дем'яна. Там, у господі, люду зійдеться багато, бо кожний захоче знати, що твориться.

— Ви їм про все розкажете.

— Не хочеш зайти?

— Я втомлений украй. І якось — не хочеться...

— Яremo! Ярина питалася про тебе.

— Хто?

— Ярина.

— Ярина? Яка Ярина?

— Донька Козолупа, — відповів нетерпляче Білецький.

— Що ти? Не знаєш?

— Ага! Певно, що знаю. Чого хотіла?

— Я не знаю. Оксана буде знати.

Градич усміхнувся.

— Як Оксана буде знати, то й ми всі знатимемо.

Білецький приступив до Градича й поклав йому руку на плече.

— Слухай, Яremo!

— Слухаю.

— Ти знаєш, що я тебе, як свого сина, люблю?

— Знаю.

— Яremo! Кинь лихом об землю! Забудь! Бачиш, як легко їй було промінати тебе за Стефаницю! Невже вона могла так скоро забути, а ти ні?

— Видко, що вона могла, а я ні.

— Вона могла, й ти можеш. Забудеш і очі повернеш туди, куди слід, де тебе цінять та шанують. Тоді й зрозумієш, що таке кохання. Хіба це кохання, коли завжди з тобою щось не влад?

— Не влад? — здивувався хмарний Градич.

— Авжеж, що так. Хто тебе буде кохати, не стане підозрівати, що ти зрадив, що ти продав, що ти обдуриш, як це було в дорозі.

— То сеймени...

— Не кажи: сеймени. Їм повірили, тобі ні. Чому? Бо ти якийсь там затяжний, райтар, козак чи мара знає що, так що в твій бік і глянути не варто. Подобався ясній домні? Чому ж ні? Що за диво. Так що ж? Вона вже й на те пішла, що зважилася тебе собі за чоловіка взяти. Але ти зате маєш слухати її, як песик, і бути таким, яким вона тебе схоче мати. А люди? Їх можна бити, їх можна зневажати, бо що вони? Сказано: худобина. Не так у них? Не так? А глянь ти, Яremo. Така Ярина! Гей! Бачив ти коли таке дівча, як Ярина, Яremo? Ти її, бачу, й не дуже запримітив. Де-де там-тій до Ярини! Не тільки що личко гарне, і очі і брови, але це дитина козацького роду, це донька старого січовика. Ти на Україні не жив, тобі це все новина. Хто йшов на Січ тоді, коли її батько туди пішов? Той, що хотів легкого життя? Ні. Той, що хотів панувати? Ні. Той, що вважав інших людей за нижчих від себе? Ні. Туди йшли ті, що волю полюбили над усе, що хотіли жити, як рівні між рівними, і не боялися умирати за правду та волю. А з батьків то на дітей переходить. Думаєш, що могла б така Ярина зробити з другою дівчиною те, що зробила з нею? Побити, виштовхати за двері за те тільки, що не покликана посміла увійти в кімнату?

— Чому ви мені знову те саме говорите?

— Кому ж мені про це говорити, як не тобі?

— Чого ви хочете?

— Кинь лихом об землю, Яremo! Не тільки сонця, що у вікні!

Градич мимохіть кинув оком у відчинену квартиру. Сонця на небі вже не було. На заході тільки світилося ще небо золотом. Дрібні, багряні хмаринки, ніби сторожі на варті,

позастигали серед золотого неба й неначе самі задрімали. Десь у лісах темних, що від святого Іллі чи Бунинців, відізвався довгий, протяжний голос і покотився гомоном далеко й широко.

— Чому ж ти не їси? — почув голос Білецького, такий уже звичайний, батьківський, добрячий. Гнів та досада, що зібралися в його грудях, зникли в одну мить, а до грудей приплила тепла хвиля й залила вщерть його серце. — Добре то мати когось собі близького, — прийшла Градичеві думка, як тоді перед битвою перед укріпленнями Монастирищ.

— Вже їм, — відповів, неначе мала, слухняна дитина, і всміхнувся до Білецького, ніби прохаючи пробачення.

Але й Білецькому жаль стиснув горло. Довгу хвилину кашляв, не говорячи нічого. Потім заговорив:

— Як ти думаєш? Що Лупул робитиме тепер?

— Напевно захоче на Україну до Тимоша.

І своїх тут залишить?

— Має він інший вибір?

— Їх із собою взяти.

Градич рішуче заперечив.

— Вже запізно. Не треба їх було сюди посилати.

— Запізно?

— Будете бачити, що ще сьогоднішньої ночі будуть гості довкола Сучави.

— Як же Лупул прорветься?

— Це ще тільки різні ватаги. Через них пробитися кінноті не буде тяжко. Але весь двір, і вози, і скарби не пройдуть. Цього він уже навіть пробувати не буде.

— Цікавий я, як він сам задумує звідси відістатися?

Градич засміявся й показав рукою крізь одчинені двері.

— Що? — не зрозумів Білецький.

— Це дворецький Лупула, Андронікос.

— До тебе?

— Видно.

Розмова Градича з дворецьким не тривала довго. Як Андронікос відійшов, очі Білецького зупинилися питально на Градичі.

— Ось маєте й відповідь на своє питання.

— Яке?

- Як Лупул видістанеться з Сучави.
— Як?
— Я маю його перевести безпечно звідсіль аж у гетьманські землі.
— Ти?
— Я. Ви залишаєтеся тут і будете боронити Сучаву.

ЗРАДА

Сподіваних, хоч і не прошених гостей довкруги сучавського замка назбиралося впродовж ночі справді доволі, але при появі грізної півпанцерами полискууючої компанії райтарів, вони розступилися на боки, залишаючи дорогу вільною. Тільки як райтари, перебривши річку Сучаву, та опинилися на її лівому березі, затарахкотіли рушниці з різних боків. Але віддаль була вже велика, і ніхто не звертав уваги на таку невинну стрілянину.

Зараз за річкою чекала на Градича перша несподіванка цього дня, що взагалі виявився на несподіванки багатим. Він задумував їхати просто на схід, на Ботошани, але щойно вийшли на дорогу й повернули на Бурдюжени, під'їхав до Градича Лупул. На обличчі його грала широка й ласкава усмішка, одначе в очах притаївся підступ, що не лишав ніколи молдавського господаря.

— Нам таки дали переїхати спокійно, — почав. — Як ти думаєш, капітане Градичу, знали вони, що я з вами?

— Думаю, що не знали, ваша господарська світлосте.

— І я так думаю. Ти куди хочеш? На Ботошани?

— Так.

— Ні. Мені треба в Драгомирну, а потім я тобі скажу, капітане, куди далі.

Замість праворуч, повернули, отже, ліворуч і поїхали на північ.

За недалеким лісом, серед зеленої, веселої долини забили манастирські забудування та церква.

Драгомирна. На вигляд кріпких мурів, таких йому добре знаних, і церкви, серце забилося жвавіше в Градича. Він

тут бував так часто. З батьками. Він так любив сюди їздити; ще тоді, давно, коли весь світ сміявся до нього, а він до світу. І що? Все змінилося, все те інше стало.

Лупул затримав загін перед мурами монастиря, а сам з Андроніком і своїм довіреним молдавським боярином Тудореску пішов у монастир. Довго не довелося чекати на нього. Повернувся він скоро, захмарений, як небо в негоду, і чорний, як сама ніч. Не говорячи нічого, сів на коня, навіть не чекаючи, щоб хто подав йому стремено, й рушив далі.

— Що це могло статися його мосці господареві? — спитав поручних Шварцман, під'їхавши до Градича.

— Хто знає? Певно, мав тут також свої скарги і їх тепер не застав.

Виїхавши на дорогу і знову здивувався молодий капітан, бо, замість на схід, Лупул вибрав дорогу на північ, у бік Михайлівців, що за Серетом.

— Куди той старий чорт хоче? Чи не до ляхів? — подумав Градич, але не сказав нічого. Видав наказ і густими лісами повів загін на північ.

На бажання Лупула об'їхали Михайлівці лісами, не вступаючи в містечко, і пізній вечір застав їх недалеко Герчі. Не доїжджаючи до Герчі, затрималися на ніч біля самотнього хутора серед лісів. Тудореску поїхав сам до Герчі, але скоро повернувся назад. Курна хата була така мала, брудна та смердюча, що Лупул велів собі постелити на сіні в повітці. Тудореску, влєсливий дворак, ломив, щоправда, руки, що його пан мусить ночувати в такому місці, де крізь подерту стріху заглядали до повітки зорі, а вітер гуляв так вільно через плетені стіни, як на вільному полі, але Градич не вірив у його щирість.

Градич вибрав для себе місце під стогом сіна, але не спішився спати, бо чув, що не засне. Турботні думки огортали його душу. Місця, де був сьогодні, дороги, монастир, край, що ним переїздив, викликали в його пам'яті натовпи давніх образів, навернули назад час, і були хвилини, коли йому здавалося, що ніщо не змінилося, що ніщо не зайшло, що все залишилося таке, як було колись.

Товариство розмістилося по подвір'ї та по нужденних забудованнях хутора. Коні мали що їсти, а при вогнях довго

в ніч райтари готували вечерю з худоби, захопленої по до-розі.

Щоб не бути самотнім із думками, блукав Градич по хутору, зупинявся то при одному огнищі, то при другому, ходив від одного гурту до другого, а тих гуртків було багато, бо загін його зріс значно. Після битви над річкою Жижією багато райтарів, яким вийшла служба в семигородського князя, виявило охоту приєднатися до нього, бо він знаний був райтарам, і манила їх служба в козацького гетьмана. Але щойно після того, як Шварцман із товариством пристав до нього в Липниках, його загін зріс так сильно, що чужоземні офіцери, яких було багато на службі Лупула, почали називати його полком.

Думав Градич, чому Лупул так старанно обминав усі більші оселі та містечка? Господар йому не говорив нічого, і він ні про що не питався, але постановив бути чуйним та обережним. Тому стежі пішли на всі сторони, а вартові пильно ходили навколо хутора.

Небо світило зорями й мерехтіло від багатства розсипаного по ньому срібла. Довкруги місяця утворився прозорий, невиразний вінець, і люди заповідали зміну погоди. Жаби в близькому потоці не переставали кумкати. Одні казали, що на погоду, інші ворожили дощ.

Але яка йому різниця: погода чи дощ? Яка йому різниця, куди Лупул хоче їхати? І чого? І навіщо йому знати, чому він їде? Схоче до ляхів? Ні. Він Лупула має в руці, не Лупул його. Лупул поїде не туди, куди сам захоче, а куди він, Градич, скаже. Це його не турбувало. Він віддавна Лупулові не вірив і тепер не мав причини вірити.

Вийшов поза хутір. Став тихо біля товстої дупластої верби, що дрімала над тихим потічком, і вслухався в тишу ночі. Поглянув на табір. Огні пригасали. Люди були вже по вечері. Коні їли скошений овес і запашне сіно та билися між собою голосно і гнівно. Від лісу чути було кінську ходу. Це вартові.

Рушив знову до хутора. Райтари клалися на спочинок, де хто хотів. Декуди поралися ще коло коней і розводили надто неспокійних. Дехто ще гупорив, дехто пробував тихою піснею розігнати журбу, всі інші вже спали.

Градич підійшов до повітки. Сів на гороховій соломі під стіною, спер лікті на коліна, підпер долонями голову і закрив очі.

Перед його очима почали перебігати образи один за одним, щораз нові й нові: хатина з каміння, білим вапном вибілена, чиста; біля хатини на подвір'ї липа, велика, тіниста; з її пня у землю входило коріння, здорове, товсте; малий хлопчина буде хатку з дрібненьких патичків та з кори. Хтось сміється з нього, хтось ногою руйнує його хатину; між корінням залишається тільки купка дрібних трісочок. І знову образ: біжить водичка в малому потоці, котиться по гладеньких камінчиках і шумить, і гомонить. У нього штанці підкочені поза коліна, весь він мокрий, замузаний. Робить відногу від потічка. Там збудує млин, зробить колесо й пустить тоді водичку на млинове колесо. Ось уже гребля готова, ось уже й колесо буде, але знову хтось знайшовся, що греблю розметав, і буйна вода забрала все: і рештки греблі, і колесо, і млин, і ті сльози, що капали тоді з його очей.

Батько від дитинства привчав його шанувати зброю; батько від дитини вчив його стріляти з лука та рушниці. Може, тому й тепер його рука така несхибна, що не раз йому самому моторошно ставало й не раз його самого страх збирав. Йому також приходила така дивовижна думка, чи то нечиста сила не сидить у ньому. О! Який він був вдячний старому Козолупові, що так розумно й дотепно розв'язав тоді той його життєвий вузол. Коли він клав знак святого хреста на собі так, як того бажав старий козак, і заганяв кулю чортові межі очі, його рука не задрожала, його куля йшла просто. Там, під тим сучавським муром він боявся. Боявся вперше в своєму житті, що, може, не поцілить чорта, що його рука здригнеться, а що тоді?

Старий Козолуп. Старий козак, такий справедливий, такий чесний, такий суворий. Таким козак повинен бути. Як це можливе, щоб у нього такого суворого, твердого козарлюги була така весняна, така ніжна доня? Як вона... Ярина... Яка шкода, що він її раніше не зустрів! Тепер... Що ж тепер? Хатину, що її між корінням будував, хтось зруйнував, греблю, що він її гатив, розметав і знівечив. Що тепер?

Хотів уже підвестися, але голоси з повітки паралізували його рухи. Почав прислухатися. Говорили по-молдавськи й говорили про нього.

— Кажеш, що Градича ще нема?

— Він вийшов за хутір, ваша господарська світлосте.

— І ще не повернувся?

— Ще ні.

— Він справді вояк із крові й кости.

— Але . . .

Лупул засміявся.

— Але ти думаєш, що він не пустив би нас до князя Януша, що?

— Боюся, що ні.

— Не збагне він?

— Як може він?

— Ти що? Скалки зняв?

— Ні, ваша господарська світлосте. Це він зразу помітив би.

— А що?

— Порох висипав.

— З мидничок?

— З мидничок.

— Він це також помітить.

— Ні. Я дав інший. Мій. Хе! Хе!

Що за кара? Градич стрепенувся і своїм ухам не хотів вірити. Не сниться це йому? Хотів протерти очі, але ще вчасно спинився. Вони не мають знати, що він тут. Слухав далі. Голос був тут, зараз за лихо плетеною хворостом стіною, але годі було зрозуміти, бо хтось із них, здається, Лупул, вовтузився, і шелест сіна заглушував голос.

Після того довгий час усе було тихо, так тихо, що Градич думав, що вони вже поснули, й сам хотів уже відійти. Але заки рушив, відізвалися знову голоси. Почув Лупула:

— Де буде посланець?

— За Хотином, ваша господарська світлосте. Недалеко місця, де ми переправлялися на лівий берег ріки.

— А князь Януш?

— Князь буде коло Бабшина.

— Це по лівому боці Дністра?

— По лівому.

Лупул засміявся.

— Той Тиміш думає, що крім нього нема нікого, що прийшов би нам на допомогу. Ти бачив, як він тепер згордів?

— Бачив.

— І ось не тільки що допомога буде, але я того свого зя-тенька доставлю до рук, що здавна на нього чекають!

— Ваша господарська світлість завжди вміє знайти собі раду.

— Ха! Ха!

Голоси вмовкли. Градич уже не хотів довше чекати. Він був такий вражений тим, що почув, що міг легко чимнебудь зрадити свою присутність. Поволі, обережно зсунувся з со-ломи і, вибираючи місце, де липові гілляки кидали тінь на землю, місяцем освічену, непомітно підповз до коней та до своїх райтарів.

РОЗГАДАНА ГРА

Ті, що останньої ночі заповіли зміну погоди, не помили-лися. Весь день небо було непривітне, а під вечір почало затягатися хмарами. Здавалося, що хмари сходилися з усіх сторін, мов та татарська орда, що землю толочить копитами безчисленних чамбулів, а небо застиляло димами пожарів. Щось тяжке, неприродне, вороже висіло в повітрі. Сонце скоро зайшло за тяжкі заслони, темні, густі, зловісні. Спа-дала темна ніч на землю і після кожної блискавиці ставала ще темнішою.

Доїхали до Дністра. Вода була така ж темна, схвильована й неспокійна, як дерева, як земля, як небо.

Минули хотинський замок здалека. На превеликий жаль та досаду, замок був тепер у руках ворога. Всі спроби здо-бути його назад не мали успіху.

Пригадав собі Лупул оберста Геллера і Костина. Обидва вони колись закликали його боронити замок, бо хто має хо-тинський замок, той має цілу ту частину країни. Де вони тепер? Костини, як йому донесли, вже обидва по тамтому боці, у Георгіци. Га! Що робити? Де Стефаниця і його молода

дружина, він не знав. А втім, яке йому до цього діло? Стефаниця показав себе зовсім нікчемним та нездібним. Пощо йому його? Багато відійшло, багато. Хто з ним? Градич? Ні. Градич чужий. Для козацького гетьмана він зробив би, може, все, але для нього чомусь то ні. Чому він із ним? Бо Тиміш його йому приділив. Райтари? Доки Градич живе, вони підуть за ним сліпо. Тільки як Градича не стане, можна буде подумати про райтарів. Тудореску хитрий та проворний. І йому можна повірити. Ні. Лупул мимохіть хитнув головою. Ні. Нікому не можна вірити. То Тудореску подумав, щоб Градича усунути з дороги. Градич не дав би йому піти до князя Януша.

Виходить, що добре сталося, що він для своєї охорони вибрав Градича та райтарів. Коли б то був Білецький або котрийнебудь інший козацький сотник, було б куди тяжче. Коли б йому довелося повертатися до козаків, треба було б відповідати за тих людей. А так ні розрахунку, ні великих пояснень. Кінці у воду — і все.

Хто з ним? Андронікос і Тудореску. Це все з цілої держави? Все, що йому залишилося з його людей, його підданих, із тих численних двораків, бояр, достойників, офіцерів і підлесників! Ох! Підлі ті люди, підлі! Що з того, що він господарив повних двадцять літ. Один подув вітру — і всі відпали. Як те листя з клена під осінь. Доки служила йому воєнна фортуна, були з ним усі. Програв — і все зійшло нанівець!

Він усією душею ненавидів козаків та їхні порядки. Його великий життєвий досвід навчив його, що там, де всі заможні, не може бути великих багатіїв, бо з кого ж дуки-магнати живуть, як не з бідноти? Значить, і сам гетьман козацький не багатий, а бідак.

Похитав головою. Що Молдавія супроти України? Те, що мала крихітка хліба супроти цілого буханця. А скільки він зумів видобути з цієї крихітки. Коли ж гетьман бідак, то сам собі винен.

Чомусь гнів збирав його на гетьмана. Він...

Гнідий кінь Тудореску зрівнявся з його конем.

— Ще далеко, ваша господарська світлосте?

Підозріння вистрілило з очей господаря, неначе той тонкий язик із рота гадюки.

Але відповів спокійно.

— Ні. Вже ось тут. За горою.

— Буде Андронікос з нами?

Знову ті самі довгі гадючі язички вискочили з очей.

— Чого? Не треба. Нехай залишається й має око на райтарів? Невже ми самі не дамо собі ради з ним одним? Де він?

— Я передав йому, що ваша господарська світлість хоче його бачити.

— І що?

— Казав, що зараз буде.

— Що він робить? — занепокоївся Лупул.

— Він саме вислав роз'їзд у бік Хотина.

— Шкода. Шкода. Офіцер з нього прекрасний.

— Шкода чого, ваша господарська світлосте?

— Його. Але що ж...

— Їде вже.

Лупул глянув. Великий кінь, високий їздець. Довгу темнобуру кирею торгав вітер, що бив і рвав безперестану. Їздець зрівнявся з ними. Біля нього Тудореску виглядав, як мала верба при високій гірській ялиці.

— Ваша господарська світлосте...

— Так. Я хотів з тобою поговорити, капітане Градичу.

— Я слухаю.

— Як весною довелось мені було переправлятися на другий бік Дністра, від моїх лютих ворогів утікаючи, я закопав речі, що мав, тут. Там і багато моїх грошей. Ти розумієш, що тепер мені грошей потрібно більше, ніж колинебудь раніше, бо без них я війська не найму. Тому я вирішив їх викопати.

Градич глянув на господаря, але не відізвався.

— Але не можу я сказати всім, що тут мої гроші. Про мої скарби і так люди забагато говорять. Отож хотів би я, щоб ти й Тудореску допомогли мені їх видобути із землі. Маєш в'ючні коні?

Маю.

— Гаразд. Про це подумаємо пізніше. Їдьмо!

Рушили. Була це та сама дорога, що нею Лупул їхав колись. Крута. Стрімкі стіни яруги стискали її звідусіль. Каміння звисало над головами, неначе чекаючи, коли впасти на голови небажаних гостей та придавити їх.

Темно тут було, темніше, як у долині Дністра, місцями так темно, що годі було побачити щонебудь. Тільки безугавні, негасаючі блискання невпинно освічували дорогу, роблячи її ще більше примарною.

Останній закрут. Близький грім загримів і скотився по дереву в яругу. Гук стократним відгомоном побіг по всіх закутинах яруги, але ще не закінчився, як новий струмінь живого вогню із гуком злетів із неба, і недалеко дерево з тріском звалилося вниз до потоку.

— То тут, — сказав Лупул, зсідаючи з коня.

Градич теж зіскочив зручно з кульбаки.

Велика каменюка, що нависла над їх головами, захищала від нагального дощу, який, здавалося, своїми струменями хотів залити цілий світ. Нова блискавка освітила тісне місце і розпачливий крик вирвався з горла Лупула:

— Нема! Нема! Нема моїх грошей!

— Нема! — відізвався з темряви голос Тудореску. — Нема! Але є сам господар! Беріть його!

Заметушилися в темряві нові темні постаті. Блискавка знову розколола небо й землю, але заки погасла, блиснули два постріли, і темні тіні, що там появилися, покотилися на землю. Нова блискавка освітила бліде обличчя Тудореску, на якому відбився несамовитий жах, і ще одну постать, що була при ньому. Ще світло блискавки не згасло, як новий постріл повалив цю постать на землю. Хтось застогнав близько. Нагло втихло все. Тільки шум вітру не втих і дощ бив по листях та каменюках.

Довгу хвилю небо стояло темне. Аж нараз зайнялося все знову вогнем, і Градич побачив, як Тудореску впав на коліна перед Лупулом і як цей чимось тяжким ударив його по голові.

— Гинь, зраднику! — почув Градич голос Лупула, глухий удар і передсмертний зойк.

Зойк утих, тіло звалилося на землю. Лише в хвилини, коли шум бурі притихав, чути було важке дихання Лупула

і його прокльони. На дні яруги потік грізно шумів, бо води загатили русло й котилися вниз водоспадом.

Градич підійшов до розкопаної ями. Нахилився над однією поваленою постаттю, знайшов ріг із порохом, зняв шапку з голови вбитого, всипав порох до шапки і приклав до цього пістоль. Відтягнув курок і потягнув за язичок. Упала іскра. Порох пойнявся ясным огнем. Дрібні гілячки під каменем були сухі. Ломив і кидав. Ломив і кидав, аж доки вогонь не набрав життя та сили. Тоді, не звертаючи уваги на Лупула, сперся плечима об каменюку й зручно та швидко почав набивати вистрелені пістолі.

— Скільки ти їх мав? — почув голос Лупула.

— Чого?

— Пістолів?

Короткий, холодний сміх був відповіддю. Щойно по довшій мовчанці:

— Чотири. Один із них іще не вистрелений, ваша господарська світлосте . . .

Мурашки побігли поза спиною господаря, бо в голосі Градича було щось більше від погрози.

— Всі . . . Всі були наладовані?

— Що варті пістолі, якщо вони не до вжитку?

Лупул мовчав довгий час. Видко було, не знав, що казати. Від Дністра чути було ще громи. Блискавки перелітали по небу, швидкі, неспокійні. Ще дощ лопотів по зеленому листю, але буря минула.

— Ти мені знову життя врятував.

Знову тільки зимний, короткий сміх відповів на його слова.

— Але мої гроші пропали.

Градич не озивався.

— Думаєш, що Тудореску наслав людей по гроші?

— Не знаю.

— Може, гроші ще тут?

— Яма розкопана була давно.

— Давно?

— Вовки й кості людей, що тут чомусь лежали, побиті колись, устигли вже рознести.

Замовкли обидва. Лупул крутився нетерпляче та неспо-
кійно. Потім заговорив:

Що ти думаєш, капітане Градичу?

— Що ваша господарська світлість має на думці?

— Куди ти хочеш?

— Я? Я нікуди не хочу.

— Ти знаєш, що гетьманич Тиміш приділив тебе мені?

— Так. Знаю.

— Значить, ти на моїй службі?

— Ні. Я на службі в його милости пана гетьмана.

— Але як я захочу, щоб ти йшов зо мною, ти підеш?

— Я проводитиму вашу господарську світлість до геть-
манських країв.

— Край, що по тій стороні Дністра, вже гетьманський?
Що?

— Мені здається, що так.

— То ми й тут можемо переправитися через ріку.

— Чому тут? — удав здивування Градич.

— Бо по цьому боці земля горить нам під ногами. Сам
бачиш. Глянь, що зробив Тудореску. Не лише, що мого майна
захотів, але й мене самого хотів за продати Георгіці. Як мені
можна тут вірити комунєбудь?

— Певно, що ні. Нікому!

Знову здалося Лупулові, що Градич глумиться з нього.

— Бачиш. По другому боці вже козацькі землі. Там буде
бодай безпечно для моєї особи.

— Ні. По тому боці ми могли би потрапити, не дай Боже,
на який заблуканий польський роз'їзд. Що ми тоді зроби-
ли б? Ні. По цьому боці таки безпечніше, бо ваша господар-
ська світлість сам знає, які ці люди Георгіці.

— Польські роз'їзди по тому боці Кам'янця? Де ж це
можливе? Ти що? Жартуєш?

— О, так, можливе, — перебив Градич, сміючися в душі
з хитрої гри грека. — Я зачував навіть, що тут, біля Баб-
шина є якісь польські війська.

— Тут? ..

Вовчі зуби Василя Вовка заблищали хижо від жовтого
вогню.

— Так. Чи не князя Радзівіла зағони навіть. Не знаю, чи вони могли б бути небезпечні для вашої світлості, але... Я сам не можу збагнути, що литовські зағони можуть тут робити?

Лупул умовк. Його чоло покрилося краплинами поту. Він побачив, що Градич якимось чудом розгадав його гру, і є страшніший, ніж він сподівався. Побачив також, що він не має вибору й мусить іти за ним.

Підвівся з каменя, на якому сидів.

— Ходімо назад, капітане Градичу.

— Ваша господарська світлість зволить іти вперед. Я буду крити плечі і візьму коні.

— Добре, — відповів Лупул голосом побитої людини.

ЖМЕНЯ БЕЗСТРАШНИХ

Під Сучаву справді скоро підійшов Георгіца з усіма своїми військами, що їх міг зібрати. Були там його люди, що з ним розпочинали повстання, були ті, що після бою під Торговищем перейшли на його бік, були ті, що перейшли під Баковом та під Тіргул-Фрумос, були селяни, нещодавно зігнані під військові прапори, були значні зағони семигородського князя під Кеменем і під Борошем, були волоські полки Басараба, були наймані добрі німецькі зағони і славні з своєї боездатности шведи.

— Стягаються кляті, мов те гайвороння на жир, — говорив Козолуп. — Їм там уже й числа нема. От дияволи якісь!

Спершу всі ті війська трималися оподаль твердині, будували табір, ставили шатра, робили землянки, сипали шанці, уставляли гармати, але дедалі, коли бачили, що ніхто із твердині їх не чіпає, почали набирати сміливості, підступали під самі мури, викрикували різні лайки, викрадали, що можна було викрасти, і поводилися неначе в себе дома.

Так тривало два чи три дні. Нарешті Білецький не втерпів, послав слово до господареві, що він робить вилазку, й вивів свою сотню за мури таки в білий день та вдарив на близькі ворожі частини.

Молдавани не сподівалися кінної атаки з боку твердині.

Окопи ще не були готові, молдавські війська розсипані. Ні офіцерів, ні проводу не було.

Вскочила козацька сотня в молдавський табір, як голодні вовки в овечу обору. Огнем спалахнули вози й намети, під небо знялися курява й дим, а поле стрясли крики: «Слава!»

Страх охопив молдаван. Ті, що не впали під кінські копита, пустилися втікати. Залишені гармати, амуніцію, вози з добром та харчами почали козаки тягти до замка. Заки наспіли на поміч молдаванам німці та шведи, здобуте добро було вже безпечно.

Приїхав Георгіца з недалекої Лізаври, де стояв квартирою; прибігли і Кемень, і Борош, і спатар господаря Басараба, але козаки вже були під мурами твердині й останні вози ховалися за брамою. Мури задимилися. Розривні набої почали блукати по полях, шукаючи для себе жертв.

Ще тієї самої ночі на военній нараді в замку стали на тому, щоб Білецький зробив новий нічний випад у бік річки Сучави на шанці, обсажені молдавськими та волоськими частинами.

Повернувшись з наради, Білецький почав збирати свою сотню. На своє велике здивування побачив серед козаків і Козолупа. Блискучий півпанцер охороняв груди та плечі старого козака і світив так ясно при місяці, що Білецький запримітив його зразу.

— Ти що, Якове, з нами?

— Атож.

Стільки було твердої постанови в його голосі, що Білецький тільки всміхнувся, не пробуючи відмовляти свого старого друга, щоб не їхав.

Виїхали тихо поза браму. Темні свитки, темні коні. Ні гамору, ні шуму. М'яка земля глушила кінські кроки. Ясний місяць то впливав, то знову крився в хмарах. До ворожих окопів було доволі далеко. Окопи, як Білецький знав, не були ще зовсім готові.

Як підїхали близько, хтось відізвався незрозумілою мовою. Скочили в ту сторону. Вартовий. Такий він був стривожений, що ні голосу не зміг із себе добути, ні мушкета вжити. Хвиля кінноти перевалилася через окопи, як зібрані води через греблю. Вже в таборі. Рушили вперед. Шатра,

вози. Гримнула густа стрілянина з мушкетів. Гук понісся по долині. Крик, гамір, постріли. А потім свист шабель, зойки ранених, жажливі стогони, крик переляканих украй людей, тупіт коней і гомін: «Слава, слава, слава!»

По трупах добігли до малого кам'яного форту, що стояв край річки. Він служив, мабуть, колись давно як мостовий причілок, доки вода не забрала мосту. Перед ними втікали пішки вояки, в чім кого застав козацький наскок.

Прибігли угорські частини на допомогу, але юрба переполошених молдаван та волохів змішала їх, розпоросила й загорнула з собою до втечі.

Форт чи причілок, що був над річкою, був старий, занедбаний. Місцями камінний мур держався ще доволі добре, але в інших місцях зміла його вода, і тільки румовища та каменюки залишилися по ньому. Білецький стримав сотню. Козаки кинулися до возів та до добра, що було на них.

— Припрягати коні до возів і назад до замка! — гукав Білецький, об'їжджаючи покинуте ворогом бойовище — Мерщій, мерщій, бо відсіч прийде скоро!

І дійсно з правого крила сотні відізвалися мушкети й почали торохкотіти щораз голосніше. Надворі почало розвиднятися. Від ріки стелився по долині ранній туман.

Пролунав голос Козолупа:

— Нуте, хто охочий! За дозволом сотника засядемо за мурами оцього замка й будемо стримувати ворога, доки здобич буде відставлена до твердині! Хто охочий?

Охочих знайшлося досить. Білецький хоч-не-хоч дав згоду, бо думка була непогана. Пішли вози за возами до твердині: нові гармати, харчі, а Козолуп та його охотники обсадили мури й румовища маленького форту і скоро привітали гарячою сальною підтягнені на відсіч німецькі частини. Зав'язалася жвава перестрілка, що стримала наступ німців та дала можливість забрати з молдавських позицій усе, що мало якунебудь вартість.

До замка була віддаль кількох гонів. Від лівого крила сотні почали також з'являтися ворожі лави, що прибули, хоч і спізнено, на оборону своїх. Був час повертати назад. Послав Білецький до форту козака, щоб ті, що його боронили, також приєдналися до сотні, але той упав по дорозі

до форту, поцілений німецькою кулею. Зібрав тоді Білецький кількадесят козаків, що були під рукою, і вдарив на німців, які вбилися клином між фортом і сотнею, відпер їх і гукнув до Козолупа:

— Чого ще ждете? Назад!

Рушили козаки з-за муру. Білецький, певний, що всі залишили форт, повернув коня й поїхав до сотні. Козаки відступали швидко в напрямі твердині, забираючи з собою все, що могли. Білецький висунувся був наперед, щоб доглянути всього, і згодом знову перепустив своїх людей та опинився позаду. Здивувався, що відступ відбувається так спокійно. Де ж ворог? Глянув перед себе. Біля малого форту над річкою ще колотилося. Гомоніли постріли, дим стелився по ріці та по долині.

Стрепенувся. Що це? Хто там? Адже він наказав Козолупові відступати. Бачив людей, що виходили з форту.

Глянув по своїх людях.

— Гей, Гнате! — гукнув неспокійно, побачивши Гната Хвалька поблизу.

— Я тут.

— Ти був із Козолупом?

— Так.

— Де ж він?

— Залишився. Нам казав відійти.

— Багато з ним залишилося?

— Небагато. Жменя.

Білецький стримав коня. Глянув. Побачив, як серед ранішнього туману бігли німці до руїн над берегом, почув великий крик. Нагло постріли втихли, і дивна, зловісна тишина оповила долину.

— Здобули! — відізвався Хвалько.

Білецький зняв шапку. Притиснув її до своїх грудей і мовчки дивився, де був малий форт. Слухав.

— Вже по них! — почув голос біля себе.

Відгорнув оселедець, що його вітер насував йому на очі.

— Може б, ще скочити їм на рятунок? — спитав хтось.

— Там нема уже кого рятувати, — відповів. Широким рухом руки перехрестив форт, обкутаний іще димами, насував шапку на голову і мовчки повернув коня.

ЛИЦАРСЬКА СМЕРТЬ

Перед вечером того самого дня, коли впав Козолуп, сколихнула обложених нова вістка. Пішла вона по залозі, як весняний вітер по полю.

— Відсіч приходить! Тиміш! Гетьманич Тиміш іде на поміч!

Як ніч запала, широкі заграви на небі стверджували цю вістку. Аж до твердині доносилися гомін і рух у таборі Георгіци, Кеменя та Басараба. Щось там діялося незвичайне, якісь війська приходили, якісь відходили з табору. Але вночі не можна було дізнатися, що діється.

— Втікають! — казали одні.

— Ні. Це нові частини від Ракоція.

Пішов Йонеску, поручник у молдавському полку, з малою стежею на розвідку, але на своє нещастя наразився в темряві на якусь угорську частину і скоро повернувся назад, залишаючи половину своїх людей на полі. Вислав Білецький після того чоту під отаманом Раком, але ці повернулися також хутко без полонених. Рак устиг тільки помітити, що ворожі окопи, які цілий день люди Георгіци сипали, кишіли від війська, і не поміченим годі було дійти до ворога.

Тим часом ніч ставала щораз неспокійніша. Гамір, скрипіння немазаних возів і маж доносилися до твердині. Ворожий табір потопав у темряві. Ні вогнів там не було, ні світел. Чути було команди різними мовами; чути було гомін, який зчиняє кіннота в поході. По небу наближалися до Сучави широкі багряні плахти, що їх клали на хмари вогні з далеких пожарів.

На замку думали, що Георгіца та його союзники захочуть наглим приступом заволодіти твердиною.

Білецький був іншої думки.

— Ані Георгіца, ані Кемень не є такими вождями і не мають таких людей, щоб зважитися на нічний наступ. Там є селяни, зігнані з різних сторін. Що вони зроблять, коли на них нічю посиплеться град олова? Підуть вони у наступ?

Хтось засміявся вголос.

— Ого!

— Тільки вони їх і бачили б!

— Що ви думаєте, — спитав Живоцрук, — там тепер твориться в них?

— Цілий день, як ми це бачили, сипали вони шанці. Не тільки там, де їх мали вже, але аж ось тут, біля самого потоку. Ви бачили, скільки там гармат навезли? Рак каже, що там аж кишить від війська. Рано ми можемо сподіватися приступу.

Але щойно ранок зазорів і ранній туман розстелився з річки по долині, гук гармат, і гук мушкетів, і гомін битви потряс мури.

— Тиміш е! Тиміш! Наші!

Вибігла з твердині сотня Білецького, вибігла німецька піхота, і з одного маху взяли вони окопи, що їх Георгіца велів сипати. Залюга окопів не чинила опору. Хто не втік, наложив головою, бо в полон не брали нікого.

З висипаного високого окопу дивився Білецький, що діється. Через річку перевалювалася кіннота довгою гадюкою і розсипалася по полю. За кіннотою поспішали піхотні частини та обоз. Кишіло всюди, як у вулику. Між здобутими окопами та річкою вже ворога не було. Розсипані ворожі частини ще втікали на Скею в бік святого Іллі, на Іцкани, в ліси, за горби. Долина Сучави вже була в козацьких руках. Від Іцкан озивалися ще глухо гармати, але мало хто звертав на це увагу.

Увага всіх скупчилася на гурті вершників, що наближався до твердині.

— Тиміш їде! Тиміш! — пішло між козаками. Ніби на команду полетіли шапки вгору й покотився по здобутому табору крик:

— Слава!

Тиміш зняв шапку з голови. Вітер почав гратися його чубом. У його очах була радість із перемоги. На молоде обличчя вибіг радісний усміх.

Як під'їхав до Білецького, стримав коня і простягнув руку. І тоді вперше вразила Білецького та незвичайна схожість гетьманича з його батьком. Скільки разів бачив він Тимоша раніше, а ніколи тієї великої схожості не зауважив. Ще було щось у ньому нове, чого давніше не було, але старий козак не міг збагнути, що це.

— Як батько, — подумав і стиснув кріпко його руку.

Вголос одізвався:

— З перемогою, Тимоше! Ми всі ждали тут на тебе, як жиди на месю.

— Це Георгіцини шанці?

— Так. Ми їх саме взяли.

Тиміш швидким рухом очей обвів поле.

— Місце добре до оборони. Гей! Миколо!

Наблизився козак середнього віку. Пера на шапці. Вус, як дві віхи.

— Вели возам заїздити сюди. Із того боку окіп уже готовий. Нехай вози уставляють по обох боках між окопами та муром замка. Це буде наш табір. Георгіца повернеться скоро, як побачить, що ми його обдурили й не пішли на Яси.

І рукою закреслив, куди мають іти окопи, щоб з'єднати їх із твердиною.

Виразне невдоволення відбилося на товстому обличчі Миколи.

— Тут потік ділитиме табір...

— І потік придасться, як вони облягати захочуть, — відповів Тиміш і, не звертаючи вже уваги на Миколу, рушив конем до замка.

За ним рушив весь почет. Як минали, Білецький почув голос:

— Семене!

Білецький глянув на вершника.

— Гончар! — вигукнув. — Ти що? Також на оборону Сучави, Василю?

— Чому ні? Не треба вам людей?

Білецький поклав руку на плече Гончаря.

— Таких, як ти, завжди треба.

— Я чув, що ти тут, Семене.

— Хто казав?

— Градич. Говорив про тебе багато.

— Де він?

— Його послав Тиміш на Драгомірну. Там, як знаєш, є манастир. Буде скоро назад.

Білецький нахилився до свого давнього друга.

— Хто є той пузатий, що з Тимошем говорив?

— То Микола Федорович.

— Він що?

— Козак добрий. Був у суботівській сотні отаманом.

— Я його, здається, не бачив давніше.

— Він шляхтич якийсь. Чи не з Литви. Миколо!

Федорович під'їхав знову до них.

— Це Білецький. Ти чув від Градича про нього, що?

— І рад вас зустріти, пане Білецький. Ви не знаєте, яко-го друга маєте в тому молодому райтарові. Ви тут віддавна?

— Вже й набридло стояти.

— Тиміш велить тут сипати шанці. Що ви на це?

Білецький повів швидким поглядом по Федоровичу, але відповів спокійно:

— Це добре місце. Добрий спад. Потік теж пригодиться.

— Чому тут? А замок?

Білецький засміявся.

— Замок повний. Молдавани. Німці. Двір господареві. Ні. В замку місця нема. І я хотів би перейти сюди з своїми.

— Коли так, то будемо сипати тут шанці. Гей, люди! Сюди з возами! Сюди!

Зароїлося під мурами твердині. Ряд возів виріс між муром замка та окопами, які здобув Білецький, від річки Сучави й від заходу. Білецький із Гончарем та кількома з його сотні пустився до розваленого форту над річкою.

Білецький говорив:

— Василю! Ти напевно знав старого Якова Козолупа?

— О! що з ним? Певне, що знав. Де він?

— Зібрав він кількох таких одчайдухів, як він сам, обсадив ними оті руїни, як ми робили випад, і стримував німців так довго, аж ми могли самі відступити до замка ще й здобич привезти велику.

Руїни, що на них показував Білецький стояли тихі та німі. По полю валялися густо тіла побитих німців, що їх іще не похоронили.

Під'їхали ближче.

— То Шелестюк! — скрикнув один із козаків, побачивши під муром тіло. — А тут Григоренко. І Осика!

— Три, чотири, п'ять... — Мертві, німі, байдужі. — шість, сім... обдерті, залишені. — Вісім, дев'ять...

— Якова не видно? — спитав Білецький, що зліз з коня і обходив руїни.

— Тут він! — відіззався козак. — Тут він! Гей!

— Що?

Прибіг Білецький. Козолуп лежав біля каменя. Довгий та химерний вус сплив аж на камінь. Здавалося, що він заснув. Ні крові, ні рани не було видно. Відхилив Білецький жупан з грудей. По лівому боці чорна кругла діра...

— Легку мав смерть, — промовив Білецький, і шапки злетіли з чубатих голів. — Дай їм, Боже, царство небесне. Славною смертю лягли.

Води річки Сучави спішилися вниз, ген до Серета. Сонце поспішало по небу вгору та вгору. Білецький утих. Думав. Його це вина, що побратим упав? Чому залишив його там? Чому не йшов рятувати?

— Гей! Гей! — почув голос Гончаря. — Ти знаєш, Семене, мені здається, що Яків мав завжди щастя. Доки був молодий, виходив цілий із біди, а на старість змилосердився над ним Господь і дав йому лицарську смерть. Чого ж може козак більше просити в Бога?

ОБЛОГА

Розпочалася облога Сучави.

Зараз на другий день після блискучого маршу Тимоша перехитрений Тимошем Георгіца прибіг під Сучаву. За ним наспіли й польські війська під командою полковника Кондрацького та полковника Клодзінського. Розсипані, перестрашені й розпорошені відділи Кеменя й волоські частини повернулися також і замкнули твердиню з усіх сторін. З години на годину густішав перстень, приходили нові війська, уставляли нові гармати, насипали шанці довкруги сучавського замка та козацького табору.

Чотири держави вислали свої війська під Сучаву: Польща, Семигород, Волощина і Молдавія. Головну команду над союзними військами перебрав досвідчений у війнах з козаками пан Кондрацький. Із неймовірною швидкістю розійшлася по всій Європі вістка, що союзні війська замкнули

в Сучаві молодого Хмельницького, зятя молдавського господаря Лупула, і що в сучавському замку лежать казкові Лупулові скарби.

Неначе гайвороння на жировище, стяглися під сучавські укріплення з усіх закутин Європи добровольці, що їх притягала слава про ті незміренні скарби за старими, роками з'їдженими мурами.

Поляки, а за ними й їхні союзники, почали представляти Тимоша як суворого тирана, що знущається з нещасної господарші та її малих дітей, як дикого варвара, що жадний крові шукає за новими жертвами, як нестримного п'яницю, що, запаморочений горілкою, зневажає церкви, руйнує манастирі й гвалтує дівчат і молодичь.

Такі безглузді наклепи поширилися по таборах союзників і скоро дісталися до твердині, викликаючи там справедливий гнів і обурення.

— Це ляхи! — вигукував розгніваний Білецький. — Це вони! Коли зброя не pomoже, то язиками жалять! Я таких огнем палив би! Я б живцем із них шкуру дер!

Але не тільки один Білецький був, що лютував. Гнів кипів і ширився по всьому козацькому табору, бо як раніше багато було таких, що обурювалися й нарікали на Тимоша, так тепер кожний дав би був порубати себе за свого молодого вождя.

Дивувалися люди, чому молодий гетьманич так змінився. Його похід із-під Чигирина до Сучави вкрив його заслуженою славою. Після того, як перебрав він команду над залогою, люди зразу відчували, що мають вождя, якому можна вірити і якого треба слухати.

Табір, що прилягав до замка, укріпив він за один день так, що вже перший приступ поляків під проводом самого Кондрацького закінчився для ворога болючим погромом. Близько вісімсот убитих застелили поля перед козацькими окопами. Крім того, багато було поранених, що встигли ще рятувати життя втечею. Найбільше скривавилися самі поляки, бо їх союзники не спішилися з приступом, і як задимилися козацькі шанці та градом посипалися кулі, молдавани й угорці швидко відступили назад, залишаючи поляків самих.

Захиталися польські ряди. Кондрацький, побачивши, що союзники втекли, наказав відступати. Але відступ не був такий легкий, як він думав, бо щойно завернула назад польська лава, вивів Тиміш із-за окопів кінні сотні і зрите та столочене поле перед окопами перетворилося на справжнє поле смерти.

Була хвилина, коли здавалось, що облога Сучави перетворилася на генеральну битву з видимою козацькою перевагою. Страх пішов по таборах союзників. Деякі молдавські частини вже кинулися врзтіч. На це саме заносилося серед волоських частин. Заколот запанував у таборі. Але несподівано в останню хвилину наспіла піхота Кондрацького з-під Кам'янця Подільського, два великі, свіжі німецькі регіменти і Кемень припровадив нові німецькі наймані полки, що спізилися в наслідок тяжкої переправи через Карпатські гори.

Все таки козаки змогли захопити Іпотешти, Босанці та сусідні села, випалити їх докраю, а все пригоже перевезти до свого табору.

Того самого вечора після бою Тиміш зібрав воєнну раду. Серед холодних мурів сучавського замка зійшлася старшина Лупулових частин і старшини козацьких сотень. Усі були втомлені, струджені, вкриті потом і своєю та ворожою кров'ю, але горді своїми досягненнями і своїм молодим вождем.

Білецький прийшов один з останніх. Лівий рукав його жупана висів вільно, бо мушкетна куля видерла йому багато шкіри з лівого плеча. Розглянувся по кімнаті. Кімната була простора, висока, будована ще, мабуть, одним з галицьких князів. Було доволі світла, бо свічки світилися, неначе в церкві. Нарада ще не розпочалася, старшини гуторили гуртами. Пажі господареві розносили хліб і м'ясиво та кухлі з вином і медом.

В одному кутку Білецький угледів Градича, що говорив з Тимошем. Як Градич побачив Білецького, скоро приступив до нього.

- Ви що? Ранені?
- Якась вража куля зачепила.
- Перев'язав хто рану?

— Як же? І Оксана, і Ярина, і бідна Агафія поралися коло мене так, що годі було від них відв'язатися. Але, як бачу, нарада ще не розпочалася.

— Ні.

— Чому?

— Ждемо на господаршу. Це вона хотіла, щоб гетьманич скликав старшин.

— Чого?

— Не знаю. Мабуть, щоб їх пізнати, бо радити нема над чим. Ходить до гетьманича. А ось він сам іде до вас.

Знову та схожість сина з батьком ударила Білецького, може, ще більше, як за першим разом. Такий самий погляд очей, високе чоло, твердо закрені уста, тугість у вигляді й тугість та міць у цілій постаті. Як батько.

— З перемогою, Тимошу! — промовив, як той наблизився. Але Тиміш затурбувався, побачивши порожній рукав Білецького.

— З господаревою є їхній двірський лікар Скогардій. Я його покличу, щоб поглянув на рану. Куля?

— Куля.

— Кістка ціла?

— Ціла. Спасибі, Тимошу. Мене вже так пов'язали, що нічого іншого не треба.

— Нехай вас усе таки огляне. Крови вам опустить трохи і все буде гаразд.

— Нехай собі самому опускає, коли хоче, — засміявся вголос Білецький. — Я й так уже втратив доволі.

Градич поклав руку на плече старого сотника.

— Цитьте, господарша!

Білецький повернувся туди, звідки входила господарева, дружина Василя Лупула.

Була це жінка молода, не більше тридцять-тридцять п'яти років, невисока, чорнява. Великі чорні очі, на них вії, довгі, як лози над водою, над ними рівні чорні брови.

Білецький, що бачив її багато разів раніше, штовхнув ліктем Градича.

— Це по-турецьки?

— Що? — не зрозумів Градич.

— Це все, — Білецький показав очима на господаршу.

— По-турецьки, — всміхнувся Градич.

— Гм... що вона, не могла одягтися по-людськи?

Була на ній неначе б сукня, а може, шаравари з дорогого оксамиту з розтятими рукавами. Рукави сорочки були дуже довгі, завинені на згині й застібнуті гузиками. На кожному з них мерехтів до воскових свічок великий діамант. На голові мала круглу шапочку з найліпших соболів, а з шиї звисали перли, великі, як добрий біб, сплетені ланцюгом.

Підійшла до Тимоша, але що не говорила по-українськи, а він не говорив ні по-молдавськи, ні по-турецьки, треба було перекладача.

Розмова була зовсім нецікава, і Білецький, доглянувши в одному гурті Живокрука, пустився до нього. Одначе, заки покинув Тимоша, споглянув на Градича.

— Ідеш зо мною?

— Я прийду пізніше. Тепер не можу.

Білецький ішов поволі й дивувався, чому Градич не міг іти з ним. Побачивши його, Живокрук підійшов до нього. Він знав уже, що Білецький був ранений, тому обкинув його швидким поглядом.

— Як рана? Ви з раною не жартуйте. Ходімо. Вам відпочити треба.

— А нарада?

— Яка там нарада! Господарша хотіла, щоб ми зійшлися.

— Це все?

— Це все.

— То ходімо, — по хвилині запитав:

— Дем'яне, чому Ярема тепер заєдно з Тимошем?

— На Україні він урятував життя Тимошеві.

— Що? Що?

— Лупул наслав людей на гетьманича. Хотів його, бачите, Радзівілові продати.

Білецький стримався в ході та глянув на Живокрука. Тільки по хвилині рушив далі, кажучи:

— Собака! Що за собака! Боже ласкавий!

— Від того часу Тиміш спобратимився з Яремою.

— Це добре.

— Певне, що добре. Але ми ходімо таки, бо вам треба спочити. Тяжкий труд нас жде. Довкола нас вороги, як ті голодні пси.

— І будуть голодні, бо Сучави ми не дамо.

— Думаєте, що вони хочуть дістати нас або Сучаву?

— Ні?

— Ні. Скарби Лупула. Ті прокляті скарби. Це все.

IN PERICULO AUDAX*

Приступ ішов за приступом, атака за атакою день-у-день, ніч-у-ніч, то з одного боку, то з другого, то з усіх одночасно. Крики, зойки, прокльони, рев гармат, клекіт ручної зброї, гук битви не вгавали ні вдень, ні вночі. Дими від пороху та пожеж висіли над твердиною тяжкими хмарами, як тумани над долиною.

Шість тисяч нового найманого війська прибуло від князя Ракоція. Георгіца зганяв невтомно людей із цілої Молдавії. Від польського короля прибув Денгоф із новими п'ятьма тисячами доброї, головне німецької піхоти і з великим артилерійським табором. Кілька днів пізніше за Денгофом прийшов полковник Маховський, що, крім своїх драгунів, провадив знову значні загони піхоти. За ним із новими силами й новими гарматами прибув і Сапіга.

Але хоч які нагальні були приступи, хоч як не жалів крови начальний вождь союзницьких військ, пан Кондрацький, Сучава держалася твердо, не захитана, не здобута, грізна, як скеля серед моря, в яку бурхливі хвилі б'ють та й б'ють, але розбити не можуть.

Так минали дні за днями, багаті на бої, щедрі на кров, але щедрі й на славу. Аж однієї днини ці ненастанні й безуспішні приступи до твердині втихли зовсім. З обох сторін тихо було. Тільки тисячі побитих довкола твердині затруювали поле бою нестерпним смородом. Німці, шведи й поляки вишукували досить пильно своїх, щоб їх похоронити, але про молдаван, волохів та угорців не дбав ніхто. Клювало

* У небезпеці відважний.

їх гайвороння за дня, живилися ними по ночах собаки, лисиці й вовки, що їх стягнула сюди з гір надія на багатий бенкет.

Дивний це був спокій по тих гамірних днях і ночах. Майже після кожної нічної атаки, як ворог утікав скривавлений, вискакував Тиміш із козаками й переслідував противника аж до самих ворожих окопів. Два рази навіть вдерлися козаки аж до табору Георгіци й нарobili там багато бешкету. Георгіца, — говорили полонені, — не попав у козацькі руки тоді тільки тому, що заздалегідь покинув табір.

Один із останніх наступів був найтяжчий. Вдерлися вже угорці, що їх вів слашний на всю Європу герой, капітан Мартин Неметь, аж на козацькі окопи, і небезпека була, що вороги заллють собою козацький табір. Зібрав тоді Тиміш усіх, кого міг, і після тяжкої рукопашної борні викинув напасників з табору. Згинув тоді Неметь, згинула більшість із тих, що брали участь у приступі. Обсипали козаки Тимоша шапками таки там, на відбитих окопах, а шведи та німці почали звати Тимоша — *in periculo audax*.

Хотіли козаки й пізніше поспробувати щастя в новому нічному випаді, але Тиміш не дав своєї згоди.

— Вони добре тепер табору бережуть. Вони тільки чекають на це. Ні.

І випаду не було. Тихо було. Тяжке повітря висіло над твердиною. Погане, гидке і нестерпне.

Час волікся поволі. Гоїли козаки рани, направляли окопи, чистили зброю й чекали, що принесе завтра. Але завтра приходило й ставало вчорашнім днем. Залишалися недостатки і вичікування.

Після того почали союзники обстрілювати табір з гармат. Багато шкоди ці кулі не робили, бо козаки повикопували земляні криївки і скоро звикли до того. Життя попливно по-старому.

Так проминуло три тижні. Три тижні боїв, нечуваної відваги, самопосвяти, гри з нестатками й смертю. За тих три тижні люди пізнали молодого Хмельницького. Між тими, що славилися відвагою, він був найвідважніший, між завзятцями найзавзятіший, між сміливими найсміливіший. Пішла слава про нього по війську, скоро перейшла окопи й поши-

рилася по ворожих таборах. Волохи, молдавани, угорці повторяли його ім'я із острахом, поляки із неприхованою ненавистю, а німці та шведи з подивом і визнанням.

Райтарія Градича залишилася без коней, як і всі інші частини, бо через брак паші коней треба було вигнати поза окопи. Райтари повнили тепер піхотну службу на окопах. Градич то перебував із своїми людьми, то був у Тимоша, бо цей кликав його часто до себе. Живокруки жили в тій самій хатині під мурами замка, що й раніше, бо хатина була в межах козацького табору. Правда, хатина була пошкоджена гарматним набоем, але, попідпирана з усіх боків, не збиралася впасти. Було зате в хатині куди тісніше, бо Живокруки взяли до себе Агафію та Ярину, а кухню забрали козацькі кашовари, що зробили собі тут свою станицю.

Білецький заходив сюди рідко, Градич іще рідше. Як сховався з Яриною, втихав, любив слухати, але не поспішав сам говорити. Білецький та Живокрук казали, що він Ярини і в думці не має, але Оксана думала інакше.

ЛИХО НЕ СПИТЬ

Від річок Сучави та Серета збиралося на схід сонця. Щораз ясніші й ясніші світла падали на небо, а з неба на землю. Туман котився вздовж річки, але знечев'я прибіг десь із-за синіх Карпат вітер і розігнав цей туман на всі сторони світу.

Хоча сонце ще не поспішало сходити, вздовж окопів уже розбудилися люди. Почалися щоденні, звичайні зайняття, закурилися вогнища, стали готувати їжу.

— Надокучило таке безділля, — нарікали козаки Білецькому. — Сиди та жди, коли на тебе нападуть!

— Вони нас хочуть голодом узяти. Не так, сотнику?

— Ні зброєю вони нас, браття, не дістануть, ні голодом, ні цією стріляниною. У нас доволі засобів, а як не стане, то в них візьмемо. — І Білецький показав рукою на ворожі шанці.

— Правда це, сотнику, що наші вже недалеко?

— Де вони — не знаю. Одне тільки ми всі знаємо, що наш

гетьман не забуде ні за нас, ні за свого Тимоша. Прибуде сюди і прибуде вчасно. Нам лише треба вичекати.

— Ми вичекаємо.

— Кажуть, що до ляхів прийшли нові гармати.

— А до Босанців настягали ці цигани стільки добра, що не мають із ним тепер що зробити.

— Нічого, нічого! Ляхи їм допоможуть.

Білецький засміявся разом з іншими, підвівся й пустився вздовж окопу. На окопі стояв Андрієнко, його сотенний осавул.

— Піду до гетьманича. Може, що взнаю. Ти май око на все.

— Гаразд, сотнику.

По правому боці від його сотні стояли райтари Градича. Туди пустився Білецький. Скоро й опинився серед райтарів, бо віддаль була невелика. Завели його до Градича.

— Як ваше плече — спитав Градич, побачивши старого сотника.

— Оксана ще прикладає якісь зела, але по-моєму їх уже не треба. Ти що робиш?

— Я вибирався до Тимоша. І ви?

— Я думав йти. Але коли ти йдеш, то я краще залишуся, щоб мати око на ворога. Ти мені скажеш, що там нового.

— Добре. Скажу.

— Чекай, Яремо. Я хочу тебе щось спитати.

— Що?

— Що зайшло на Україні?

— Ви про що?

— Про Лупула.

— Я хотів вам про це розповісти, але не мав іще часу. Лупул спершу хотів мене вбити.

— Тебе? Чому?

— Щоб не йти на Україну. Задумував узяти весь мій загін і піти до князя Радзівіла.

— От собака!

— Це йому не вдалося. Тоді також побачив, що ту частину скарбів, яку заховав у землі над Дністром, хтось знайшов і забрав.

— Хто?

— Хто знає? Мало тоді розуму не лишився. Після того, вже на Україні, заставив пастки на Тимоша. Хотів його схопити та Радзівілові в руки віддати. І це йому не вдалося.

— Ти йому не дав, що?

— І це ще не кінець. Від Лупута щастя відвернулося зовсім. У той самий час попався в полон Богунові лях, чи не Суловський, що був раніше гуманським підстаростою. Той, припечений, розповів, що Лупул уже з Рашкова, куди послав його гетьман під сторожею, вислав листа до польського короля.

— Чого?

— Щоб він негайно послав військо проти гетьмана, бо час тепер пригожий. Листа знайшли при тому шляхтичу Суловському.

— Це вже був кінець Лупула, що?

— Кінець. Добрехався аж до самого дна.

— Що гетьман зробив?

— Нічого не зробив.

— Нічого? — здивувався Білецький.

— Лупул як-не-як батько Роксанди. А Роксанда — жінка Тимоша.

— Де ж він тепер, той Лупул?

— Гетьман дозволив йому їхати в Туреччину.

— Знає Роксанда, що він задумував проти її Тимоша?

— Гетьман, казали, заборонив це їй казати. Вона сподівається десь на днях дитини. І ви знаєте, що Тиміш не має гніву на Лупула за те, що він хотів його продати. Він тільки одного не може йому простити.

— Я знаю. Походу на Волощину.

— Так. Усі там у Чигирині пізнали вже, що це за птиця той Лупул.

— А все ж таки він на волі.

— Що хочете? Він батько Роксанди. А вона якимось чудом причарувала не тільки Тимоша, але й весь чигиринський двір.

— Тиміш де? В замку?

— Ні. Здається, в себе, в шатрі.

— Хочеш уже йти?

— Вже треба буде. Але...

— Що?

— Я хотів би вашої ради.

Білецький затримався і глянув на молодого друга, чекаючи, що він скаже.

— В переїзді через Білу Церкву ми зустріли турецького купця із Стамбулу.

— Купця?

— Купця. Мав він дорогі китайки, парчу, оксамити, шнури перлів, таку різну всячину.

— І що?

— Я думав, що може Ярина... Я згадав, що то добре було б їй гостинця привезти з України.

— І ти привіз?

— Привіз.

— Привіз і держиш у себе? Не дав їй?

Градич сягнув рукою до свого волосся.

— Бачите, я приїхав саме тоді, коли її батько впав. Як я міг? ..

— Це правда, — погодився Білецький. — Правда.

— Так ось тепер я не знаю, що мені робити?

— Ти хотів би їй це дати?

Градич глянув на сотника, неначе не зрозумів питання.

— Ти хочеш їй це дати?

— Я ж тому привіз те із собою.

— Чому ти, коли так, не зайдеш до них і не даси їй цього?

— Думаєте, що вона...

— Що?

— Думаєте, що вона це прийме?

Уста Білецького склалися вже в широку усмішку, але він погамував себе і сказав тим самим голосом:

— Іди живо до неї та дай їй те, що привіз.

— Тепер мені треба до Тимоша.

— То візьми з собою, коли воно не зтяжке. По дорозі назад даси їй.

Ідучи назад до своєї сотні, Білецький усміхався під вусом до своїх думок. Таки добра доля всміхнулася Ярині. Відколи поліг Козолуп, Білецький іще більше свого серця віддав

його донці. Ішов та говорив сам собі: ні, він мусить зайти сьогодні до Живокруків і сказати їм це. Що скаже на це Оксана? От, їй Богу! Такої не здуриш! Вона знає, де раки зимують! Хитра така!... Що вони? Знову почали? Гей! І б'ють же вони, кляті! Якісь більші гармати!

Білецький зупинився на окопі й розглянувся.

— Вони що? — спитав людей, що були вздовж окопів.

— Почали знову, — відповів йому хтось коротко.

— Це, певно, ті гармати, що їх спровадили минулої су-
боти зі Львова, — заговорив осавул Андрієнко.

Десь недалеко вдарив важкий набій, поскакав по землі в різні боки, як роздрочена гадюка, збиваючи стовпи чорного диму, і врешті розірвався, наповняючи повітря голосним гуком.

Хтось близько Білецького закляв голосно, але зрештою козаки не звертали багато уваги на стрілянину.

Зате дивний та незваний досі неспокій огорнув Білецького, і він здивувався, бож йому ця стрілянина зовсім не була страшна.

— Що за лихо? — подумав собі і перевів зір на табір. Дим і курява росли в тій частині табору, де був намет гетьманича. Знову той дивний неспокій витяг свої невидимі кігті до його горла та до його серця. Що за лихо?

Але відповіді не було. Тільки курява й дими товпилися в тому кінці табору, де розривалися гарматні набой.

Нараз сталося щось дивне й незвичайне. Захвилювався народ у таборі, неначе небо звалилося на землю, неначе земля розкололася під ногами. Пішло то табору, як повинь долиною:

— Тиміш ранений!

Струснувся табір і втих.

— Що? Що сталося? Як? Коли?

Нові вістки приходили:

— Тиміш! Тиміш!

— Тиміш ранений у ногу!

— Набій ударив у гармату, при якій він стояв. Розбило гармату й куснем розтрощеного колеса поранило ногу.

— Як? Погано?

— Був ще хто з ним? — питав Білецький, чуючи, як невидимі кігті стискаються довкола його горла.

Були люди з ним. Так. Усі поранені або побиті.

Дими котилися по табору. Гармати били ще якийсь час і втихли. Занімів табір, знерухомів, завмер.

— Андрієнку! — не втерпів Білецький. — Залишися тут. Я побіжу гляну.

Але далеко не біг.

Навпроти нього гурт козаків ніс на вистеленій коужухом драбині пораненого.

Білецького схопив біль, неначе десь від серця, і почав поволі, гадюкою повзти до шиї, до горла. Ніби хтось кліщами схопив його груди й давив, давив твердо, немилосердно.

— Хто це? — спитав козаків, що несли раненого.

— Градич, — відповів козак, що знав Білецького здавна.

— Живий?

— Здається, живий ще.

Дивний біль у грудях не минав, але старий сотник думав про що інше.

— А Тиміш?

— Також живий ще. Його взяли на замок.

— А Ярему ні?

— Живокрук велів його занести до їх хати.

— Несіть його, коли так, туди, — промовив поволі Білецький, і не стало в нього відваги пригланутися до скрижавленого друга на драбині.

ЙОГО ЧЕРГА

Як занесли Градича до хатини Живокруків, він довгий час був непритомний. Треба було багато часу та зусиль, щоб обмити та вичистити його численні рани. Він борсався, кидався, говорив щось, аж накінець утих і тільки його віддих, тяжкий та скорий, зраджував, що він не спить, а блукає кудись, куди людське око й людська думка не мають звичайно ні доступу, ні дороги.

Так минув день. Так проминула й ціла ніч. Не чув він гомону битви, що кипіла весь той день і всю ніч, не чув

стрілянини, не здогадувався, що поля під твердиною знову покрилися густо ворожим трупом, не знав, що, відбивши всі наступи, зробили козаки випад і добилися аж до середини ворожого табору, знищили багато гармат, забрали здобич і мало-мало не здобули всього ворожого табору.

Щойно над ранок другого дня відкрив він очі, язиком силувався зволожити спечені, спрагли уста. Хотів, видно, просити води, але несподівано при його устах опинився кухоль з водою, і він почав пити.

На малу хвилину очі його відкрилися. Над собою побачив щось синє, але не міг збагнути: небо це чи синява очей, бо його очі знову примкнулися й думки знову пішли манівцями.

Так минав час. Коли тільки відкрив очі, бачив синь над собою, і кухоль рідини при своїх устах.

Аж одного ранку відкрив очі і не примкнув їх, хоча гарячка була в його очах і крайня неміч у всьому тілі. При собі побачив Ярину. «Це її очі такі сині», — подумав і пробував усміхнутися.

Заметушилися інші постаті коло нього, побачивши, що він розплющив очі. Здавалося йому, що побачив рум'янолицю Оксану, потім товсте, спітніле обличчя Живокрука, яке живо змінило інше, із довгим, химерно закрученим оселедцем, довгим, сивим вусом і виглядом хижого степового орла. Знову хотів усміхнутися, рушив рукою, щоб справдити, чи це друг його вірний при ньому, але сили відмовили йому послуху, і тяжкі повіки впали на його очі.

Притомність поверталася поволі. Коли тільки глянув, Ярина завжди була біля нього. Завжди був хтось із його товариства, заходили Живокрук і Оксана, а сивоусого Білецького він завжди вітав усміхом. На четвертий день після поранення, побачивши Білецького, він спитав несподівано:

— Як Тиміш?

Заскочило це Білецького, бо, видно, це було найбільше на думці його друга. Але заки Білецький спромігся на відповідь, він знову закрив очі.

— Як його рани? — спитав Білецький в Оксани.

— На голові та на одній нозі гояться, але оця тут, на правому стегні, неначе завогнилася гірше й опухла.

— Не залишилося там нічого, Оксано?

— Хто знає?

— Поглянемо.

Стегно було опухле. Рана виглядала погано. Покрита поганим гноем, зеленим, вонючим. На відкриту рану миттю злетілися роєм мухи, як тільки зняли полотно та лопухове листя.

Білецький нахилився й пильно приглядався до рани.

— Як, пане Білецький? — почув біля себе тривожний голос Ярини.

— Виглядає, що там іще щось є в рані, — відповів, насупившись Білецький.

— Закликати Скогардія? — спитав Живокрук.

— На чорта нам цього грека, — гнівно відповів Білецький. — Він тільки й знає, що кров пускати. Бачили, що твориться з бідним Тимошем. Ні. Я його в руки цього грека не дам.

— Що ж ми зробимо? — затурбувалася Оксана.

— Тихо лише! Дайте подумати.

Замовкли. Білецький пішов думками в минуле. Пригадав собі, як то там далеко, в Крехівському монастирі, на вбогому леговищі в монашій келії Ярема протинав його болячку, рятуючи йому життя. Як то давно було. Його черга тепер! Господи, допоможи мені!

Зважився.

— Якщо в рані є щось, треба його видобути.

— Що ви хочете робити?

— Тут рана. Бачите? Спереду. А ось тут збоку опух і щось тверде під пальцями. Бачиш, Дем'яне.

— Бачу. Кусень заліза, мабуть, або дерева, як у Тимоша.

— Це треба, Ярино, зробити. Як залишимо це там, Ярема загине.

Ярина побіліла, як стіна. Але живо стрепенулася, закусила уста, повернулася, пішла до кута, де була піч, і прийшла назад з ножем, не великим, але чистим і гострим, як бритва.

Як ніж опинився в руках Білецького, він спершу зніяковів і не знав, що робити. Але скоро вагання минулося і голос його став твердий і рішучий.

— Ти держи тут, Дем'яне, а ти, поручнику, — звернувся до поручника Шварцмана, — держи руки, бо він може кидатися.

— Треба ще когось закликати? — спитала Оксана.

Ні. Тут і так уже місця немає. Держіть ви обидві. Готові?

— Готові.

— Так. Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа!

Вістря гострого ножа з дивним звуком угрузло в опухле місце.

Жива, червона кров залила всю ногу. Градич скинувся весь, як риба, що в невід попаде, й застогнав уголос.

— Замілко, — відіззався Живоокрук. — Вам треба глибше...

— Держіть!

Цим разом рана відкрилася, гній змішався з кров'ю, а по хвилині Живоокрук, що приглядався пильно, вигукнув:

— Є! Є!

Тяжко, з трудом видобував і витискав Білецький із глибини щось тверде, темне, орудуючи пальцями й ножем. Але тільки як вістрям ножа поширив розтин, витяг із дна рани закривавлений, твердий, великий кусень.

— Дерево! — скрикнув Живоокрук. — І який же кусень здоровий!

— Слава Богові! — прошепотів Білецький, — дихаючи важко та приглядаючись до видобутого кусника дерева. — Слава Богу! — повторив. — А тепер в'яжіть рану, держіть чисто, годуйте його добре, і якщо злий огонь не прийде, він скоро повернеться до здоров'я.

ПРАВЕЦЬ

Злий огонь не прийшов. Опух почав зменшуватися, очі не світилися таким горячковим блиском, притомність поверталася. Залишилася тільки неміч велика. Скоро після того, як завинули рану й насилу влили в нього кілька ковтків меду, Градич підвів очі, але скоро його повіки знову накрили їх.

Тим часом новий нагальний приступ затряс мури й окопи. Били з гармат по табору, били й по замку. Молдавани, поляки, угорці, волохи та всі зтяжники густими лавами підступили під козацькі укріплення. Вже були драбини готові, щоб дертися на замок. По полю котили високі гуляйгородини, звідки мушкетери засипали табір оловом. Спливали довгі години, повні завзятого опору. Очі не бачили ворога за густими димами, руки не могли вдержати розжарених мушкетів. Треба було мокрими ганчірками холодити гармати й мушкетні рури. Робили це козаки й стріляли далі. Нарешті, як вечір надходив, припинив пан Кондрацький дальший наступ, і відкотилися поцерблені, жахливо проріджені, скривавлені ворожі лави від твердині, як розбурхані морські хвилі від скелястого берега.

— Вони вже більше не наступатимуть, — говорили козаки, оглядаючи встелене густим трупом поле.

— Мабуть, відсіч уже близько, коли вони так поспішають нас узяти.

— Чорта рогатого вони візьмуть, не нас.

— Шкода, що вилазки ми не зробили сьогодні.

— Якби Тиміш був здоровий! Ми їм показали б!

А Тиміш у той час прощався з цим світом. Не помогли спуски крові, не помогли зела, ні масті, ні порошки, що їх подавав Скогардій, нога пухла дедалі більше, пухлина та, якась незвичайна, що видавала дивний тріскучий звук, коли її діткнутися, перекотилася на плечі та на живіт гетьманича, і вже ніхто не мав надії, що він може видужати.

Білецький, що був на нараді в замку, зайшов до Тимоша. Той був притомний на ту годину. Утішився, побачивши Білецького, кивнув до нього головою, щоб підступив ближче й заговорив:

— Я вже... Я вже вмираю... Гей! Ви знаєте? Не буду бачити вже моїх синів... Роксанда... Близнята... Два... Сини... Дай їм, Боже... О, Господи!

А по хвилині:

— Як Ярема? Він мене хотів заслонити собою... Знаєте це?.. Скажіть моему батькові... Чуєте?.. Сини мої! Сини!..

Таким його залишив Білецький, а коли повернувся до своєї сотні, Тиміш уже не жив.

Сум пішов по табору. І плач, і жалі, й голосіння.

— Як же ми перед батьком станемо? — голосили козаки, мов діти. — Як посміємо наші очі звести на нього? Не вміли ми зберегти його сина! Не заслонили його собою, виставили на небезпеку. А тепер?

Такі жалі ходили по всьому табору. Козацьке та місцеве молдавське духовенство день і ніч правило молебні, служби, парастаси та панахиди за покійного. Сходилися на богослужби козаки з усього табору, звідували домовину, обшиту оксамитом і покриту довгим, білим, адамашковим покривалом, із нашитими на ньому червоними та чорними хрестами.

Замовкла каплиця, де стояла домовина, була завжди повна людей, що гірко оплакували смерть свого молодого вождя, сина всіма любленого великого гетьмана.

Після останнього кривавого приступу ворог не поспішав атакувати знову. Замкнув тільки щільніше твердиню з усіх сторін і чекав, поки залога, примушена голодом, не складе зброї. Дійшла до ворожого табору вістка, що Тиміш помер від ран, і велика радість розпливлася по шатрах поляків, молдаван та їхніх приятелів. Пішли таємні наради по шатрах вождів. З'являлися люди, яких там раніше ніхто не бачив, велися розмови, яких ніхто інший не смів чути і про них знати.

У Градича гарячка впала, сили поволі стали повертатися, опух на нозі швидко меншав, і хворий почав їсти. Спокійно, тихо, з безмежною терплячістю стежила Ярина за кожним його рухом, кожним поглядом очей, усміхом, словом, готова виконати кожне його бажання, щаслива, що до нього вертається життя та здоров'я.

Білецький заходив часто й перебував з ними довгі години, бо його сотня не була далеко від хатини Живокруків. Оплакували вони спільно смерть гетьманича й обмірковували своє становище в Сучаві.

Білецький хмарив своє чоло на згадку про Федоровича, якого Тиміш перед своєю смертю призначив своїм наслідником. Живокрук також мав якісь справи, про які не хотів згадувати. Говорив багато з людьми, що звичайно по таких розмовах щезали з очей, і їх годі було потім дошукуватися

в таборі. Білецький знав, що у ті дні непомітно виходила з твердині вістка, і вона була призначена для гетьмана.

Оксана бідкалася:

— Що зробить Роксанда тепер? Вони так дуже любилися.

— Любилися, кохалися, а тепер через того клятого Лупула дивіться, що сталося! Бо чи не він це спричинив? Не так, Яремо?

Білецький глянув на Градича, неначе здивований, що не дістав відповіді. Але як відповіді не було, його очі уважніше зупинилися на раненому. Нагло спалахнув в його очах переляк такий, що всі його побачили й знерухоміли.

— Яремо! — повторив Білецький. Страх був у його голосі і в очах.

Але Ярема не відповідав. Глянув Живоцрук на молодого капітана, і також неспокій та переляк появилися в його очах.

Градич лежав рівно, горілиць. Голова його була піднесена, очима дивився кудись, неначе на стелю, брови були піднесені вгору, так, ніби він чомусь дуже дивувався. Usta його були щільно затиснені.

Білецький підійшов до нього. Діткнувся його плеча. Хотів щось сказати, але після того, як його рука спочила на плечі раненого, Градич стрепенувся, випростувався ще більше, так що його плечі не доторкалися до постелі, і він лежав так, опертий тільки головою та п'ятами. Віддих його був важкий, з обличчя, шиї та рук спливали густо краплини поту.

Білецький обережно зняв свою руку з плеча хворого й обережно, на пальцях вийшов з кімнати, даючи знак іншим, щоб ішли за ним.

— Що це? Що це? — питала Ярина устами й очима.

— Правець, чи як там, — відповів насуплений Білецький. — То така недуга, що приходить після поранення. Бачите, як його випростало.

— Я ще вчора зауважила, — озвалася Оксана, — що Ярині тяжко було нагодувати його, бо він не відкривав уст.

— А що то? А що то за хвороба така? — з трудом спромоглася на питання Ярина.

— Тяжка, Ярино. Я бачив таке у моїх двох товаришів після Збаража.

— І що з ними? Видужали?

— Ні, Ярино. Обидва померли.

— Як то? А... Є який лік?

— Не знаю. Либонь, ні.

— Радьте! Кажіть!

Білецький замислився.

— Рокитнянський сотник, — почав по хвилині. — Як його звали? Качор? Ні. Качорівський. Він, казали, теж мав це.

— І що?

— Його також поранило гарматним набоем чи не під Білою Церквою, як ляхи наступали. Завезли його додому. Я думав, що він помер. Але як ми були тепер у Чигирині, я бачив його. Казав, що був би напевно пішов із цього світу, коли б не його дружина Ганна. Вона врятувала його від смерти.

— Як?

— Хто знає? Може, що любила його дуже, може, тим, що день і ніч берегла його й ходила коло нього, як коло малі дитини? Досить, що він живий і здоровий.

— Думаєте, що як буде хтось ходити коло нього і берегти його, і годити, як малій дитині, то він... то він видужає?

Білецький широко розвів руки на знак, що він не знає, але не знайшов слів, щоб відповісти Ярині.

Я МУШУ

Ходила, і берегла, і годила, як мати дитині. Як ніч, так день була при ньому. Ні сну не знала, ні спочинку. Не було в неї ні смутку, ні страху, ні сліз, не було нічого, крім глибокого, твердого, незламного рішення: не дати його забрати від себе, охоронити його або вмerti разом із ним.

Був це час, коли, крім лінивої гарматної перестрілки, не було жадних більших військових дій. І ті, що облягли, й обложені чекали й стежили пильно із зброєю в руках. Ні одні, ні другі не поспішали наступати. Одні ждали, щоб го-

лод примусив залогу здатися, другі знову вичікували хвилини, коли з-за Серета наспіють козацькі полки та розженуть усю ворожу збиранину на всі чотири вітри.

Ранених у козацькому таборі було багато. З усіх сторін доходили чутки, що у багатьох поранених наступили прояви такої самої недуги, яка була у Градича. Накінець принесли до Ярини вістку, що поручник Шварцман із райтарської компанії також дістав такі самі прояви, як мав їх Ярема, а за ним двоє із сотні Білецького: один отаман і один значковий товариш. Вони також не могли уст відкрити і також лежали такі випростані, безрадні й безпомічні, як Градич.

Шварцмана поранила мушкетна куля під час останнього тяжкого приступу, а козаків із сотні Білецького, як він їй розказував, покалічив недавно гарматний набій.

Таких випадків збиралося щораз більше. Казали люди, що це ті незліченні, непохоронені тіла людей та коней довкруги твердині, що труїли повітря й воду, принесли з собою таку невидану, жахливу недугу. Інші казали, що з молдаванами та угорцями збрались у ворожому таборі великі громади циганів, і вони наслали на військо такі чари.

Це бентежило Ярину найбільше. Вона була рішена боротися з недугою, як із видимим, природним ворогом, але чарів вона боялася, бо, як і всі довкола неї, була до глибини своєї душі забобонна.

Тим часом із Градичем ставало щораз гірше. Кожний дотик до нього, стукіт у кімнаті, кожне слово, сказане голосніше, викликали невимовно болючі корчі всього тіла: він ставав весь твердий, як дошка, тугий, як нап'ятий лук, і тільки очі, повні болю та страждання, вказували, яких мук він зазнавав.

Ярина скоро зрозуміла, що він не говорить, бо не може, але він страждає і розуміє все, що діється довкола нього. Скоро також повела все так, щоб його спокою ніхто не турбував, щоб туди, де він лежав, ніхто не входив, щоб він не чув, що діється близько, щоб жадна погана новина не сколихнула його спокою.

Її терпеливість і самопосвята не знали меж. Бідна, до краю занепала її мати не раз кликала її, щоб хоча на часок здала опіку на неї чи на Оксану, щоб відпочила, щоб бодай

частинно відіспала недоспані ночі, але це все не доходило до її свідомости. На все вона мала тільки одну відповідь:

— Ні, мамо. Ні. Я мушу.

Градич привик бачити її біля себе постійно. Як вона приходила до нього, як вона годувала його, він старався їсти, коли Оксана пробувала раз нагодувати його, він не лише що не проковтнув їжі, але весь заллявся потом, а жахливі, нелюдські корчі мало не позбавили його віддиху.

Як Білецький приходив, щоб відвідати хворого друга, заходив у кімнату без шуму, навшпиньки, бо вже навчився, що гамір шкодить хворому.

Однієї днини зайшов, як Градич після тяжкої ночі мав примкнені очі й лежав тихо й нерухомо. З дверей викликав знаками Ярину, а коли вона підійшла, подав їй дві плящини, кажучи:

— Це мед у цій. Добрий і старий. А тут молоко. Свіже. Його спарити треба. Чуєш?

Вона кивнула головою на знак, що чує. Від часу облоги молоко було тяжко дістати в твердині.

— Як Ярема?

— Спить, — відповіла пошепки.

— Яка була ніч?

— Погана. Ой, як же він бідний терпить!

Білецький залишився сам при лежанці. Ярина в кухні поралася обережно, без гамору, готуючи молоко. Градич мав закриті очі.

«Спить», — подумав, спер лікті на коліна, узяв голову в долоні і дав волно втомленим думкам. Як довго так сидів, сам не знав, але нараз почув стогін від лежанки. Підняв голову й глянув. Очі Градича були відкриті, рот щільно за-тиснутий. Дивний, несамовитий усміх розтягав йому уста широко. Увесь був випростований, тугий, тільки очі напружено бігали по кімнаті, неначе шукаючи когось.

Білецький бачив, як зір хворого перебіг по ньому і, не зупиняючись на ньому, побіг далі.

«Він так за Яриною шукає!» — вдарила його думка і він тихцем вийшов та покликав Ярину. Вона підійшла, нахилилася над хворим і, не кажучи нічого, дивилася в його очі. Вогкою хусткою поволі, ніжно, обережно почала витирати

його чоло, його обличчя від поту, а йому м'язи відпружувалися, страх, що був в очах, щез, віддих ставав спокійніший, і корчі, видимо, минали.

Пригадався Білецькому сотник Качорівський. Він глянув пильно, глибоко на Ярину та похитав головою. Качорівського вирятувала від смерти повна посвяти любов дружини. Може, й тут станеться таке чудо? Вістка про смерть Шварцмана й обох козаків із його сотні не справила на Ярину жадного враження. Білецькому не раз здавалося, що вона навіть не могла б подумати, щоб таке могло спіткати Ярему.

Дні голюклися довгі й тяжкі, ночі темні та непривітні. Повз Градича пересувалися події, про які він не знав нічого, в яких він, хоча був до них так близько, не брав жадної участі.

Федорович, козак добрий, украй відважний, усе таки виявився приступний на багаті обітниці. Пішли переговори між ним і Кондрацьким. Спершу таємні, після того голосні. Прихильники Федоровича стали за ним. Надаремне закликав Білецький, щоб не слухали ні поляків, ні Георгіци, надаремне Живокрук запевняв, що відсіч уже зовсім близько, козаки засипали шапками Федоровича й почалися явні переговори.

Чим довше вони тяглися, тим більше обіцяли поляки. З кожним днем умови ставали ліпші, кращі.

— Ми відходимо з табору при повній зброї, з усім, що ми маємо. Навіть коней можемо купувати в них. Усі вози, вся зброя, всі гармати, все, що ми привезли з собою, йде з нами. І Тимошева домовина йде з нами. Ляхи ще й честь віддаватимуть йому та ясу віддадуть, як ми будемо везти його. Чого ще треба? Чужі міста боронити? Чужий край?

Гомін погодження побіг по громаді й заглушив слова Живокрука, усіх тих, що думали інакше.

А на квартирі, в себе Живокрук руки ломив, головою об стіну товкся, сльозами плакав.

— Наші вже от-от тут! День-два... Ви розумієте? Розігнали б оту всю голоту! Дивіться, дивіться! Які ті ляхи щедрі, які великодушні! Все нам дають! Усе дозволяють брати! Ще й ясу на честь Тимоша бідного обіцяли! Га! Чорт тому

Федоровичеві вліз у душу, але він за це заплатить! Побачите, панове! Гетьман йому цього не подарує!

— І ми ні! — докинув Білецький.

— Адже це таке ясне, як сонце! Чому то ляхи такі щедрі та гойні? Бо відсіч уже близько. Бо їм самим уже ніж на горлі. Бо якби ми сьогодні не здали Сучави, то завтра їх самих хоронили б уже ворони й круки!

Білецький хотів щось сказати, але до нього тихо підійшла Ярина.

— Пане Білецький!

— А що, Ярино?

— Ходіть зо мною.

Підвівся й мовчки пішов. Запровадила його до переділу, де лежав Градич.

— Бачите?

Градич лежав спокійно й дивився на Білецького. З уст його не сходила усмішка. Але вдарило щось старого сотника. Така сама ця усмішка, як була досі? Боже милосердний! Невже? Глянув іще раз. Голова лежала спокійно на подушці. Діткнувся його плеча. Усмішка не зникала. Плече було м'яке. Градич дивився на нього так, як колись, тільки очі стали чомусь нараз дуже блискучі і сльози потекли по обличчю.

— Боже милосердний! — уголос сказав Білецький.

І голову свою сиву повернув до стіни, бо не хотів, щоб молода Ярина бачила, що й у старого, битого горем козака також ті кляті сльози можуть прийти на очі.

СКАРБ

За Ямполем переходили Дністер козацькі полки. Великі та численні.

Вів їх знаний, славою та шрамами вкритий брацлавський полковник Богун.

Дав йому гетьман, що стояв тоді під Брацлавом, двадцять тисяч козацького війська й великий загін татар під диким, жорстоким Сефер-Казі та послав у Молдавію на відсіч обложеної Сучаві.

Половини тієї сили було б вистачило, щоб розігнати та рознести на пір'я всі ті ворожі війська, що облягали Сучаву. Але гетьман хотів, щоб після звільнення Сучави Богун ішов на Покуття, щоб роз'єднав Ракоція й Польщу, щоб загрозив польським коронним військам ззаду, щоб підняв поневолений народ, що ждав тільки на знак, як порох на іскру, та щоб розпалив огнем повстання весь край від Смотрича до Висли.

Похід відбувався безперешкодно й скоро. Дороги були ще сухі, погода пригожа, військо добре.

Перейшли Дністер без перепон. Під кінські копита поклався їм басарабський степ, хвилястий, багатий, широкий.

Зеленський, полковий осавул, наблизився до Богуна:

— Завтра під вечір ми вже будемо під Сучавою.

Богун кивнув головою, не відзиваючися.

Відпочилі коні йшли жваво, але не дійшли ще до річки Кейнара, як похід несподівано зупинився.

Прискакав до Богуна сотник Гребінний, що провадив передню стежу, стримав перед полковником коня і схвилований вигукнув:

— Сучавці йдуть, полковнику!

— Хто?

— Наші. Наші з Сучави.

— Що?!!

Кров ударила Богунові в голову, й жили виступили на шиї.

— Що це значить?

Але Гребінний не відповів. Показав тільки рукою, й очі Богуна повернулися в той бік.

У долині, що її творила річка Кейнар, побачив довгий-предовгий ряд людей у поході.

Попереду їхала мала громада кінних. На чолі цієї громади, під бунчуками, їхав їздець високий, пузатий та вусатий. За цією громадою шестірня білих коней тягла віз, покритий наміткою. За возом йшли гармати, далі вози, а далі й далі довженні ряди піхоти.

З долини ця гадюка почала висуватися, повзти під гору і наближатися ближче й ближче.

Богун, не відзиваючися, виїхав на придорожній горбок і дивився мовчки, насуплений, темний і грізний, неначе грозова хмара.

Громада кінних наблизилася під горбок і стала. Ніхто не одзивався. Тільки коні крутилися нетерпляче та били землю копитами. Лопотіли голосно корогви й вітер свистав по полі.

— Ти, бачу, вже й під бунчуками, Федоровичу! Голос Богуна не ворожив нічого доброго.

Федорович порушився в сідлі, але не відповів нічого.

— Не ліпше було б мати їх над домовиною Тимоша?

Бунчукові, що держали бунчуки, поволі відступили у напрямі воза з домовиною.

— Що ти, Федоровичу? Ти здав Сучаву чи ви пробилися?

— Вони нам дали такі умови, що ми не могли їх не прийняти.

— Ти знав, що відсіч надходить?

— Ні.

— Як ні? — озвався Живоцрук, що зліз із малого возика під горбком і пришкутильгав на кулі. — Як ні, Федоровичу? Я казав тобі, що відсіч недалеко.

— Я нічого про це не знав.

— Я ж тобі, Федоровичу, і посланця вислав. Де він?

— Я його не бачив.

— Так він пропав тоді. Де він, Федоровичу? Не клюють уже його тіла вірли та круки?

— Я такого посланця не бачив. І товариство хотіло вже додому.

Підїхав на великому коні Ковалько, права рука Федоровича. Наблизився до Богуна.

— Полковнику, і ви, славне товариство! Ми робили, що хотіла громада. Громада на раді вирішила здати Сучаву. Тому ми тільки хотіли дістати щонайлегші умови. Не так, панове товариство?

Він споглянув на численний гурт, що тим часом зібрався довкола їздців.

Але побачив, що громада не по його боці. Пошукав очима. Побачив між іншими старого сивоусого та сивобородого козака, що висунувся наперед.

— Ось тут є Щербина Антін. Хто його не знає? Не було так, Антоне? Що?

— Ні. Не було так, такі ви сини! Ви знали, що допомога близько, а нам не сказали! Ви, як бачу й посланця мали, а від нас затаїли! Ні! Не було так!

— Не було так! Ні! — пішло по громаді.

— Зрадники!

— Запроданці!

— Продали нас і Сучаву!

— На палю з ними!

Гнів такий пішов по громаді, що гарячіші вже кинулися з голими шаблями на своїх провідників. Але, як Богун гукнув, утихла розлючена громада, слухаючи, що він каже.

— Щоправда, панове, дали ви себе повести манівцями. Федоровичу і ти Ковальку! Складіть зброю!

Прискочили козаки з Богунового оточення, роззброїли обох ватажків і заслонили від юрби, спраглої крові.

— З коней! — наказав Богун. — Підете ви обидва прикуті до гармат. Наш гетьман уже вирішить, чи заслужили ви кари, чи ні.

Це кажучи, торкнув острогами свого коня і попрямував туди, де був віз із домовиною. Як під'їхав ближче, зіскочив з сідла, зняв шапку та, держачи її при грудях, підступив до домовини.

Став при домовині й довгу хвилину мовчав. Неначе змагався з болем, що його мав у грудях. Вітер лопотів адамашком із нашитими хрестами. Чорні — червоні. Чорні — червоні. Хрести й хрести.

— Шукав ти слави, Тимошу, в Молдавії і бачиш, яку знайшов! Що твій батько зробить без тебе? Адже ти був його надією та гордістю! Що зробить твоя бідна Роксанда без тебе? На що ти її залишив? Знав ти, що вона тобі двох синів дала, Тимошу?

— Знав, — відіззався збоку голос.

— Білецький! — покликав Богун.

— Я, полковнику.

— Чому ти, Семене, не перебрав проводу, як Тимоша не стало? Бачиш, до чого довів Федорович!

— Товариство, полковнику, було за ним. Він обіцяв багато. Я не мав що обіцяти.

— Чому він здав Сучаву?

Білецький знизав плечима.

— Як було з харчами?

— Ми ще могли якийсь час триматися. Тиждень чи два. Але він казав, що як харчі вийдуть, то ми будемо примушені прийняти всякі умови.

— Тим переконав людей?

— Тим.

Замовкли обидва. Зеленський та інші старшини стали сходитися до Тимошевої домовини. Білецький неначе борвся сам із собою. Врешті заговорив:

— Полковнику!

— Що?

— Знає гетьман... Знає гетьман, що Тиміш не живе?

— Знає.

— І Роксанда?

— І вона знає.

Білецький заламав руки, аж пальці хряснули голосно.

— Як ми тепер перед гетьманом станемо? Що ми гетьманові скажемо? Що привезли йому тіло його найстаршого сина? Що здали Сучаву? Що стільки люду впало? Що залишили в Сучаві господаршу, її бідні діти, її добро? Що діти її вже покалічені погано?

— Що? Що? — не зрозумів Богун.

— Чули ми, що синові її носа розпороли, щоб він не міг стати господарем, а маленькій доні вуха повідрізували, щоб ні за кого знатного не могла вийти заміж.

Богун аж голову схопив у долоні.

— Хто? Кондрацький?

— Ні. Георгіца. Такий у них звичай. Але й Кондрацький уже не живе.

— Згинув? — здивувався Богун, що не чув про смерть польського вождя.

— Так.

— Від ран?

— Ні. Його власний пахолок ніби заколов його ножем.

— Чому?

— Хто знає? Мабуть, через ті кляті скарби Лупула.

— О! А кому ж вони дісталися?

— Розграбили п'яні вояки. Дещо може захопив Георгіца, дещо Маховський, дещо напевне наші хлопці. Але, здається, їх не було багато.

— Ні?

— Зловили ляхи грека, що був великим вистерником* Лупула. Він на муках ніби зізнав, що Лупул держав свої скарби в Стамбулі та у Венеції. Тут мав тільки малу частину.

Богун не відзивався. Брови його пішли вгору, неначе він дивувався чомусь, а опісля збіглися знову тісно над очима. Через Кейнар і далі переходили загопи, що поверталися з Сучави. Небо затяглося хмарами, як пасмами білого полотна. За військом тяглися густо чорні зграї круків. Вітер блукав по сірих басарабських полях, зривав пожовклі листки з тополь та вільх і ніс їх із собою по степу.

— Ось воно як! — промовив нарешті Богун.

— Ось воно як! — повторив за ним Білецький. — Добре то говорив колись Градич.

— Градич? А де він?

— Ось тут на возі.

— Що? Ранений?

— Так. Поранив його той самий набій, що й Тимоша. Він хотів його собою заслонити.

— Важко?

— Диво-чудо, що він не переставився також на той світ. Але Бог ласкавий. Він уже повертається до здоров'я.

— Ти казав, що він хотів заслонити собою Тимоша?

— Так. Тиміш сам це сказав мені перед смертю.

— Хотів його заслонити собою, — повторив Богун і на-правився до Градича.

Худа, сухоребра коняка стояла при возику та скубла перестояну траву.

* Високий урядовець при господарі.

— Гей! Гей! — гукнув Богун, побачивши виснажене та збідоване обличчя Градича. — Не знайшов ти там скарбів, як бачу. Не знайшов!

Але обличчя Білецького прояснилося, ніби промінь сонця впав несподівано на нього.

— Ні, полковнику. Він один, що знайшов там свій скарб, — промовив і вказав на збентежену Ярину, що не вміла приховати від людських очей свого щастя.

З М І С Т

Вступ	5
ЧАСТИНА ПЕРША	
Чорна смерть	7
Пустка	10
Де могили батьків?	11
Антонівської сотні осавул	16
Тни!	19
Гетьманський свояк	21
Молдавське посольство	25
У господарську службу	29
Крутими дорогами	32
Дора	37
Сеймени	42
Левенці	45
Височан	47
Промінь надії	51
Щоб їм Бог простив	56
Викють вовки	58
Вперед!	61
Монастирище	65
Звіт Зеленського	72
ЧАСТИНА ДРУГА	
Усмішка з того світу	75
Полковник Клодзінський	79
Дерево, в яке громи б'ють	82
Скрута	86
Шабля чи розум	90
Були тут	96
Куди?	100
Золото і кров	103
Петля	107
У гетьмана	111
«На березку ніжки мила»	116
У крутежі	121
Гетьманські канцеляристи	126
Гра Виговського	129
Ніч над Чигирином	132

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Над річкою Жижією	140
У Ясах	148
Райтарська компанія	151
Коміс Григорій	155
Остання ніч під мурами твердині	158
Того цвіту по всьому світу	163
Оберст Мадараші	167
Чи не цвітуть квіти тепер?	171
У глуху ніч	174
У Яси	175
Вийшла, вийшла в сад вишневий	179
За ким підуть?	181
Який Ярема?	185
Гетьманич	188
Атака	193
До наказів господаря	198
Сумніви	201
Колишній січовик	205
Не розбереш	208
Хто хоче в Сучаву?	212

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Грім з-над Ялімниці	218
Ти наш!	223
Ягідка	229
Гетьманські землі	234
Зрада	240
Розгадана гра	245
Жменя безстрашних	251
Лицарська смерть	255
Облога	259
In periculo audax	264
Лихо не спить	266
Його черга	271
Правець	274
Я мушу	278
Скарб	282

ВИДАННЯ ЦЬОГО АВТОРА:

«Полковник Данило Нечай», історична повість у двох частинах, разом 558 стор., «Новий шлях», Вінніпег 1961 (вичерпана).

★

«Полум'я», історична повість з часів Хмельниччини, 390 стор., «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1963.

★

«Луцуві скарби», історичне оповідання з доби Хмельницького, 292 стор. «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1975.